

**ЮРИДИЧНА
АРГУМЕНТАЦІЯ
ЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Монографія

За загальною редакцією *О. М. Юркевич*

2-ге видання, перероблене та доповнене

Харків
«Право»
2015

УДК 340.12

ББК 87.66

Ю70

Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 2 від 24 жовтня 2014 р.)

Рецензенти:

С. І. Максимов – доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України;

І. В. Карпенко – доктор філософських наук, професор

Колектив авторів:

О. М. Юркевич, д-р філос. наук, проф. (передмова; розділ 1 (вступ); підрозділи: 1.1; 1.4.1; 1.4.2; розділ 2 (вступ); підрозділи: 2.1; 2.1.1; 2.2; 2.2.1; 2.2.2; 2.2.3; 2.2.4; 2.2.6 (разом із Ж. О. Павленко та Г. В. Коваленко); 2.3.2; 2.3.4; розділ 3 (вступ)); *С. В. Куцепал*, д-р філос. наук, проф. (підрозділ 3.1); *В. Д. Титов*, д-р філос. наук, проф. (підрозділи: 1.2.1 (разом із Д. О. Войтенком); 1.2.2 (разом з Д. О. Войтенком); 1.2.3; 1.4.3; 2.3.1; 3.3.1; 3.3.2; 3.3.3; 3.3.4); *О. В. Тягло*, д-р філос. наук, проф. (підрозділи: 2.3.5; 3.3.5); *С. Е. Зархіна*, канд. юрид. наук, доц. (підрозділи: 1.3; 3.4.1); *О. П. Невельська-Гордєєва*, канд. філос. наук, доц. (підрозділи: 2.2.5; 3.5); *Ж. О. Павленко*, канд. юрид. наук, доц. (підрозділи: 2.2.6 (разом з О. М. Юркевич та Г. В. Коваленко); 2.4; 3.2); *Д. О. Войтенко*, канд. юрид. наук, асист. (підрозділи: 1.2.1 (разом із В. Д. Титовим); 1.2.2 (разом із В. Д. Титовим); 2.1.2; 2.1.3; 2.1.4; 2.2.7); *С. С. Шестопал*, канд. юрид. наук, асист. (підрозділ 2.3.3); *Г. В. Коваленко*, канд. юрид. наук (підрозділ 2.2.6 разом із О. М. Юркевич та Ж. О. Павленко)

Юридична аргументація. Логічні дослідження : монографія / Ю70 О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін. ; за заг. ред. О. М. Юркевич. – 2-ге вид., переробл. та допов. – Х. : Право, 2015. – 336 с.

ISBN 978-966-458-753-9

У монографії юридична аргументація визначається як міждисциплінарний логіко-юридичний науковий предмет. Досліджуються питання становлення та історичного розвитку теорії юридичної аргументації, особливості мови права, аналітична й діалогічна моделі аргументації, визначається відмінність між науково-теоретичним та практичним типами аргументації, доведенням і доказуванням, розглядаються види аргументації та способи обґрунтування, методи логічного аналізу юридичної аргументації, логічні характеристики аргументації в судовому спорі, види логічних помилок та способи їх уникнення при юридичній аргументації тощо.

Для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, аспірантів, учених і всіх, хто цікавиться питаннями юридичної аргументації.

УДК 340.12

ББК 87.66

© Юркевич О. М., Титов В. Д.,
Куцепал С. В. та ін., 2012

© Юркевич О. М., Титов В. Д.,
Куцепал С. В. та ін., пере-
робл. та допов., 2015

© Видавництво «Право», 2015

ISBN 978-966-458-753-9

Зміст

Передмова	7
-----------------	---

Розділ 1

ВСТУП ДО ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

ЮРИДИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ	9
------------------------------	---

1.1. Предмет і значення теорії юридичної аргументації	9
---	---

1.2. Історичний розвиток теорій юридичної аргументації.....	20
---	----

1.2.1. Виникнення і розвиток теорії аргументації в античній Греції і Римі	20
--	----

1.2.2. Розвиток теорії аргументації в Середньовіччі та в епоху Нового часу	30
---	----

1.2.3. Сучасні теорії аргументації.....	39
---	----

1.3. Мова права як підгрунття юридичної аргументації.....	46
---	----

1.3.1. Загальна характеристика мови права	46
---	----

1.3.2. Мова права як семіотична система.....	52
--	----

1.3.3. Юрислінгвістичний аналіз мови закону як підгрунття юридичної аргументації	56
---	----

1.4. Функції логічних форм у юридичній аргументації	60
---	----

1.4.1. Визначення логічної форми	60
--	----

1.4.2. Види логічних форм, їх функції.....	63
--	----

1.4.3. Специфіка визначень у юриспруденції	69
--	----

Розділ 2

АНАЛІТИЧНА ЮРИДИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ	81
--	----

2.1. Науково-теоретична аргументація в правознавстві	81
--	----

2.1.1. Науково-теоретична аргументація: логіко-гносеологічні принципи, види	82
--	----

2.1.2. Логічна теорія доведення	86
2.1.3. Правила доведення.....	89
2.1.4. Теоретико-правове обґрунтування.....	91
2.2. Практична логіка юридичної аргументації	95
2.2.1. Особливості практичного мислення юриста	96
2.2.2. Мереологія практичного мислення.	
Мереологічна множина.....	100
2.2.3. Мереологія понять	103
2.2.4. Практична логіка висловлювань.	
Основи герменевтичної індуктивної логіки	111
2.2.5. Абдукція як умовивід прояснення	121
2.2.6. Аналогія права та аналогія закону:	
аргументоване тлумачення	127
2.2.7. Доказування в юридичній практиці.....	146
2.3. Види аргументів. Логічний аналіз правових	
аргументів	150
2.3.1. Класифікація аргументів. Власне правові аргументи.....	150
2.3.2. Логіко-структурний аналіз аргументації.....	162
2.3.3. Таблиця аргументації. Аргументативні карти.....	168
2.3.4. Дерево аргументації.....	175
2.3.5. Кількісна оцінка сили аргументу.....	179
2.4. Аналіз та оцінка даних юридичної аргументації	189
2.4.1. Докази як основний вид даних юридичної	
аргументації	189
2.4.2. Оцінка прийнятності доказів у юридичній	
аргументації.....	203
2.4.3. Ціннісні орієнтації та місце права в ієрархії цінностей	
суспільства	205
2.4.4. Роль довіри в процесі переконання.	
Експертна оцінка в юридичній аргументації.....	210

Розділ 3

ДІАЛЕКТИЧНА ЮРИДИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ	219
3.1. Аргументація, критика і діалог.....	219
3.2. Точка зору в юридичному дискурсі.....	229
3.2.1. Юридична аргументація і раціональна дискусія.....	229
3.2.2. Особливості юридичного дискурсу.....	236
3.2.3. Дискурсивність права.....	244
3.2.4. Поняття «точка зору» в раціональній юридичній дискусії.....	246
3.2.5. Поняття «точка зору» в різних концепціях аргументації.....	248
3.3. Логічна теорія питань та відповідей.....	261
3.3.1. Загальна характеристика питань.....	261
3.3.1.1. Визначення питання.....	261
3.3.1.2. Структура питань.....	262
3.3.1.3. Види питань.....	264
3.3.1.4. Правила щодо питань та помилки, пов'язані з порушенням цих правил.....	266
3.3.2. Систематичний огляд змістовного поля питань.....	268
3.3.3. Відповіді та їх види.....	269
3.3.3.1. Загальна характеристика відповідей.....	269
3.3.3.2. Правила відповідей та типові помилки при їх порушенні.....	270
3.3.4. Питання та проблеми.....	271
3.3.5. Особливості інтеррогативної логіки у юридичному дискурсі.....	273
3.3.5.1. Логічні та юридичні вимоги до запитань.....	273
3.3.5.2. Реакція на запитання.....	275
3.3.5.3. Питання-пастки.....	276
3.3.5.4. Вимоги до коректних відповідей.....	278

3.4. Логіка спору. Судовий спір.....	280
3.4.1. Лексичні особливості засобів аргументації в судовій риториці.....	291
3.5. Софістичний спір. Парадокси.....	301
3.5.1. Поняття про софізми.....	301
3.5.2. Типи софістичних помилок.....	303
3.5.3. Історія й сучасні вирішення давньогрецьких софізмів.....	323
3.5.4. Види вивертів у спорах.....	329

==== Передмова

Матеріал, поданий у даному виданні, є результатом багаторічної праці професорсько-викладацького складу кафедри логіки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. У другому виданні до колективу авторів приєдналися проф. О. В. Тягло (Харківський національний університет внутрішніх справ) та канд. юрид. наук Г. В. Коваленко. Логічна тематика, що міститься в окремих підрозділах, присвячена різним аспектам досліджуваного предмета. Серед них є традиційно теоретичні питання щодо з'ясування специфіки предмета, його історії, окреслення загальнологічних параметрів правильного мислення, положень логічної теорії доведення тощо.

Крім загальновідомих положень логічної теорії, без яких неможливо обійтись при створенні будь-якої логіки, у монографічному дослідженні пропонується особливий підхід до логіки юридичної аргументації. Можна позначити його як *функціональний підхід*, який продиктований необхідністю юридичної прагматизації логіко-теоретичного матеріалу, при котрому пропонується *логіко-структурний тип аналізу* юридичної аргументації. У монографії встановлюється логічна специфіка теоретичного і практичного мислення як двох особливих аспектів діяльності інтелекту, які потребують різних інтелектуальних здібностей і здійснюються на різних логічних підставах. Специфіка теоретичного мислення має особливе значення для аргументації у правознавчих науках, а практичне мислення вживається перш за все у сфері правозастосування. Крім того, монографія містить розділи, присвячені аналітичній та діалектичній аргументації, що відповідають різним моделям аргументативної діяльності — монологічній (безвідносній) та діалогічній (релятивній, структурованій з урахуванням контекстуальних відношень).

До окремих авторських новацій необхідно віднести: дослідження предмета юридичної аргументації, історичного розвитку теорій юридичної аргументації, мови права, особливостей логіки практичного мислення юристів,

мереології понять, специфіки обґрунтування юридичного значення, аналізу й оцінки даних у юридичній аргументації, розрізнення доведення й доказування і т. ін. У другому виданні розміщені новітні дослідження з юрислінгвістичного аналізу мови закону як підґрунтя юридичної аргументації, абдукції як умовиводу прояснення, класифікації аргументів, зокрема, власне правових аргументів, обґрунтування логіко-структурного аналізу аргументації, табличного й діаграмного методів аналізу аргументації, побудови дерева аргументації, обчислення кількісної оцінки сили аргументу, точки зору в юридичному дискурсі тощо. Значно перероблені розділи, присвячені логіці питання та відповіді, а також софістичним аргументам.

ВСТУП ДО ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИДИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

Дослідження теоретичних і практичних питань юридичної аргументації потребує перш за все визначення предмета та історії цієї теорії, її значення для юридичної практики, усвідомлення особливостей мови права, а також звернення до загальнологічної тематики і положень відомих логічних теорій, що постають як логічні підстави юридичної аргументації. На основі прояснення фундаментальних положень логіки необхідним уявляється з'ясування функціональних характеристик основних логічних форм для їх подальшого дослідження у прагматичному аспекті аргументації.

1.1. Предмет і значення теорії юридичної аргументації

Поняття юридичної аргументації набуває свого значення в процесі сучасних змін характеру юридичної діяльності. Зокрема, завдяки відходу від позитивістської моделі права, переоцінці відношення між законодавством та процесом правозастосування, кардинальним змінам ролі судді наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., та ін. Воно використовується як у теоретичному, так і в практичному значенні. У теоретичному значенні поняття юридичної аргументації містить комплекс знань про структуру, види і процес аргументування як логічної процедури, для розуміння аргументації залучається комплекс логічного знання. У практичному значенні юридична аргументація виступає як одна з основних логічних складових юридичної техніки, що має за мету здійснення правозастосування за певними логіко-юридичними нормами. Сучасна теорія юридичної аргументації поєднає знання формально-логічних теорій загальнотеоретичного значення зі змістовними завданнями правознавчої теорії та юридичної практики.

Суттєвою відмінністю цієї неklasичної логічної теорії є дослідження раціональних моделей юридично значущого міркування з урахуванням контекстуальних залежностей співучасників та специфіки суб'єктивних факторів (об'єктивних та суб'єктивних контекстів). Традиційна і класична теорії логіки відрізняються від неklasичної теорії аргументації, перш за все, за *типом раціональності*. Ці теорії представляють два типи методологічної рефлексії, що спрямовані у різні предметні галузі. Традиційна та класична логічні теорії засновані на зворотній методологічній рефлексії, що направлена саме на думку у її формах. Така рефлексія, направлена на думку, дозволяє вирішувати гносеологічні проблеми думки як самостійного феномену. Вона ж відкриває правила самої логіки. Другий тип методологічної рефлексії направлений на слово, в якому виражена думка. Цей тип раціональності відкриває правила риторики та поетики, дає можливість вирішувати проблеми «критики мови». Логічна якість думки, вираженої у мовних формах, пізнається опосередковано, з урахуванням різноманітних контекстів, характерних для мовної репрезентації. При цьому оцінюється не стільки мова, скільки ступінь розумності людини, її «інтелектуальна кваліфікація» у професійному предметному полі. У руслі розвитку даної методології логіко-риторичного типу раціональності й формується теорія аргументації.

Розвиток теорії аргументації як самостійної логічної дисципліни супроводжується виникненням теоретичних питань, пов'язаних з уточненням даного предмета. Зокрема, ставиться питання про достатність традиційної логіки для виявлення глухих кутів та пасток у нетрадиційній аргументації [4]. З точки зору Я. Хінтіки, співвідношення логіки та аргументації потребує переоцінки традиційного погляду на природу логіки, згідно з яким істини формальної логіки — це тавтології, що не мають жодного інформаційного змісту. Тому деякі дослідники аргументації відходять від традиційної логіки та звертаються до риторики. Але перш за все слід звернутися до неklasичної логіки, розвиток якої привів до «виникнення різноманітних логічних числень, що зовсім не вплинуло на наші здібності розмірковувати та аргументувати. Якщо природа логіки змінилась, — пише В. Л. Васюков, — то чи не варто пошукати змін у природі аргументації, звернувшись до «неklasичної» аргументації, що ґрунтується на неklasичній логіці?» [4, с. 131].

Принципи неklasичної логіки виникли як відповідь на проблемні питання класичної логіки, що приводили до парадоксів. «Так, релевантна логіка виникла як реакція на парадокси матеріальної імплікації, інтуїціоністська логіка піддала сумніву закон виключеного третього та подвійного заперечення, багатозначна логіка (за версією Яна Лукасевича) була створена для подолання принципу логічного детермінізму та принципу бівалентності, паранесуперечлива логіка спростовувала універсальність закону протиріччя тощо» [4, с. 131–132].

Виникнення неklasичної логіки сприяло створенню нових областей логічного предмета, що сприяло розширенню предмета логіки, в тому числі, логічних числень. Для теорії аргументації це означає те, що стало можливим розмірковувати поєднуючи функції «звуження» та «розширення» аргументації. Наприклад, модальні та інтенціональні логіки, долаючи парадокси матеріальної імплікації, сприяли розширенню сфери аргументації, а релевантні, багатозначні та паранесуперечливі логіки, що перешкоджали появі довільних тверджень як наслідку суперечливості міркувань, сприяли звуженню сфери аргументації [4]. Таким чином, неklasична аргументація постає як доповнення до традиційної та класичної.

Зауважимо, що традиційно логічна модель теорії аргументації пов'язана з дослідженнями Аристотеля в області аналітики, класична аргументація переважно представлена системами аргументів символічної (математичної) логіки. Щодо неklasичної теорії аргументації, то типологія її предмета формується перш за все у зв'язку з новими сферами неklasичних логічних теорій. Так, наприклад, виходячи з різновидів неklasичної логіки розрізняють: інтуїціоністську аргументацію (яка вимагає конструктивних тверджень або заперечень і не підтримує доведення від противного), релятивну аргументацію (в якій відповідність предмета думки собі може зберігатись навіть за умови появи у міркуванні суперечності), модальна алетична аргументація (що дозволяє вважати істинні аргументи необхідними, приймати їх як закони), деонтична аргументація (що надає можливість переходити від істинних аргументів до обов'язкових та аргументів дозволу), а також епістемічна, темпоральна, багатозначна, паранесуперечлива аргументації [4]. Таке розмаїття типів аргументації пов'язане з більш прагматичною направленістю розвитку сучасної логічної науки.

Головним поняттям як у традиційній, класичній, так і некласичній парадигмах теорії аргументації є поняття аргументу та аргументації.

Аргументами в логіці називають судження, що формулюються для підтвердження або заперечення іншого судження. Тобто аргумент — це форма думки з певною функцією.

Логічна процедура, в процесі якої здійснюється підтвердження одного судження за допомогою іншого, називається *аргументацією*.

Юридична аргументація, з логічної точки зору, — це процес підбору аргументів та структурування відношень між ними відповідно логічним правилам істинності, що здійснюється у юридичному контексті.

Термін «юридична аргументація» тісно пов'язаний із термінами «правова аргументація», «нормативна аргументація», «доктринальна аргументація», «правознавча аргументація» та ін. Різні типи аргументації у правовому полі розрізняються за цільовим призначенням аргументів. Так, правова аргументація формується для використання при розробці теоретико-методологічних основ правової галузі знань, у політико-правовій сфері, при правовому вихованні і т. ін. Нормативна аргументація потрібна при нормотворчій діяльності, аналізі нормативних положень права. Доктринальна аргументація — при посиланнях на доктрину права в правознавчих дослідженнях, у правотворчій діяльності тощо. Правознавча аргументація використовується для теоретико-методологічних та теоретико-прикладних досліджень у правознавстві та інших міждисциплінарних галузях наук. Призначення юридичної аргументації обумовлюється її об'єктом.

Об'єктом юридичної аргументації в практичному сенсі є правдивість чи неправдивість юридично значущих суджень, справедливність чи несправедливність судових рішень, їх відповідність чинному законодавству, що вимірюється за логічними нормативами істинності.

Предметом теорії юридичної аргументації як дисципліни логічного циклу є логічні засоби переконання у мовленнєвих діях юридичного значення при досягненні цілей права.

Теорія юридичної аргументації — це *логіко-юридична наука*, що поєднує знання логічної форми та юридичного змісту. Синтезування знань логіки та правознавства і юридичної практики обумовлює *між-*

дисциплінарний характер предмета теорії юридичної аргументації. Предмет теорії юридичної аргументації потребує міждисциплінарних досліджень аргументаційного процесу. Зокрема, методологія цих досліджень поєднує методи логіки, гносеології, психології, лінгвістики, етики, правознавства, естетики тощо. При цьому *«логічний стрижень» цієї теорії є визначальним*. Гносеологічні методи допоможуть надати оцінку юридичних аргументів з точки зору їх пізнавальної якості, евристичної результативності. Методи психології потрібні для аналізу психологічного змісту аргументів та моделювання психологічного контексту в практиці юридичної аргументації. Лінгвістичні методи допоможуть визначити мовну структуру аргументів, відповідність мови права правилам загального мовознавства. Методи науки етики необхідні з точки зору оцінки витримування відповідності моралі і права в процесі юридичної аргументації. Правознавча методологія потрібна для того щоб правовий зміст та процесуальні норми аргументації були юридично коректними. Але логічний зміст форми думки, їх аргументаційна функція, норми їх структурування та моделювання відповідно логічної істинності, раціональний контроль за контекстами, тобто вся операціональна система розкривається тільки завдяки методам науки логіки.

За цільовим призначенням юридична аргументація може використовуватись як у теорії, так і на практиці. У теоретико-прикладних дослідженнях аргументи юридичного значення можуть зустрічатись як у правознавстві, так і в інших суспільствознавчих науках — соціальній філософії, соціології, політології, соціальній психології та ін. На практиці юридична аргументація може набувати різних значень. Так, вона має суто юридичне значення у правозастосуванні та загальнонолюдське соціально-правове значення поза практикою правозастосування, не виключаючи побутові спори. Виходячи з цього в загально-теоретичному аспекті можна поділити юридичну аргументацію на *теоретичну* та *емпіричну*. Як теоретична, так і емпірична юридична аргументація засновані на юридичному досвіді у практиці правозастосування.

Оскільки теорія юридичної аргументації має комплексний міждисциплінарний характер, можна виділити такі аспекти предмета юридичної аргументації: суто логічний, гносеологічний, логіко-

риторичний, психологічний, комунікативний та ін. У *суто логічному* аспекті юридична аргументація розглядається як мисленнєва структура, процес створення якої відповідає правилам побудови строгих логічних форм. У даному аспекті юридична аргументація обумовлена логічною формою та набуває логічного значення істинності, тобто вона орієнтована на правильність логічної форми. Нестроге мислення не є властивим для юридичної аргументації. У *гносеологічному* аспекті юридична аргументація постає пізнавальною процедурою, що оперує юридичними засобами пізнання. Аргументи наділяють змістовними характеристиками, що дають інформацію про предмет юридичного дослідження. У гносеологічному аспекті юридичне пізнання орієнтовано на змістовну істинність, що не відповідає загальнонауковим критеріям повноти, вичерпності, а має бути достатньою для прийняття юридичного рішення. У *логіко-риторичному* аспекті юридична аргументація постає у формі висловлювань з урахуванням особливостей виражальних засобів мови, доцільності їх використання в юридичній практиці або правознавчій теорії. У *психологічному аспекті* юридична аргументація постає у вигляді смислових конструкцій свідомості та їх взаємодії з несвідомим, тобто відкриває суб'єктивні контексти, що супроводжують та обумовлюють індивідуальний вибір та використання того чи іншого змісту юридичного аргументу. У *комунікативному* аспекті юридична аргументація являє собою моделі мовної взаємодії, що сприяють ефективній передачі інформації юридичного значення. Не розглядаючи інші аспекти юридичної аргументації, можна зауважити, що у конкретній ситуації процесу юридичної аргументації може бути актуальним той чи інший аспект, що впливає на кінцевий результат аргументування. Але базовим для створення навіть самих умов юридичної аргументації є саме логічний аспект цього процесу як *інтелектуальної дії*.

При цьому суто юридичний аспект юридичної аргументації, наприклад, нормування процедури юридичної аргументації за допомогою процесуального права (кримінального чи цивільного) виходить за межі даної навчальної дисципліни, тому що вона розглядається за своєю методологією на базі дисциплін логічного циклу, а за предметом — у міждисциплінарному форматі, де поєднуються змістовні характеристики декількох наук.

Якщо виділити серед багатьох аспектів юридичної аргументації гносеологічний, логічний та лінгвопсихологічний, то вони представляють три процедурні аспекти: *дослідження*, *обґрунтування* та *переконання*. Дійсно, при юридичній аргументації відбувається *дослідження* — гносеологічна процедура, в якій предмет дослідження постає у своїх властивостях з виокремленням юридично суттєвих ознак при юридичному визначенні. Процедура дослідження нормується юридичним чином, завдяки чому не всі засоби дослідження можуть бути прийнятними. Тобто деякі слідчі дії можуть вважатися неправовими діями. *Обґрунтування* належить до суто логічних процедур, що є аспектом юридичної процедурної практики. Воно обумовлене законом достатньої підстави і логічною теорією доведення. Обмеження інтелектуальних можливостей обґрунтування також пов'язано з юридичною необхідністю. Це означає, що не кожна підстава буде юридично необхідною. Наприклад, свідчення заінтересованої особи можуть бути істинними, але можуть бути не прийнятими суддею як підстава, можуть бути відхилені згідно з нормами процесуального права. *Переконання* — це результат інтелектуально-процесуальної дії, що досягається завдяки активації лінгвопсихологічного аспекту процедури юридичної аргументації.

У психології переконання визначається як свідомо потреба особи, що спонукає її до дії у відповідності до її ціннісних орієнтацій. Переконання — це твердий погляд на що-небудь, що формується на основі деяких ідей. Сукупність переконань представляє світогляд людини. «Нові» переконання узгоджуються зі «старими» або можуть їх змінити. У старослов'янській мові слово «убедить» пов'язано з коренем «беда», в сучасній українській «переконання» — зі словом «конати» (тобто вмирати). Сучасне значення цього слова пов'язане зі словами «примушувати», «спонукати», «схилити», «умовляти». Відповідно, переконатись — означає схилитись (дослівно: впасти на коліна), упевнитись, пересвідчитись, досягти згоди. В раціональній комунікації переконання є методом впливу на свідомість людини через звертання її до свого критичного мислення. Основою методу переконання є відбір, логічна упорядкованість фактів та висновків згідно з єдиною функціональною задачею. Результат переконання досягається за допомогою взаємодії логічних, психологічних та лінгвістичних форм та являє собою смислову цілісність, що приймається

слухачем та стає предметом його *віри*. Відомий німецький філософ XVIII ст. Й. Фіхте стверджував, що віра — це не знання, вона є рішенням волі надати значення знанню. Взаємодія раціональних компонентів переконання з вірою породжує певний парадокс переконання, в якому одночасно уживаються і конфліктують віра й розум. Він досить іронічно показаний у Тургенєва в романі «Рудін»:

«— Загальні міркування! — продовжував Пігасов, — смерть моя ці загальні міркування, огляди, висновки! Усе це основане на так званих *переконаннях*; будь-хто говорить про свої *переконання* та ще й поваги до них вимагає, носиться з ними... Ех!

І Пігасов потряс кулаком у повітрі. Пандалевський розсміявся.

— Чудово! — промовив Рудін, — так ви вважаєте, що *переконань* немає?

— Ні — і не існує.

— Це ваше *переконання*?

— Так.

— Як же ви кажете, що їх немає? Ось вам вже одне на перший випадок».

Переконання — одна з найскладніших категорій для теоретичного аналізу, але одне з найважливіших істотних якостей людської свідомості. Переконання є дуже впливовими щодо людських дій і навіть людської долі. Особа людини характеризується крім усього його переконаннями. Переконання формують особисту картину світу людини. Таким чином, *переконання* — це процедура і результат прийняття на віру деякого судження шляхом застосування комплексної логіко-психологічної та логіко-лінгвістичної техніки. Результатом переконання стають судження, що вбудовуються у структуру світогляду, завдяки чому людина знаходить упевненість у своїх поглядах, знаннях та оцінках. Через почуття комфортної впевненості переконання починають впливати на людську поведінку та вольові дії. Метафорично кажучи, в результаті переконання наші погляди стають, як годинники: вони показують різний час, але кожен вірить тільки своєму годинникові.

Переконання досягається в процесі доведення, в спорах, діалогах, тобто різних формах комунікації. Переконання є метою юридичної аргументації. Суддя має бути переконаний у правоті однієї зі сторін судової суперечки, інакше судейська постанова не буде прийнята.

Докази є логічним інструментом переконання. Докази при доведенні повинні бути переконливими. Це означає, що суддя може погодитись або не погодитись із доказами, з чого випливає дві можливості: прийняти чи не прийняти ці докази в залежності від успішності процедури переконання. Якщо *інструментальний характер доказів* для переконання не викликає особливих зауважень, то більш складною є проблема істини при переконанні. *Істина також стає інструментальною* у цій процедурі. Це означає, що наявність істинного судження в юридичній аргументації не гарантує його обов'язкового прийняття. Технологія переконання деякою мірою нейтралізує оцінку істинності суджень, тобто для інтелекту створюються такі умови його діяльності, при яких він не має можливості досить чітко розрізнити істину і хибу. Інтелекту потрібні надінтелектуальні можливості для того щоб ясно відстежувати процес аргументації, але на практиці такі ситуації є досить рідкими, подібні «осаянню». Незважаючи на істинність, люди вірять у різні байки, навіть не перевіряючи інформацію. Довіра до неперевіреної інформації також породжує переконання. Переконана у чомусь людина буде передавати іншим людям цю інформацію так, якби вона була істинною. І навпаки, істинна думка може бути відхиленою і не сприйматись людиною. Справа в тому, що істина не потребує нерозумної віри, але потребує величезної інтелектуальної напруги при досягненні розуміння, а хіба та неперевірена інформація уникають звернення до інтелектуальної оцінки, бо вона досить енергоємна та в принципі небезпечна для хибної думки. Тому легше «посяяти» свою думку у чужій голові шляхом психологічного впливу, ніж використовувати «чисті» інтелектуальні прийоми.

Таким чином, у структурі переконання виявляється віра. Але вищезазначене не означає, що істинні судження не потребують переконання. Істина може «оселитись» у розумі людини не тільки шляхом її самостійних інтелектуальних зусиль, а й за допомогою інших людей — через переконання. При цьому виникає питання довіри до людини, що переконує. Довіра є передумовою віри, що є, у свою чергу, складовою переконання. Довіра у професійній юридичній діяльності досягається завдяки представленню певних кваліфікаційних документів (дипломів) та репутацією, що формується у юридичному досвіді.

Зважаючи на те що при аргументації проблема істинності не вирішується так чітко, як у традиційній та класичній логіках, а підміняється переконанням у істинності, теорію аргументації в сучасній логіці відносять умовно до риторично орієнтованих дисциплін, іноді називають «новою риторикою». Але ця назва не свідчить про те, що теорія аргументації підміняє риторіку. З одного боку, теорія аргументації не зводиться до логічної теорії доказу, для якої опорним поняттям є істинність, а переконання та соціальні контексти не набувають свого логіко-теоретичного значення. З другого боку, теорія аргументації не може ототожнюватись у повній мірі з риторикою, для якої ключові моменти пов'язані з питаннями структурної побудови текстів промов та підготовки і практики їх публічних промовлянь. Теорія аргументації не зводиться й до еристики — теорії спору, бо спір є однією з багатьох форм, у яких використовується аргументація. Таким чином, теорія аргументації досліджує раціональні процеси, відмінність яких у наявності вектора переконання.

Переконання відрізняється від примушування. Примус здійснюється проти волі й бажання людини, він може бути фізіологічним або психічним, індивідуальним або колективним. Як примушування, так і переконання можуть використовуватись в одній процедурі (наприклад, психотерапевтичній), вони містять елементи навіювання, тому часто їх складно розрізнити. Але переконання має за мету змінити раціональну форму (думку) шляхом аргументації, причому ця зміна повинна сприйматись людиною як добровільна і справедлива, тоді як примус не зважає на реакцію людини, ігнорує її свободу і тому завжди має негативний моральний результат. Зокрема, виключенням є використання примусу у юридичній практиці, де аргументація здійснюється не у міжособовому просторі, а від імені держави та з посиланням на закон.

Таким чином, переконання передбачає свідому згоду на зміну своєї свідомості, при участі у чесному інтелектуальному змаганні або у простій бесіді. Інтелектуальна активність при аргументації впливає на емоційно-психічний стан людини, але це відбувається при активній свідомості. Тому теорія аргументації при моделюванні ефективних для практики форм комунікації базується на моральних принципах взаємодії людей. Способи переконання шляхом аргументації мають бути орієнтовані на істину та добро.

Теорію аргументації вважають *методологією переконання*. У ній розроблені прийоми розумних доводів, що сприяють порозумінню, прийняттю розумних рішень та здійсненню розумних дій. Аргументація є раціональною формою переконання на відміну від емоцій, почуттів або волевиявлення з примусом. Розумність, обумовлена логічними нормативами, постає ознакою логічної культури аргументування. Юридична аргументація більш ніж інші види аргументації потребує такої культури.

Теорія юридичної аргументації має як *теоретичне*, так і *практичне значення*. Теоретичне значення, перш за все, полягає в її методологічному ресурсі, який є узагальненням типових логічних форм та прийомів їх впровадження. Надбанням методології юридичної аргументації користуються юристи-теоретики всіх напрямів досліджень права. Практичне значення теорії юридичної аргументації полягає у використанні знання з юридичної аргументації на практиці. Культура юридичної аргументації в практичному сенсі поєднує знання логічних та юридичних норм.

Література: 1. Алексеев, А. П. Аргументация. Познание. Общение [Текст] / А. П. Алексеев. – М., 1991. 2. Аргументация, интерпретация, риторика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.argumentation.ru>. 3. Аристотель. Тописка [Текст] / Аристотель // Соч. в 4 т. Т. 2. – М., 1978. 4. Васюков, В. Л. О не-фрегевской аргументации [Текст] / В. Л. Васюков // Теория и практика аргументации. – М., 2001. – С. 130–143. 5. Еемерен, Ф. Х. ван. Аргументация. Коммуникация. Ошибки [Текст] / Ф. Х. Еемерен ван, Р. Гроотендорст. – СПб., 1991. 6. Еемерен, Ф. Х. ван. Аргументация: анализ, проверка, представление [Текст] / Ф. Х. ван Еемерен, Р. Гроотендорст, Ф. С. Хенкеманс. – СПб., 2002. 7. Ивин, А. А. Основы теории аргументации [Текст] : учебник / А. А. Ивин. – М. : Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 1997. – 352 с. 8. Ивлев, Ю. В. Концепция курса «Теория и практика аргументации» / Ю. В. Ивлев // Проблемы викладання логіки та дисциплін логічного циклу : IV міжнар. наук.-практ. конф. (13–14 трав. 2010 р.) : матеріали доп. та виступів. – К. : Видав.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2010. – С. 119. 9. Михалкин, Н. В. Логика и аргументация в судебной практике [Текст] : учеб. для вузов / Н. В. Михалкин. – СПб. : Питер, 2004. – 336 с. 10. Рузавин, Г. И. Логика и аргументация [Текст] / Г. И. Рузавин. – М., 1997. 11. Яскевич, Я. С. Аргументация в науке [Текст] / Я. С. Яскевич. – Минск, 1992.

1.2. Історичний розвиток теорій юридичної аргументації

1.2.1. Виникнення і розвиток теорії аргументації в античній Греції і Римі

Оскільки у суспільстві велика кількість справ не може бути виконана одноосібно, людям потрібно взаємодіяти. Але вони дуже часто мають різні погляди на одні й ті ж самі речі. У примітивному суспільстві погляди найбільш сильної або найбільш авторитетної людини (нехай і заслужено авторитетної) не підлягають обговоренню і тим більше критиці. Така практика інколи виправдовує себе у ситуаціях, що потребують швидких рішень (наприклад, в умовах війни або кризи). Проте в процесі ускладнення суспільних завдань починає усвідомлюватися необхідність урахування різних думок і знаходження найбільш оптимальних рішень. Одна справа, коли хтось робить курінь для себе або для своєї родини — цій людині там жити і вона сама буде відчувати можливі вигоди чи невгоди від результатів свого рішення і своєї праці. Зовсім інша справа, коли люди приймають рішення, від яких залежить спільний добробут або навіть спільна доля — будувати храм, школу, водогін чи дорогу, який обирати суспільний устрій, оголошувати війну сусідам чи укладати мир тощо. В цих останніх випадках людям потрібно знаходити спільні рішення. Знаходження таких рішень здійснюється шляхом обміну думками. Якщо автори таких думок наводять для них певні підстави, ми маємо справу з обґрунтуванням, або, як сьогодні частіше висловлюються, з аргументацією.

Аргументація — це процес пошуку і пред'явлення переконливих підстав для наших суджень про дійсність. З аргументацією ми зустрічаємося у будь-якій значущій сфері людської діяльності. Стосовно юриспруденції аргументація є універсальною для всієї сфери права логіко-методологічною процедурою пошуку і встановлення переконливих підстав для наших суджень про юридично значущі події, їхню правову оцінку і прийняття адекватних їм рішень.

Предметна сфера аргументації в праві охоплює всі рівні функціонування правової системи — від попередніх філософських і соціально-

політичних проектів установа моральних, релігійних, політичних, соціально-економічних підстав оптимального суспільного порядку і відповідних цих проектам загальних теорій права, конституцій і окремих законів до обґрунтування необхідності конкретних процесуальних дій відносно конкретних осіб у конкретних правових ситуаціях.

Уже на ранніх фазах історії людства майнові суперечки, розслідування кримінальних справ і відповідні судові рішення поставили вимогу аргументації і розробки її техніки. Вважається, що перші спроби розробки такої техніки були здійснені давньогрецькими софістами наприкінці V — початку IV ст. до н. е. (Протагор, Горгій, Продік, Гіпій). Згідно з Протагором кожна окремо взята земна людина є мірою всіх речей, тобто є носієм власної істини. Тоді слід визнати, що єдиної для всіх істини не існує. Так, позиція називається методологічним релятивізмом. Згідно з нею можливо довести будь-яке твердження, і будь-якій точці зору завжди може бути надано видимість обґрунтування. Технікою такої псевдоаргументації був примітивізований діалог, що зводився до низки запитань з активної сторони і однозначних відповідей «Так» або «Ні» — з пасивної сторони. Зусилля софістів і були скеровані на тому, як створювати цю видимість обґрунтування шляхом свідомого перекручування значень словесних виразів. Такі перекручування називають софізмами. Наприклад, у софізмі «Рогатий» ставилося запитання: «У тебе є те, чого ти не втрачав?» — «Так». — «Ти не втрачав рогів?» — «Ні». — «Отже, у тебе є роги». Ще один софізм: «Цей пес твій?» — «Так». — «Цей пес — батько?». — «Так». — «Отже, цей пес — твій батько». В іншому софізмі запитувалося: «Чи добре мати знання, що таке злочинний вчинок?» — «Так». — «Отже, злочинний вчинок — добрий». «Той, хто взяв позику вчора, сьогодні вже нічого не винен, бо сьогодні він уже інша людина» [6]. Уже на цих прикладах видно, що метою софістичної псевдоаргументації було не знаходження істини, а досягнення перемоги над опонентом через його дискредитацію або «збивання з пантелику».

Філософські зусилля Сократа, Платона й Аристотеля (IV ст. до н. е.) були присвячені подоланню методологічного релятивізму софістів. Для Сократа, Платона й Аристотеля першорядним завданням став пошук безумовних першооснов, відправляючись від яких стало б можливим приходити до достеменних і незаперечних висновків

у будь-якій сфері людського пізнання і практичної діяльності. Далеко не останнім за значенням імпульсом до критики софістики послідовниками Сократа Платоном і Аристотелем був несправедливий судовий процес і приречення на страту Сократа. В цьому процесі провідну роль у звинуваченні відіграли представники софістичного напрямку.

Платон (428/427–347 рр. до н. е.) у діалогах «Федр» [25], «Філеб» [26], «Політик» [27] радить при виборі методу філософствування діяти за *законом однорідності і законом специфікації*. Закон однорідності вимагає, щоб, виявляючи подібність речей та їхню відповідність один одному, ми досягали види, поєднували їх у групи, а групи — в роди, доки не дійдемо до граничного, всеосяжного поняття, якому повинні відповідати всі матеріальні речі. Закон специфікації означає, що ми повинні ретельно розрізнити групи, об'єднані родовим поняттям, а також об'єднані їм вищі і нижчі види. Цей закон забороняє робити стрибки при підведенні нижчих видів або індивідів безпосередньо під поняття роду. Обидва закони є ідейними підставами для логічних операцій абстрагування і класифікації, синтезу і аналізу, необхідних для ефективної аргументації.

Застосування цих законів має супроводжувати *діалектичний метод запитань і відповідей*, що ведуть від знання загальновідомого до знання ще невідомого. З практичного погляду діалектика виглядає як породження нового знання, тому сам Сократ часто волів називати його майєвтикою, своєрідною «родопоміччю» знання, подібною до заняття акушерки, якою була його власна матір. Намічений Сократом *майєвтичний (тобто «родопомічний») метод* пошуку підстав спирається на необхідність твердо встановити предмет дискусії і для цього дати його точне визначення. За свідченням Платона у діалозі «Федр», Сократ наголошував: «Ті, хто не визначає, не здатні й міркувати» [25, 269 b]. Для Сократа визначити предмет міркування значить зрозуміти, звідкіля береться знання про нього. При цьому важливо бути впевненим у тому, що ми дійсно знаємо обговорюваний предмет, а не тільки думаємо, що знаємо його.

Істинне знання повинно бути встановлено не на мінливих показаннях почуттів, а на міцних і надійних раціональних доказах, що показують шляхи міркування від первинних підстав до доказуваного положення через безперервний процес запитань і відповідей, стверджень і заперечень.

Зразком аргументації для Платона служили аксіоматично організовані геометричні доведення, в яких, «минаючи відчуття, за допомогою одного лише розуму», діалектика здатна наблизити нас до сутності будь-якої речі. Такими ж за своєю логічною формою повинна, на його думку, стати аргументація в усіх інших суспільно значущих сферах людського пізнання і діяльності.

Найближчим продовжувачем Платона став Аристотель (384–322 рр. до н. е.), який неодноразово звертався до розробки теорії аргументації у своїх творах «Метафізиці», «Категоріях», «Про софістичні спростування», «Топіці» і «Риторичі».

У «Метафізиці» [2, 1062 b 32–35] Аристотель протиставляє принцип заборони суперечності тезі Протагора «людина є міра всіх речей». Якщо Протагор правий, те, що будь-якій людині може здатися, те й повинно вважатися достовірним. Але якщо це так, то виходить, що одне й те саме існує і не існує, що воно і погане і добре, а те, що здається кожному, і є міра. Теза Протагора є помилковою, бо ігнорує принцип заборони суперечності. Натомість Аристотель рекомендує дотримуватися принципу тотожності, бо ті, хто має намір брати участь у бесіді, повинні хоч якось розуміти один одного. Якщо цього не досягається, то як можна розраховувати на продуктивний обмін думками? Тому кожне слово має бути зрозумілим однаково; якщо ж воно має декілька значень, то треба роз'яснити, в якому з них воно вживається [2, 1062 a 12–16].

Із прийняття принципів несуперечності і тотожності випливає принцип виключеного третього: якщо предмет, про який висловлюються, є щось біле, то, говорячи, що він не є білим і не є не-білим, ми скажемо неправду [2, 1063 b 18–24].

Таким чином, існують деякі абсолютні логічні регулятиви аргументації у вигляді принципів несуперечності, тотожності і виключеного третього.

Тема обґрунтування знаходить більш розгорнутий розгляд у логіці Аристотеля.

Викладене в «Категоріях» [3, 1 b 25 — 2 a 10] вчення про поняття орієнтує на конкретність аргументації при розгляді будь-якого теоретичного і практичного питання. Аристотель зводить усе різноманіття можливих питань і відповідних їм категорій до десяти основних.

Запитання	Категорія	Приклади
Хто? Що?	Сутність	Людина, кінь
Де?	Місце	У Лікеї, на площі
Коли?	Час	Учора, торік
Яке?	Якість	Біле, граматичне
Скільки?	Кількість	Завдовжки в два лікті
Щодо чого?	Відношення	Подвійне, більше
Запитання щодо:	Положення	Лежати, сидіти
	Стану	Мати, бути видимим
	Дії	Поділяти, розрізати
	Страждання	Страждати, бути розрізаним

Процедура аргументації одержує міцний категоріальний каркас, який вимагає уточнювати, що і як саме досліджується, тобто предмет дослідження в його найбільш істотних аспектах. Аристотель, таким чином, уперше ставить процес вивчення предмета в рамки суворої методологічної необхідності (аподиктичності). Тільки орієнтуючись на необхідність виводу, можна досягти визначеності й однозначності результатів міркування. Питанням того, як здійснювати необхідний вивід, присвячені Перша і Друга «Аналітики» [4], що містять першу в історії систематично розвинуту логічну теорію такого виводу — аналітику.

Аналітика розуміється Аристотелем як особлива наука про доведення, на відміну від будь-яких інших наук, що тільки користуються доведеннями.

Основний спосіб доведення, який рекомендується Аристотелем у «Аналітиках» для наукових досліджень, — це аподиктичний силізм (відомий за сучасними підручниками з логіки як категоричний силізм). Тут слідування здійснюється від більшого засновку, що містить якесь загальне і загальновизнане положення, і окремого засновку, що містить деяке висловлювання про фактичний стан справ, до висновку, який являє собою поширення загального правила на окремий випадок, на кшталт хрестоматійного:

Усі люди смертні.

Сократ — людина.

Сократ — смертний.

Зокрема, у формі такого силогізму вирішуються питання про логічну відносність і допустимість тих або інших доказів у цивільно-му, адміністративному або кримінальному процесах, а також здійснюється юридична кваліфікація того чи іншого законного або незаконного діяння.

Аристотель також розглядав інші види силогізмів — діалектичний і риторичний. Теорію діалектичного силогізму викладено в трактаті «Топіка» [5], а риторичного — у трактаті «Риторика» [6]. Ці силогізми ґрунтуються на вірогідних засновках, причому діалектичний силогізм застосовується для вирішення теоретичних проблем, а риторичний — для проблем практичних, тобто політичних і судових. Зокрема, теорія діалектичного і риторичного силогізмів припускає можливість застосування аргументів «до людини». Так, Аристотель у третій книзі «Топіки» рекомендує спиратися на найбільш правдоподібні засновки, а саме ті, які:

- 1) видаються більш широко і довгостроково відомими;
- 2) застосовує «розсудлива або добра людина»;
- 3) зазначені в «справедливому законі»;
- 4) застосовують люди, «ділові у всьому»;
- 5) професіонали в якійсь окремій галузі (лікарі, будівельники тощо);
- 6) корисні в будь-який час і для всіх;
- 7) корисні тільки в даному випадку;
- 8) корисні тільки для даної людини.

Однак відмінною рисою всіх трьох концепцій силогізму у Аристотеля була відносна віддаленість від практичного правознавства. Цей недолік у римську епоху античності усуває Цицерон, який і став родоначальником реалістичної теорії судової аргументації.

До виняткових заслуг Цицерона (106–43 рр. до н. е.) перед практичною юриспруденцією всіх часів належить те, що він першим сформулював і у своїй праці «Топіка» [35] надав низку корисних рекомендацій, що стосуються стратегії і тактики судових спорів як сфери практичного обґрунтування. Характерно, що ці рекомендації він адресує не стороні обвинувачення, а стороні захисту.

Стратегія захисту може будуватися в таких напрямках, що визначають її рід. Захисник може протиставити обвинуваченню одне

з трьох: або «це не було вчинено», або «вчинено, але діяння має бути визначене інакше», або «вчинено по праву». Спростування обвинувачення, що містить заперечення вини, Цицерон пропонує пов'язувати з припущенням, що її не було, або тому, що її взагалі не може бути, або тому, що може бути, але з великими труднощами.

Інша стратегічна лінія захисту, яку б ми сьогодні могли б назвати спором про кваліфікацію діяння, пов'язану з найменуванням права, що визначає подальший перебіг судового розгляду по даній справі аж до судового рішення або вироку.

Особливу увагу Цицерон надає предметові розгляду, який є підставою судового позову у цивільному чи звинувачення у кримінальному процесі. Ефективність аргументації в судовому процесі досяжна тільки за наявності загально визнаних (або, щонайменше, визнаних обома сторонами процесу підстав). Такими підставами можуть бути тільки закони. Але розуміння закону сторонами судового процесу може досить істотно відрізнятись, так що з їхнього розходження можуть з'являтися «сперечання про закони». Стратегія судової аргументації збагачується різноманітними тактичними можливостями, зумовленими інтерпретацією законів. Часто виникає ситуація, яку сучасний автор П. Рікьор назвав «конфлікт інтерпретацій» [29]. При такому конфлікті сторони будують свою тактику на тому, що супротивник у судовому спорі неправильно розуміє закон, який пропонує застосувати до вирішення даного спору.

Цицерон говорить про три види прийомів, що мають використовуватися при конфлікті інтерпретацій:

– обґрунтування того, що закон затверджує не те, чого хоче протилежна сторона — це трапляється, коли текст неясний і погоджується з двома різними застосуваннями;

– протиставлення писаному текстові закону волю його укладача за допомогою запитання: «Що означає більше: слова або задум?»;

– протиставлення пропонованому для застосування закону іншого чинного закону, який суперечить першому [35, XXV, 96].

Цицерон вважав, що такі ж підстави для ведення спору існують стосовно не тільки законів, а й заповітів, позикових договорів та інших справ, де позов спирається на писаний закон.

Як показала Т. І. Кузнєцова [19], цікавий досвід навчання мистецтву аргументації в Стародавньому Римі ґрунтувався на свазоріях і контроверсіях.

Свазорії (suasoria) і контроверсії (controversia) як вправи в складанні і проголошенні промов на задану тему були двома головними елементами підготовки римських юристів. Вони відіграли важливу роль у програмі римських ораторських шкіл першого століття нашої ери і походили від вправ на абстрактні і конкретні теми (*тези і гіпотези*), прийнятих ще в грецькій риторичній традиції. Свазорії ґрунтувалися як на реальних історичних подіях, так і на міфологічних і вигаданих сюжетах, які приписувалися до якогось відомого персонажу в критичний період її життя.

До нашого часу дійшли сім свазорій із першої книги написаного Сенекою Старшим (55 р. до н. е. — 39 р. н. е.) для своїх синів твору *Oratorum et rhetorum sententiae divisiones colores* («Висловлювання ораторів і риторів, їх аналіз і забарвлення (тобто прикраси мови)»). Так, в одній зі свазорій Олександр Македонський розмірковує, чи варто йому перетнути океан. Оратор мусив описати хід думок Олександра й аргументи *за* і *проти* його рішення перетинати океан. В інших свазоріях Олександр повинен вирішити, чи варто входити у Вавилон (йому передбачено померти в цьому місті); 300 спартанців — чи ухилитися від бою з перським військом, чи битися на смерть при Фермопілах; Агамемнон — чи слід принести в жертву свою дочку Іфігенію, щоб домогтися успіху в поході на Трою; афіняни — чи слід їм знести монумент Перемоги, щоб запобігти другому перському вторгненню; скіфи — чи залишатися їм у напівдикому стані, чи перейти до цивілізованого способу життя; Цицерон — чи потрібно просити Антонія за своє життя і спалити на його вимогу свої праці, чи відмовитися це зробити і померти. Учням пропонувалося знайти вагомні аргументи і проголосити переконливу промову.

В інших 10 книгах зазначеного твору Сенеки Старшого пропонувалося 74 контроверсії. Від свазорій їх відрізняла більша складність системи аргументів і більш широкий діапазон ситуацій і персонажів. Контроверсія була фіктивною судовою промовою, в якій наводилися аргументи на користь або проти уявного підсудного. Контроверсії пропонувалися на останній стадії навчання оратора, і вони більш

цікаві з логічної точки зору. Вони починаються з короткого опису факту, викладеного у свазоріях (*dispositio*). Учитель встановлював обставини справи (*thema* або *propositum*) разом з відповідним законом, він міг дати пораду (*sermo*) щодо «поділу» (тобто аналізу) справи (*divisione*) і вибору дійових осіб (*persona*). Потім формується *сен-тенція*, що стисло виражає відношення оратора до твердження про винуватість чи невинуватість обвинуваченого. Хоча справу можна було обговорювати з обох сторін, теми часто були призначені тільки для однієї сторони. Отримавши основу сюжету і норму права, учень піддавав випадок «поділу» (*divisio*) — аналізу справи і вибудови за допомогою запитань (*quaestio*) плану аргументації і, насамкінець, йшло *tractatio* — тлумачення сентенції з точки зору того, чи міг обвинувачений так поступати за формальним правом (*licet*), і чи повинен він був так поступати (*oportet*). Запитання і трактування підтримувалися фактичними доказами і показаннями свідків. Римський автор Квінтіліан зазначав, що в його час (бл. 35 — бл. 100 рр. н. е.) багато риторів спеціалізувалися на жанрі контрверсії, а деякі вчителі риторики зі своїми учнями навіть перетворювали контрверсії в публічні спектаклі.

Сенека зауважує, що випадок може бути розглянуто в різних аспектах: з точки зору законності, справедливості або факту, котрі можуть виявити конфлікт між буквою і духом закону таким чином, що те, що виглядає як злочин, насправді таким не є.

У контрверсіях розглядаються шлюби, розлучення, зґвалтування, розпуста, зречення, позбавлення спадщини, батьковбивство, вбивство тирана і випадки безумства. Персонажами є пірати, проститутки, вільновідпущеники, військові герої, а також обговорюються конфлікти між багатою людиною та її бідним сусідом, між батьком і сином. У такий спосіб розвивалася здатність міркувати про проблеми врегулювання різних правових відносин — у родині, між сім'єю і державою і навіть між державою і богами. У зв'язку з цим розглядаються обов'язки сина до батька, матері, мачухи, дружини, до військового начальника тощо.

Прикладом контрверсії може служити історія якоїсь весталки, захопленої піратами в полон, проданої в публічний будинок, що вбила свого першого клієнта.

Оскільки *tractatio* враховувало відмінність між формальним (*ius*) і природним (*aequitas*) правом, були можливі різні тлумачення.

Так, юрист Альбуцій стверджував: «Припустимо, що є три претендентки на місце весталки: одна полонянка, друга — гетера, третя — вбивця. Я відкидаю всіх трьох». Інший юрист Аврелій Фуск пропонував своє тлумачення: «Я покажу, що вона негідна бути весталкою, по-перше, навіть якщо вона чиста; по-друге, тому що ми не знаємо, чи вона чиста; по-третє, тому що вона не чиста».

Інші контрверсії, розглянуті Сенекою, також вимагають оптимального вибору між *ius* і *aequitas*.

Весталка, скинута за порушення обітниці цнотливості з Тарпейської скелі, не загинула. Слід повторити покарання або залишити її живою?

Закон дає право звабленій дівчині вимагати смертної кари для спокусника або одруження на ній. Хтось спокусив за одну ніч двох дівчат: одна вимагає смерті, друга — одруження на ній.

Батько виганяє сина. Той вивчає медицину. Коли батько захворів, з'являється син і виліковує його від смертельної хвороби. Після цього серйозно захворює мачуха. Батько велить синові вилікувати її, а коли той відмовляється, знову виганяє з дому.

Подібна морально-правова рефлексія проходить у контексті екстремальних побутових ситуацій. Усі вони здаються безнадійними, а молодий оратор безсилим перед вирішенням справи: батько відрікся від сина, а буква закону здається недвозначною. Але він повинен знайти необхідні аргументи для позитивного рішення. Тільки продемонструвавши таке вміння, початківець-оратор набуває «право» говорити за інших, відстоюючи їх інтереси. Він повинен виправдати, як і чому батько, повія або вільновідпущеник діяли саме таким чином, як зазначено в диспозиції, починаючи аналіз випадку з версії закону.

Таким чином, свазорії і контрверсії були своєрідними «діловими іграми», розумовими експериментами, що передували переходу до професійної юридичної діяльності.

Т. І. Кузнецова також показала, що подальший розвиток теорії аргументації у Стародавньому Римі пов'язаний із Квінтіліаном (35–106 рр. н. е.) [20]. У своїй праці «Риторика» він дає численні поради стосовно планування, організації і тактики судової аргументації.

Особливу увагу він надає перевірці фактів, а в аргументах пропонує керуватися перш за все тим, «що є завжди доцільним і завжди необхідним». З цією метою він радить ретельно відбирати аргументи, щоб справляти належне враження їхньої серйозності і сили на суддів. Істотним внеском Квінтіліана до організації і тактики судової аргументації є розрізнення стилю аргументації в залежності від того, яку мету ставить перед собою судовий оратор: викликати обурення, співчуття, ненависть, добитися заборони, вибачення або примирення сторін тощо. Квінтіліан також радить судовому ораторові робити філософські відступи на загальні теми щодо розкоші, скромності, жадібності, щедрості, релігійних та громадянських обов'язків, прив'язуючи їх до аргументів відповідної тематики. Відмінною рисою «Риторики» Квінтіліана, яка високо цінувалася середньовічними вченими, був акцент на вихованні оратора як людини не тільки широко освіченої, але й чесною, мужньою, справедливою.

1.2.2. Розвиток теорії аргументації в Середньовіччі та в епоху Нового часу

Як показав американський дослідник Гарольд Берман [10], завдяки рецепції римського права й адаптації аристотелівської філософії і логіки до проблем раціональної теології в середньовічній схоластиці виробляється унікальний за технічною витонченістю діалектичний метод, який стає парадигмою теоретичного обґрунтування в середньовічній континентальній юриспруденції. Визнаними майстрами цього методу були П'єр Абеляр (1079–1142) та Тома Аквінський (1225–1274). Він полягав у формулюванні тези у вигляді запитання, наведення антитези як можливої відповіді та аргументів на її користь, а потім детальної критики цих аргументів за допомогою виведення небажаних наслідків їхнього прийняття і нарешті загального висновку на підтвердження заявленої тези. У творах юридичних письменників, які засвоїли схоластичний метод, дослідження «спірних питань» (*questiones disputandi*) було ще складнішим. Ставилася не одна, а цілий ряд взаємозалежних проблем. Потім із двох сторін наводилися аргументи «за» і «проти», як між позивачем і відповідачем на суді. Цитувалися норми закону на підтримку кожного з аргументів, причому

нерідко на підтримку якогось одного аргументу «за» або «проти» бувало, що наводилися десятки таких авторитетних свідчень.

В Англії важливим джерелом для подальшого розвитку теорії аргументації в епоху Відродження стала праця Ейбрахема Фронса (Abraham Fraunce, ?–1633) «Логіка юриста з прикладами приписів логіки у практиці загального права» (1588) [39]. Фронс присвятив її своєму покровителеві графу Пемброку та «всім вченим юристам Англії».

Відмінністю підходу Фронса від античних теоретиків аргументації стало поєднання філософських та логічних підстав аргументації. Зокрема, перша книга його твору присвячена філософському обґрунтуванню різних видів аргументів. Тому в цій частині він розглядає аристотелівське вчення про причинність (діючу, матеріальну, формальну і цільову причини); про ціле, частини, загальне й особливе, про суб'єкт і предикат; про різне або відмінне, про протилежності і суперечності та вторинні аргументи, що впливають із них; про розподіл причин і наслідків в аргументації; про домовленості у розподілі аргументів, про визначення й опис; про запозичені і порівнювальні аргументи; про критерії порівняння (схоже і несхоже, рівне, більше та менше).

Друга книга присвячена диспозиції логічного вчення. У ній розглядаються позитивні та негативні, істинні та хибні, прості та складні, єднальні, роз'єднувальні та розрізнявальні аксіоми; силогізм та його частини, простий силогізм, умовний та пояснювальний силогізм, види єднального силогізму, диз'юнктивний силогізм. У підсумку подається загальне вчення про метод. Надзвичайно важливим і досі мало використаним у логічній літературі ілюстративним засобом є поданий у додатку до «Логіки юриста» детальний логічний аналіз двох гучних на той час судових процесів — справи графа Нортумберленда і слухань у Стенфордському коронному суді.

Інший знаменитий англійський юрист, філософ і державний діяч Френсіс Бекон (1561–1626) першим у Новий час у творі «Велике відновлення наук» [11] поставив питання про розроблення «науки судження про судження» як загальної теорії доказів або металогіки. Її ідейні передумови визначають філософсько-правові рішення широкого кола принципів питань побудови теорії права, природи закону

і законотворчості, судочинства, застосування законів, прецедентів та їхнього тлумачення, а також соціально-політичних умов ефективної організації правової системи. В основі підходу до аргументації Бекон поклав не методи індукції та аналогії, що, як до нього вважалося, найбільше відповідали практиці англійського прецедентного права, а дедуктивну силогістику Аристотеля.

Послідовник Бекона Томас Гоббс (1588–1679) відомий як автор уявлення про державу як єдино можливий засіб припинення «війни всіх проти всіх» на засадах договору, про суверена як єдиного і безроздільного носія влади в державі, накази якого і є позитивний закон, нарешті, про революційне право народу зміщувати суверена, якщо він порушує умови соціального контракту і не піклується про благо держави [13]. Виходячи з цих філософсько-правових підстав, Гоббс запропонував докладно розроблену філософську теорію судового обґрунтування, що стимулювала розробки даної теми у більш пізніх авторів (Лейбніца, Вольтера, Бентама).

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646–1716) поставив завдання виявлення базових правових конструктів як необхідних і достатніх підстав для подальшого аналізу правових проблем. У докторській дисертації «Елементи природного права» (1672) він запропонував розширити аристотелівську систему модальностей «можливо», «неможливо», «необхідно», специфічними для права модальностями: «обов'язково» (*debitum*), «дозволено» (*licitum*), «заборонено» (*illicitum*) і «байдуже» (*indifferentum*). Визначення модальності аргументів дозволяє раціонально оцінити стан речей та спосіб його розуміння.

Розрізняючи істини розуму та істини факту, Лейбніц співвідносив перші з розширенням аристотелівської логіки модальностей, а другі — з імовірнісною логікою Балансу Підстав для прийняття судових рішень. Він мав на увазі таке: «Якби ми мали у своєму розпорядженні Баланс Підстав, де були б точно зважені всі аргументи, подані «за» і «проти», і вердикт міг бути винесений на користь найбільш вагомого... [ми мали б] більш цінне мистецтво, ніж чарівна наука створення золота» [40].

Лейбніц уперше ставить три принципові питання, з якими зустрічається раціональне обґрунтування у сфері права: як калібрувати

Баланс Підстав? як гарантувати надійність самих «терезів Феміди» для встановлення цього балансу, тобто застосовуваних логічних методів? як установлювати підходящу процедуру зважування? Хоча сам Лейбніц не залишив повних відповідей на ці питання, їхня постановка визначила напрями в розробленні життєво важливих проблем процесуального права і логіки прийняття судових рішень.

Незважаючи на несприйняття лейбніцевих ідей щодо можливості встановлення гармонії у сфері права, Франсуа Марі Аруе Вольтер (1694–1778) поставив те ж саме, що і Лейбніц, питання про роль імовірностей у кримінальному процесі [13]. Він протиставляє становій нерівності принцип формальної рівності всіх людей перед законом, відмовляється від теологічного обґрунтування права і переходить до його світського раціоналістичного обґрунтування, протиставляє інквізиційному кримінальному процесу змагальний процес. Згідно з Вольтером раціональне судочинство має бути засноване на принципах ідеологічного нейтралітету суду; неупередженості суддів і старанності дослідження розглядуваної справи; обов'язковості мотивування судових рішень. Вольтер вважав, що в цивільних справах припустимий механістичний стандарт конвенціонально встановленої ваги доказів, але у кримінальному судочинстві конвенціональні оцінки імовірностей не застосовуються, бо неправильно встановлена оцінка спричиняє тяжкі, часто непоправні наслідки для помилково обвинувачуваного аж до його страти.

На підтримку цієї думки Вольтера виступив італійський юрист Чезаре Беккарія (1738–1794). У трактаті «Про злочини і покарання» він наполягав на точній формальній логічності судового доведення, що зводиться до застосування так званого юридичного силлогізму: «Із приводу кожного злочину суддя повинен побудувати правильний умовивід. Більший засновок — загальний закон, малий — діяння, противне або згодне із законом; висновок — свобода або покарання. Якщо суддя за примусом або за своєю волею зробить замість одного хоча б тільки два умовиводи, то ні в чому не можна бути упевненим» [8, с. 76].

Беккарія вважав теоретично неприйнятною і практично навіть небезпечною заявлену Ш. Л. Монтеск'є тенденцію керуватися духом закону в аргументації. «Це те ж саме, що знищити греблю, яка стри-

мує бурхливий потік довільних думок». Оскільки всі наші діяння і наші ідеї пов'язані між собою, то чим вони складніші, тим більше шляхів веде до них і від них. Крім того, у кожної людини є своя точка зору, до того ж у різний час вона різна. «Дух закону залежав би, отже, від доброї або дурної логіки судді, від доброго або поганого стану його травлення, він залежав би від сили його пристрастей, від його слабкостей, від його ставлення до потерпілого і від усіх найменших причин, що змінюють у непостійному розумі людини образ кожного предмета. От чому доля громадянина вирішується не однаково при проходженні справи через різні суди, а життя нещасливих стає жертвою помилкових умовиводів або хвилинних настроїв судді, який приймає за справедливе тлумачення хибкий вивід із неясних уявлень, що хвилювали його розум. От чому той самий суд за ті самі злочини в різний час призначає різні покарання: він керується не словом закону, точним і незмінним, а допускає оману мінливість тлумачень» [8, с. 77–78].

Формування класичних концепцій обґрунтування в логіці і філософії права завершується в роботах англійця Ієремії Бентама (1748–1832), який у своїй праці «Про судові докази» (1825) апелює до «природного порядку» виникнення прав і обов'язків. Для законодавця має стати керівним принцип суспільної користі, слідуючи якому він не повинен вводити нових обов'язків, якщо одночасно не наділяє відповідними новими правами. Домінантою в галузі законодавства мусить стати захист прав особистості, а не прав держави або корпорації, котрі Бентам вважає похідними від прав особистості. Філософсько-правова теорія обґрунтування вперше після Аристотеля і Цицерона доводиться Бентамом до рівня загальної теорії судової аргументації [9]. Оскільки обов'язок судді полягає в розгляді доказів, їх порівнянні і прийнятті рішень на підставі їхньої імовірної сили, мистецтво судочинства є мистецтво користуватися аргументами, заснованими на фактах, та їх реалістичної оцінки.

Бентам поділяє факти за декількома підставами. По-перше, залежно від того, відбулася деяка подія чи ні, факти поділяються на позитивні і негативні. Для цих фактів першорядне значення має логічний принцип виключеного третього: із двох припущень — позитивного і негативного — одне неодмінно справедливе.

По-друге, залежно від того, належать факти до зовнішнього або внутрішнього світу, вони розрізняються як фізичні і психологічні. Постріл із рушниці, що вбиває людину, — факт фізичний; намір того, хто стріляв, — факт психологічний.

По-третє, залежно від використання як доказ факт може вважатися прямим або непрямим: прямим, якщо він безпосередньо пов'язаний із фактом, який бажають довести; непрямим, якщо він має з ним віддалений зв'язок. Так, затримання людини в момент грабежу або особиста присутність свідка при тому, як ця людина передавала спільникові викрадений предмет — це прямі факти; знаходження ж викраденого предмета в його володінні після закінчення певного часу буде непрямим фактом. Прикладом непрямого факту Бентам вважає і недовіру, пробуджену свідком обвинувачення через суперечності в його показаннях.

По-четверте, теоретично можна розрізнити прості і складні факти. Прикладом простих фактів могли б служити існування атома в стані спокою, миттєве уявлення в розумі і т. ін. Але насправді не буває нічого подібного: факт, про який говорять як про одиничний, усе ж є сукупність фактів.

По-п'яте, факти, що служать до обвинувачення, називаються обвинувальними або викриваючими, а ті, котрі служать до виправдання, називаються виправдувальними.

Усі факти, які розглядає суд, є складними. Так, факт винуватості людини в тому чи іншому злочині Бентам вважає дуже складним фактом, який можна розкласти на такі відносно прості факти:

- 1) що він здійснив таку-то дію;
- 2) що ця дія супроводжувалася такими-то обставинами;
- 3) що існував закон, який забороняє цю дію при цих обставинах;
- 4) що не існувало закону, який дозволяє цю дію за цих обставин [9, с. 12].

Ще з більш складними фактами доводиться стикатися в цивільних справах. Тут з'являється ще один вид розподілу: факти розділяються на стверджуючі, тобто обставини, що служать до твердження права, і припиняючі, тобто такі, котрі спричиняють припинення права.

Факти, що стверджують право (вимоги): Джек вимагає від Пітера сто фунтів, належних йому за позикою; Пітер заперечує позику; Джек доводить, що в такий-то день, у такому-то місці, такими-то монетами, за такий-то відсоток він дав йому сто фунтів.

Факти, що припиняють право (вимоги). Позика визнається, але Пітер стверджує, що він сплатив борг; Джек заперечує сплату; Пітер доводить, що в такий-то день, у такому-то місці, такими-то монетами він йому сплатив борг сто фунтів з такими-то відсотками [9, с. 12].

У загальній логіці прийнято розрізняти всього два роди аргументів — *ad rem* і *ad hominem* (до речей і до людей).

У своїй «судовій логіці» Бентам розширює і поглиблює цю класифікацію, наближаючи її до практичних потреб правової оцінки фактів. Хоча кожний із них може висуватися як доказ, не слід сліпо вірити, що будь-який факт дійсно може вважатися доказом. Існує багато видів доказів, що утворюються за допомогою низки розподілів [9, с. 13–17].

Перший розподіл — за джерелом докази виходять від людини або від речей і відповідно називаються особистими (показання свідків) і речовими (які виводяться із стану речей або справ).

Другий розподіл: докази прямі, побічні (непрямі) або випадкові. Приклад прямого доказу: М. бачить Н. під час вчинення злочину. Приклади побічного доказу: в будинку А вчинена крадіжка і його служитель збіг у ніч, коли вчинено крадіжку. А обвинувачується у випуску фальшивих грошей; у нього знайдено різні інструменти, що служили для фабрикації монети або металеві обрізки й обпилки. Але всі речові докази можуть бути непрямими. Побічні докази, як відзначає Бентам, багато юристів його часу називали презумпціями, додаючи різні епітети: непереборні, сильні, слабкі тощо.

Третій розподіл має підставою стан волі свідка, що дає показання: показання добровільне (дане без усякого примусу) і змушене (дане проти волі, під тиском погроз і суровості санкцій). Останній вид доказів Бентам відносить до непрямих. Зокрема, якщо показання обвинуваченого розглядаються як істинні, вони належать до розряду прямих показань свідків і називаються визнанням; якщо ж вони розглядаються як помилкові, вони входять до розряду побічних доказів;

причому неправдиві показання, зусилля з метою обдурити слід вважати доказами, або презумпціями, злочину.

Четвертий розподіл визначається формою вираження — докази усні та письмові (документи).

П'ятий розподіл належить до розрізнення передвстановлених і випадкових письмових доказів. Свідчення, що полягає в справжньому письмовому акті, який був зроблений за встановленою законом формою для вживання його у випадку потреби як юридичний доказ, є передвстановленим. Письмовий доказ, що додається до справи, хоча він і не був написаний для цієї справи як юридичний доказ, може бути названий випадковим: листи, нотатки, приватні щоденники і т. ін. Крім того, Бентам пропонує відрізнити напівпередвстановлений доказ *ex parte*, тобто складений однією із сторін, наприклад, торговельна книга від передвстановленого доказу *a partibus*, тобто складена обома зацікавленими сторонами, як, наприклад, контракт.

Шостий розподіл: докази, що не залежать від іншої справи, і докази, запозичені з колишньої справи в рідній або навіть в іноземній державі.

Сьомий розподіл: самостійне свідчення очевидця і несамостійне свідчення тієї людини, яка тільки чула про факт, що підлягає судженню. Таке ж розходження застосовується до письмових актів: оригінальні або неоригінальні, тобто копії.

Восьмий розподіл: досконале і недосконале свідчення. Бентам застережує вживання характеристики «досконалості»: йдеться не про повну і безумовну, а про відносну досконалість, яка буває при відсутності тих недоліків, які ми можемо знати й уникати.

Дев'ятий розподіл встановлює основні причини недосконалості у вірогідності свідчення, що кореняться або в його джерелі, з якого воно добуто, або у формі, в якій передано. Маються на увазі недосконалість або психічного стану свідка, його розуміння, здібностей судження, пам'яті чи уяви, або його морального стану, волі, страху, схильності до неправди. Але недосконалість може бути зумовлена і судово-процесуальною формою одержання показань, якщо з цією формою необачно принижується його гідність. Проте ці випробування служать єдиними гарантіями вірогідності показань свідків.

Німецький філософ Артур Шопенгауер (1788–1860) в опублікованій уже після його смерті невеликій праці «Еристична діалектика» (1864) запропонував свою версію теорії аргументації. Він визначає еристичну діалектику як «мистецтво бути завжди правим незалежно від об'єктивної істини», не гребуючи некоректними прийомами. «Необхідно знати всі негарні, штучні прийоми, щоб зуміти відражати їх, і навіть дуже часто користуватися ними, щоб вразити суперника його ж власною збробою» [37].

Таких прийомів він запропонував понад три десятки. Найважливіші серед них — ставити запитання, що збивають опонента з пантелику, бо вони або неочікувані, або опонент узагалі некомпетентний дати відповідь, або вони є провокаційними, або принижують гідність опонента. Хоча сам Шопенгауер намагався ухилитися від ототожнення його еристики із софістикою, по суті, йдеться саме про софістичні прийоми в аргументації.

Праця С. І. Поварніна (1870–1952) «Спір. Про теорію та практику спору» (1918) є одним із найбільш значущих досліджень методики ведення дискусії й аргументації російською мовою. Поварнін виділяв різні типи спорів: спір заради перевірки істини, спір для переконання, спір задля перемоги, спір-спорт, спір-гра. Перш ніж сперечатися, необхідно з'ясувати, як розуміє противник основні тези, чи достатньо він поінформований і освічений, щоб розібратися в складних питаннях. Інакше, як писав Поварнін:

«... Чесний спір з подібними людьми про подібні питання неможливий, безглуздий. Коли ми хочемо переконати таку людину, то робимо спробу вкласти десять фунтів чаю у фунтову банку. Зате для софіста в подібних випадках — відкрите поле дії. Замість складної істинної думки він підсуне помилкову просту і цілком зрозумілу думку, по плечу співрозмовникові, і підкріпить її помилковим, але простим і зрозумілим доказом, і ви будете переможені, якщо не запобігнете теж до подібних прийомів і софізмів. Ось чому такий важкий спір про складні державні, громадські і та інші питання. Чим важливіше питання, тим воно, звичайно, складніше, вимагає великих знань і більшої здібності до складних роздумів і висновків; рішення його потребує більш складних доказів» [28].

У своїй книзі Поварнін піддає критиці саме ті псевдоаргументи, які Шопенгауер вважав прийнятними для еристичної діалектики.

1.2.3. Сучасні теорії аргументації

Протягом тривалого часу — практично за весь радянський період, — теорія аргументації в СРСР не розроблялася. Слід сказати, що й на Заході сучасна теорія аргументації почала розвиватися тільки наприкінці 1950-х рр. Найбільш визнані теорії були сформульовані бельгійським юристом Хаїмом Перельманом, британським ученим Стівеном Тулміном, а також сучасними дослідниками з Нідерландів Франсом ван Еемереном, Робом Гроотендорстом та їх учнями.

У 1958 р. вийшла книга «Трактат про аргументацію: нова риторика» [41] Х. Перельмана (1912–1984), написана у співавторстві з Люсі Ольбрехтс-Тітекою (1899–1987), якій належав ілюстративний матеріал. Перельман виходив із того, що поза доведеннями в математиці і природознавстві є сфера аргументів, які, не маючи доказової сили, все ж орієнтовані на те, щоб переконати в правоті деякої тези. Це можуть бути міркування філософа, що спростовує чиїсь аргументи і захищає власну теорію, або просто розмова двох друзів, які вирішують, як краще провести разом канікули. У правових, політичних і етичних доктринах також є раціональні, але не демонстративні докази. Там, де мова йде про цінності, логіка строгих доказів марна.

Теорія аргументації методично вивчає доводи здорового глузду в ситуаціях вибору з посиланням на цінності, коли виключено насильницьке нав'язування якої б то не було точки зору. Відрізняючи аргументацію від демонстрації, логіку від риторики, вчений намагається «відновити право і етику в царстві розуму», бо класична модель раціональності, орієнтована на математику і природознавство, не є єдиним типом строго наукового мислення. «Наш метод, — писав Перельман, — радикально відрізняється від способу соціальних, політичних і філософських міркувань за моделлю, запозиченою з дедуктивних і експериментальних наук». Цей метод передбачав «нову риторику», «відновлення античної риторики і грецької діалектики», мистецтва переконувати, вести дискусію і вміння вирішувати складні проблеми.

Вивчення риторики показує, що людина складається не тільки з емоцій і душевних поривів, з одного боку, і холодних умовиводів — з іншого. Поряд із раціональною є ще й людина розсудлива.

Це добре розуміли древні греки, особливо Аристотель, автор «Топіки» і «Риторики».

Для вирішення поставленої задачі необхідний аналіз структури, функцій і меж переконливого дискурсу. Такий аналіз показує, що область переконливого не збігається ні з суто раціональним, ні з ірраціональним. Виокремлюючи різні структури аргументації, Перельман звернув увагу на широкий спектр можливих дискурсів і технік обґрунтування в гуманітарних науках, політичних диспутах, промовах адвокатів і судових рішеннях.

У тому ж році, що й «Нова риторика», вийшла книга «Застосування аргументів» [42] С. Тулміна (1922–2009), вихідна ідея якої перегукувалася з думкою Перельмана.

Тулмін вважав, що абсолютизм теоретичних або аналітичних аргументів має обмежене практичне значення. Подібний абсолютизм походить від ідеалізованої формальної логіки Платона, яка виступає від імені універсальної істини. Тому прихильники такого абсолютизму вважають, що моральні проблеми можуть бути вирішені шляхом їх порівняння зі стандартним набором моральних принципів, незалежно від контексту. На відміну від цього Тулмін стверджує, що в багатьох випадках ці так звані «стандартні принципи» не мають відношення до реальних ситуацій, з якими стикаються люди в повсякденному житті.

Він пропонує поняття *аргументативного поля*. Деякі аспекти аргументації варіюються від одного аргументативного поля до іншого, і тому є «поле-залежними», а деякі — не залежать від жодного поля, є «поле-інваріантними» в усіх областях.

Тулмін спробував розробити власні стандарти інваріантної аргументації. Він запропонував своєрідну матрицю, яка містить шість взаємопов'язаних компонентів для аналізу аргументів, маючи на увазі, що ця схема аргументації буде використовуватися для аналізу раціональності аргументів у судовій залі.

Наприклад:

1. *Претензія*: те, що має бути встановлено. Скажімо, якщо якась людина намагається переконати, що вона є громадянином Великої Британії, претензія звучить як заява: «Я — британський громадянин (британська громадянка)» (1).

2. *Дані*: факти, до яких ми звертаємося як до підстави для претензії. Наприклад, людина може підтримати свою вимогу задокументованим у свідочстві про народження фактом: «Я народився (народилася) на Бермудських островах» (2).

3. *Ордер (загально визнаний порядок слідування)*: заява про дозвіл руху від даних і претензій. Для того щоб перейти від даних «Я народився на Бермудських островах» до претензії «Я — громадянин Великобританії», особа зобов'язана вказати ордер для подолання розриву між 1 і 2 заявою «Людина, народжена на Бермудських островах, буде юридично громадянином Великобританії».

4. *Підтримка*: повноваження про громадянство висловлюється в ордері; але повинна бути введена додаткова підтримка, якщо ордер сам по собі не є досить переконливим. Наприклад, якщо адресат не вважає ордер достатнім, доведеться вказати правове положення, як резервну заяву, щоб показати, що «усі люди, які народилися на Бермудських островах, юридично є громадянами Великої Британії».

5. *Спростування*: можуть бути обмеження для претензій. Прикладом може служити спростування: «Людина, яка народилася на Бермудських островах, буде юридично британським громадянином, якщо вона не зрадила Великобританію і не була проти неї шпигуном іншої країни».

6. *Кваліфікат*: слова або фрази, що виражають ступінь сили чи впевненості щодо цієї претензії. Це такі слова чи фрази, як «можливо», «ймовірно», «неможливо», «звичайно», або «обов'язково». Претензія «Я безумовно громадянин Великобританії» має більший ступінь сили, ніж претензія «Мабуть, я громадянин Великобританії».

Перші три елементи — «претензія», «дані» і «ордер» вважаються основними компонентами практичних аргументів, а друга тріада — «резерв», «спростування» і «кваліфікат» можуть не бути необхідні в деяких аргументах.

Учені з Університету Амстердама Ф. ван Еемерен і Р. Гроотендорст запропонували більш строгий сучасний варіант теорії аргументації під назвою *прагма-діалектика* [38]. Її головна ідея полягає в розробці чітких правил, які, якщо їх дотримуватися, дасть у раціональній дискусії обґрунтовані висновки. У цій ідеальній моделі критичної дискусії розрізняються чотири стадії обговорення, які його

учасники повинні пройти, щоб вирішити свої розбіжності: етап протистояння, початковий етап, етап аргументації та заключний етап. На етапі протистояння співрозмовників встановлюється, що у них є розбіжності. На наступному етапі вони вирішують усунути цю різницю у думках. Співрозмовники мають визначити їх відправні точки: вони узгоджують правила обговорення і встановлюють, які пропозиції вони можуть використовувати у своїй аргументації. На стадії аргументації пропонент захищає свою точку зору, висувачи аргументи проти заперечень або сумнівів. На заключному етапі обговорення сторони мають оцінити, наскільки їх первісні розбіжності в думках були вирішені, і на чію користь. Модель також визначає характер розподілу мовних актів, які відіграють конструктивну роль на різних стадіях процесу врегулювання.

Пропонуються десять правил для критичного обговорення аргументів. Хоча теорія постулює їх як ідеальну модель аргументації, однак вони можуть служити важливим інструментом для тестування того, як у реальності наближається цей ідеал, навіть тоді, коли ці правила порушуються. Будь-яке таке порушення становитиме оману. Хоча і не в першу чергу зосереджена на помилках, прагма-діалектика забезпечує системний підхід для боротьби з ними.

1. *Правило свободи.* Сторони не повинні заважати одна одній у висловлюванні своєї точки зору або сумніву в ній.

2. *Правило тягаря доведення.* Сторона, яка висуває точку зору, зобов'язана захищати її, якщо цього вимагає інша сторона.

3. *Правило вихідного пункту.* Атаки якоїсь сторони на іншу позицію повинні бути пов'язані з точки зору, що дійсно була висунута іншою стороною.

4. *Правило релевантності.* Сторона може відстоювати точку зору тільки шляхом просування аргументації, пов'язаної з цією точкою зору.

5. *Правило неявних засновків.* Сторона не може заперечувати передумови, які вона залишила неявними, або хибно представляти щось як передумови, що залишилися невисловленими іншою стороною.

6. *Правило відправного пункту.* Сторона не може хибно презентувати засновки, які прийнято за відправний пункт, чи спростувати цей відправний пункт.

7. *Правило аргументної схеми.* Сторона не може вважати точку зору як остаточно захищену, якщо захист не відбувається за допомогою відповідної схеми аргументації та її правильного застосування.

8. *Правило валідності.* Сторона може використовувати тільки такі аргументи, які логічно валідні або можуть бути зроблені логічно валідними, роблячи явним один або декілька невисловлених засновків.

9. *Правило завершення.* Невдалий захист точки зору повинен призводити до сторони, що її висунула, визнанням цієї невдачі, а вдалий захист — до відмови іншої сторони від сумнівів у відстоюваній точці зору.

10. *Правило застосування.* Сторони не повинні використовувати формулювання, які недостатньо ясні чи неоднозначні; сторона повинна інтерпретувати формулювання іншої сторони настільки ретельно і точно, наскільки це можливо.

Прагма-діалектичний підхід використовується для аналізу та оцінки правової аргументації, посередництва, ведення переговорів, парламентських дебатів, наукової, політичної аргументації тощо.

З розпадом СРСР і отриманням Україною незалежності стали можливими безпосередні контакти вітчизняних вчених із західними дослідниками. Рух до демократії має однією зі своїх складових аргументований обмін думками. Тому в останні десятиріччя у пострадянських країнах посилюється науковий і практичний інтерес до теорії аргументації. Над її розробкою плідно працюють сучасні українські та російські дослідники — О. П. Алексеев [1], І. А. Герасимова [14], О. А. Івін [17], А. Є. Конверський [18], В. І. Курбатов [21], О. М. Лисанюк [22], А. І. Мігунов [23], М. В. Міхалкін [24], М. В. Попович [16], Г. І. Рузавін [30], О. В. Тягло [33], І. В. Хоменко [34] та ін.

Література: 1. Алексеев, А. П. Аргументация. Познание. Общение [Текст] / А. П. Алексеев. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 149 с. 2. Аристотель. Метафизика [Текст] / Аристотель // Соч. в 4 т. – М. : Мысль, 1976. – Т. 1. – 550 с. 3. Аристотель. Категории [Текст] / Аристотель // Соч. в 4 т. – М., 1978. – Т. 2. – С. 51–89. 4. Аристотель. Аналитики Первая и Вторая [Текст] / Аристотель // Соч. в 4 т. – М., 1978. – Т. 2. – С. 117–344. 5. Аристотель. Топика [Текст] / Аристотель // Соч. в 4 т. – М., 1978. – Т. 2. – С. 347–531. 6. Аристотель. О софистических опровержениях [Текст] / Аристотель // Соч. в 4 т. – М., 1978. – Т. 2. – С. 533–593. 7. Аристотель. Риторика [Текст] / Аристотель ; пер. Н. Пла-

- тоновой // Античные риторика. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – С. 15–164.
8. Беккариа, Ч. О преступлениях и наказаниях [Текст] / Ч. Беккариа. – М. : Стелс, 1995. – 302 с.
9. Бентам, И. О судебных доказательствах [Текст] / Г. Бентам. – Киев : Тип. М. П. Фрица, 1876. – 421 с.
10. Берман, Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования [Текст] / Г. Дж. Берман ; пер. с англ. – 2-е изд. – М. : Изд-во МГУ : Издат. группа ИНФРА-М НОРМА, 1998. – 624 с.
11. Бэкон, Ф. О достоинстве и приумножении наук [Текст] / Ф. Бэкон // Ф. Бэкон. Соч. в 2 т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1971. – 654 с.
12. Войтенко, Д. О. Историчний розвиток концепцій обґрунтування в логіці та філософії права (від античності до початку XIX ст.) [Текст] / Д. О. Войтенко. – Х., 2007. – 224 с.
13. Вольтер, Ф.-М. Опыт о вероятностях в деле правосудия [Текст] / Ф.-М. Вольтер // Вольтер. Избранные произведения по уголовному праву и процессу. – М. : Изд-во юрид. лит., 1956. – С. 161–180.
14. Герасимова, И. А. Теория и практика аргументации [Текст] / И. А. Герасимова. – М. : Логос, 2007. – 312 с.
15. Гоббс, Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Текст] / Т. Гоббс // Т. Гоббс. Соч. в 2 т. – Т. 2 – М. : Мысль, 1991. – С. 731 с.
16. Доказательство и понимание [Текст] / отв. ред. М. В. Попович. – Киев : Наукова думка, 1986. – 312 с.
17. Ивин, А. А. Основы теории аргументации [Текст] : учебник / А. А. Ивин. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 352 с.
18. Конверский, А. Е. Проблема обоснования в логике и методологии науки [Текст] / А. Е. Конверский. – Киев : Вища шк., 1985. – 127 с.
19. Кузнецова, Т. И. Практическое красноречие и парадное красноречие. Сенека Старший [Текст] / Т. И. Кузнецова // Кузнецова Т. И. Ораторское искусство в древнем Риме. – М. : Наука, 1976. – Гл. 4. – С. 136–173.
20. Кузнецова, Т. И. Классика и классицизм в теории Квинтилиана [Текст] / Т. И. Кузнецова // Кузнецова Т. И. Ораторское искусство в древнем Риме. – М. : Наука, 1976. – Гл. 5. – С. 174–206.
21. Курбатов, В. И. Социально-политическая аргументация [Текст] / В. И. Курбатов. – Ростов н/Д : Ростов. ун-т, 1991. – 142 с.
22. Лисанюк, Е. Н. Правила и ошибки аргументации / Е. Н. Лисанюк // Логика / под ред. А. И. Мигунова, И. Б. Микиртумова, Б. И. Федорова. – М. : Проспект, 2011. – С. 588–659.
23. Мигунов, А. И. Аргумент как речевое действие [Текст] / А. И. Мигунова // Логика / под ред. А. И. Мигунова, И. Б. Микиртумова, Б. И. Федорова. – М. : Проспект, 2011. – С. 571–587.
24. Михалкин, Н. В. Логика и аргументация в судебной практике [Текст] : учеб. для вузов / Н. В. Михалкин. – СПб. : Питер, 2004. – 336 с.
25. Платон. Федр [Текст] / Платон. Соч. в 3 т. – М. : Мысль, 1970. – Т. 2. – С. 157–221.
26. Платон. Филеб [Текст] / Платон. Соч. в 3 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3(1). – С. 9–86.
27. Платон. Политик [Текст] / Платон. Соч. в 3 т. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3(2). – С. 10–80.
28. Поварнин, С. И. Спор: О теории и практике спора [Электронный ресурс]

// С. И. Поварнин. – Режим доступа: <http://khazarzar.skeptik.net/books/povarnin.htm>. 29. Рикер, П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике [Текст] / П. Рикер. – М. : Канон-Пресс-О, Кучково поле, 2002. – 623 с. 30. Рузавин, Г. И. Методологические проблемы аргументации [Текст] / Г. И. Рузавин. – М. : Ин-т философии РАН, 1997. – 202 с. 31. Титов, В. Д. Социальная детерминация логического знания в Древности и в Средние века (религиозный, правовой, политический контекст) [Текст] / В. Д. Титов. – Харьков : Регионинформ, 2004. – 260 с. 32. Титов, В. Д. Историческое развитие философско-логических концепций языка права [Текст] : монография / В. Д. Титов, С. Э. Зархина. – Харьков : ФИНН, 2011. – 560 с. 33. Тягло, А. В. Логика критического мышления (в конспективном изложении) [Текст] / А. В. Тягло. – Харьков : Харьк. ин-т упр., 1996. – 72 с. 34. Хоменко, І. В. Еристика [Текст] : підручник / І. В. Хоменко. – К. : Центр учб. л-ри, 2008. – 280 с. 35. Цицерон. Тописка [Текст] // Цицерон. Эстетика: Трактаты. Речи. Письма. – М. : Искусство, 1994. – С. 56–81. 36. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве [Текст] / Цицерон ; пер. с лат. Ф. А. Петровского и др. – М. : Науч.-изд. центр «Ладомир», 1994. – 470 с. 37. Шопенгауэр, А. Эристика или искусство побеждать в спорах [Электронный ресурс] / А. Шопенгауэр / пер. с нем. Н. Л. д'Андре. – СПб., 1900. – Режим доступа: [http://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%B8%D0%BB%D0%B8_%D0%98%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%BF%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D1%82%D1%8C_%D0%B2_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%85_\(%D0%A8%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D1%83%D1%8D%D1%80/%D0%B4%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5\)](http://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%B8%D0%BB%D0%B8_%D0%98%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%BF%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D1%82%D1%8C_%D0%B2_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%85_(%D0%A8%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D1%83%D1%8D%D1%80/%D0%B4%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5)). 38. Eemeren, F. H. van. Systematic Theory of Argumentation: The Pragma-Dialectical Approach [Текст] / F. H. van Eemeren & R. Grootendorst. – Cambridge, UK – New York, NY : Cambridge University Press, 2004. – 210 p. 39. Fraunce, A. The lavviers logike exemplifying the præcepts of logike by the practise of the common lawe [Текст] / A. Fraunce. – At London : Imprinted by William How, for Thomas Gubbin, and T. Newman, 1588. [Faksimile : Ann Arbor, Michigan : University of Michigan, Digital Library Production Service, 2001]. 40. Leibniz, G. W. Texts and Translations [Текст] / G. W. Leibniz // Donald Rutherford, University of California, San Diego / drutherford@ucsd.edu. Last update : March 19, 2002. 41. Perelman, Ch. Traite de l'argumentation. La nouvelle rhetorique / Ch. Perelman, L. Olbrechts-Tyteca. – Bruxelles : Ed. de l'Universite de Bruxelles, 1970. – 734 p. (1-ше вид. – Paris: Presses Universitaires de France, 1958). 42. Toulmin, S. The Uses of Argument [Текст] / S. Toulmin. – Cambridge University Press, 1959. – viii + 264 Pp.

1.3. Мова права як підґрунтя юридичної аргументації

1.3.1. Загальна характеристика мови права

Кардинальна реформа в демократичному суспільстві, у всіх сферах правотворчої і правозастосовної діяльності, в наукових дослідженнях і у викладанні правових дисциплін передбачає для свого вдосконалення глибоке вивчення мови права і бездоганне володіння нею юристами. Точність і ясність юридичних визначень, їх адекватне мовне втілення, правильне й одноманітне вживання правової термінології багато в чому визначають ефективність законодавства, сприяють повноцінному захисту прав окремих громадян, юридичних осіб, суспільства і держави.

Мова права як будь-яка інша професійна мова включає ряд відносно самостійних видів: мову законодавства і підзаконних правових актів, мову правозастосовної практики, мову юридичної науки і юридичної освіти, мову юридичної журналістики і т. д. Специфіка галузей права визначає додаткові особливості кожної з цих підмов, які у свою чергу також поділяються на декілька видів: мови цивільного, кримінального, міжнародного та інших галузей права, мови відповідних видів судочинства тощо.

Природно, що права без мови немає і бути не може, дослідження їх взаємодії проводилися головним чином у зв'язку з розробками техніки і методики складання і тлумачення правових текстів. Питання про мову права в радянській літературі зводилося головним чином до більш вузького, хоча й принципово важливого розділу, присвяченого вивчення мови закону. При цьому в роботах С. С. Алексєєва, Д. А. Гаврилова, І. С. Грязіна, Ю. М. Оборотова, О. В. Петришина, А. С. Піголкіна, П. М. Рабіновича, В. М. Сирих, Ю. Н. Тодикі, В. Д. Ткаченка, М. В. Цвіка, А. Ф. Черданцева та інших юристів-теоретиків переважає лінгвостилістичний, філологічний підхід до пов'язаних із юридичною герменевтикою мовних питань.

В останні десятиліття спостерігається інтенсивне зростання досліджень мови права, які здійснюються представниками мовознавства,

це призвело до появи нової дисципліни на стику між мовознавством і правознавством. Поняття «юридична лінгвістика» вперше ввів у науковий обіг німецький учений Адальберт Подлех у своїй праці «Rechtlinguistik» (Мюнхен, 1976) [33, с. 105–116]. Юрислінгвістика перебуває в офіційному статусі як самостійна галузь лінгвістичного знання, предметом якої є правове функціонування мови. У вже досить багатій світовій та вітчизняній літературі з тематики мови права головні акценти робляться на автентичності пропонованих термінів, на стилістиці, лексикографії, перекладах, мовної судово-криміналістичної експертизи, конфліктних текстах як предметі правового врегулювання і подібних сюжетах, які стосуються саме юридичної лінгвістики і навіть юридичної філології.

Безперечно, лінгвістика і філологія права абсолютно необхідні і в теоретичному, і в практично-прикладному аспектах. Однак до дослідження мови права необхідно залучення принципів, методів і результатів психології, соціолінгвістики, соціології права, історії та теорії права, історії юриспруденції, теорії аргументації, риторики та інших наук. Але конкретно-технологічні розробки всіх цих наук мають визначені теоретичні обмеження «зверху», за якими починається сфера філософського аналізу, зокрема, логіки і семіотики права. Починаючи з класичної античності багато мислителів надавали великого значення тій теоретичній галузі, яку сьогодні прийнято називати філософією права (Платон, Аристотель, Тома Аквінський, Гроцій, Монтеск'є, Лейбніц, Кант, Фіхте, В. фон Гумбольдт, Гегель та ін.). Багато хто з названих мислителів зробили внесок і в розвиток філософії мови. Інтерес до мови права у зв'язку з розробкою Німецького цивільного кодексу наприкінці XIX ст. виявляли такі відомі теоретики, як Отто Гірке [28] і Рудольф фон Ієринг [9].

Питання мови закону та права у більш загальному контексті філософії та методології права торкалися ще в дореволюційній вітчизняній літературі Е. В. Васьковський, Н. А. Гредескул, В. Д. Катков та ін., у СРСР до Вітчизняної війни — А. В. Луначарський, Е. Прянишников та ін. [5, 3, 12], в Америці — О. Холмс, А. Корбін та ін. [29, 27, 35]. Аналогічні дослідження проводилися і в інших країнах — у Німеччині [31, 30], у Польщі [36, 37], в Італії [26]. Але все ж таки аж до 1970-х рр. у Європі й Америці інтерес до мови права проявлявся

головним чином у контексті обговорення законодавчої техніки і теорії тлумачення. Так чи інакше даний напрям наукових досліджень уже досить давно отримав визнання світової наукової спільноти: достатньо сказати, що на Всесвітньому соціологічному конгресі в Упсалі (1978) була створена робоча група «Мова у правозастосовній діяльності», у Великобританії — Комісія з питань мови (Plain Language Commission, 1979); у Бельгії пройшов 1-й конгрес Європейської асоціації сприяння законодавству (First Congress of the European Association of Legislation, 1993); у Швеції — Plain Swedish Group — Klarspraksgruppen, 1993.

Знаменними для становлення і визнання на міжнародному рівні юридичної лінгвістики як перспективної прикладної наукової галузі міждисциплінарного характеру стали дванадцятий Європейський симпозіум «Juristische Fachsprache. Kongressberichte des 12th European Symposium on Language for Special Purposes» (Бельгія, 1999), конференція «Sprache und Recht» (Німеччина, 2001). За останні десятиліття цій проблематиці регулярно присвячують спеціальні випуски авторитетні національні й міжнародні семіотичні журнали; надруковані сотні статей у юридичній та лінгвістичній періодиці, а також низка монографій [25, 32, 34]. Особливістю періоду останньої третини ХХ ст. як за кордоном, так і в СРСР, а потім і на пострадянському просторі стало розширення традиційної проблематики (семантики і стилістики правового тексту) шляхом виходу у сфери осмислення структури і динаміки мови права у контексті його соціально-історичного та соціально-політичного функціонування. Питання про мову права в радянській літературі зводилося головним чином до більш вузького, хоча й принципово важливого розділу, присвяченого вивченню мови закону. Втім навіть у 1990 р. А. С. Піголкін у передмові до колективної монографії «Мова закону» зазначав: «Проблемі мови закону явно «не пощастило», і вона вивчена в юридичній науці ще слабо» [24].

До часу написання цієї монографії були опубліковані тільки дві великі роботи, присвячені мові законодавства, А. А. Ушакова і В. М. Савицького. Звичайно, в даному випадку А. С. Піголкін навряд чи претендував на вичерпну повноту редагованої ним монографії, навіть написаної самими компетентними науковцями, проте за гно-

сеологічною похибкою даного висловлювання виявилася більш фундаментальна проблема відсутності філософсько-логічного осмислення мови права і з'ясування методологічних принципів її вивчення.

Вбачається, що в СРСР головною причиною відсутності філософсько-правових досліджень мови права була інерція ідеологічної установки на неприйняття філософсько-семіотичного підходу, закладена ще на початку 1950-х рр., що виявлялася навіть у роки так званої «перебудови» [7].

У радянській і потім у пострадянській науковій традиції цю проблему було прийнято вирішувати головним чином у плані взаємодії мовознавства та правознавства: «Ця проблема є однією із стикових проблем, де безпосередньо стикаються мовознавство і правові науки і де дослідження вимагає одночасно і лінгвістичного, і юридичного аналізу. Одна з причин слабкої вивченості мови законодавства полягає в тому, що юристи не використовують у достатній мірі дані лінгвістики, і тому їх міркування про мову права зводилися в основному лише до загальних висновків про необхідність писати закони чітко, зрозуміло і по можливості коротко. У свою чергу, лінгвісти у своїх роботах поки явно недостатньо досліджують проблему законодавчої мови як особливого функціонального стилю літературної мови, не аналізують з мовознавчих позицій законодавчі тексти» [7, с. 3–4]. Ця характеристика, цілком справедлива на початок 1990-х рр., стала стимулом для пожвавлення інтересу до лінгвістичних аспектів права в наступному десятиріччі.

Однак автори процитованої монографії не цілком володіли сучасним філософсько-семіотичним підходом, що дозволяє вийти на більш високий рівень методологічного узагальнення. Так, у передмові зазначалося: «Мова є певна знакова система і в цьому аспекті законодавчий текст може бути досліджений семіотикою. Далі, мову законодавства можна вивчати, аналізуючи зміст понять, що застосовуються в праві, співвідношення юридичного поняття і терміна. Це аспект семантичний. Нарешті, мова нормативних актів може бути досліджена в аспекті літературної стилістики як окремої галузі мовознавства. Предметом роботи є в першу чергу два останні аспекти проблеми» [7, с. 4]. Автори даної роботи прагнули із сучасних їм теоретичних позицій підійти до дослідження проблем мови закону, дати відповідні

положення про законодавчий стиль як самостійний стиль літературної мови, про його особливості, про співвідношення поняття і терміна, про класифікацію юридичних термінів, розглянути актуальні проблеми формування законодавчого тезаурусу, автоматичного пошуку правової інформації і т. ін.

Лінгвістико-семантичний і стилістичний підходи продовжують домінувати в новітній українській і російській науковій [18, 8, 1] і тим більше дидактико-методичній [6, 14, 2] літературі. За її межами поки залишаються вельми цікаві і практично значущі філософсько-правові та юридико-логічні питання.

Як відзначається в аналітичному огляді західної літератури, присвяченої темі «Право і мова», дослідження мови права неминуче пов'язане — нехай досить складним і опосередкованим чином — з питанням про сутність права. Тому всякий раз, коли торкаються проблеми мови права, не обмежуються «лише» семантикою або стилістикою, а виходять у галузь загальної теорії та філософії права [23, с. 7]. У даному випадку ми маємо можливість спиратися на досить багату філософсько-правову традицію, квінтесенція якої стосовно нашої теми чітко виражена І. А. Льїним: «Право може довгий час перебувати в стані логічної безформності і словесної незакріпленості, але неминучим завершенням правового розвитку є поступове висвітлення і закріплення логічного елемента в діючих «правових нормах» [10, с. 16–17].

Першочерговим методологічним завданням аналізу мови права є проблема визначення мови права. Аналіз сучасної вітчизняної літератури показує, що словосполучення «мова права» часто ототожнюється з «мовою закону» (А. С. Піголкін, та ін.) [24, с. 3]. Таке ототожнення властиво нормативістському розумінню права. Характерно, що при цьому мова закону (законодавства) трактується й у вузькому лінгвістичному аспекті як один із стилів національної літературної мови, а не як особлива, відносно самостійна професійна мова.

Так, у колективній монографії «Мова закону» за редакцією А. С. Піголкіна це положення аргументувалося тим, що мова законодавства поширюється на різноманітні сфери людської діяльності, і ця обставина істотно відрізняє її від спеціальних мов, які обслуговують порівняно вузьку сферу діяльності — медицину, архітектуру, хімію

та ін. Ці мови мають малодоступну спеціальну термінологію, тоді як у юриспруденції порівняно небагато спеціальних термінів. «У цілому ж мова законодавства відрізняється не стільки особливою термінологією, ... скільки внутрішнім ладом, особливими засобами вираження законодавчої думки» [24, с. 14–15]. Але якщо мова закону настільки доступна, чому авторитетні юристи так багато займаються тлумаченням і коментуванням правових норм? А як бути з досить специфічними доктринальними та іншомовними термінами, яких взагалі немає і яким навіть не місце в сучасних національних законах — фікція, презюмованість, фідеїкоміс, акцепт, омбудсмен і т. ін.?

Розуміння мови права як усього лише одного з мовних стилів часто присутнє і в новітніх роботах. У В. Б. Ісакова знаходимо таке визначення: «Мова права — один із стилів сучасної російської офіційної мови, що поєднує, у свою чергу, кілька субстилей: мову законодавства, мову підзаконних правових актів, мову правозастосовної практики (яка також поділяється на кілька видів), мову юридичної науки, мову юридичної освіти, мову юридичної журналістики та ін.» [11]. У такому визначенні, яке в логіці називається визначенням через перерахування основних видів мови, помітна спроба подолати нормативістську тенденцію до зведення всієї мови права до мови закону, зберігши її вузьколінгвістичне трактування. Між тим, як видно навіть із наведених В. Б. Ісаковим сфер застосування, мова права має значно великий функціональний діапазон, ніж просто особливий стиль літературної мови.

Виходячи з потреб дослідження мови права, слід орієнтуватися на загальнофілософські характеристики мови, які можуть бути потім специфіковані у визначенні мови права. Так, К. Маркс і Ф. Енгельс характеризували мову як «практичну, існуючу для інших людей і тим самим для мене самого, дійсну свідомість» [13, с. 29], М. Гейдеггер — як «дім буття» [21, с. 192], а його учень Х.-Г. Гадамер — як «універсальне середовище людського існування» [4, с. 548–549]. При тому, що в кожній характеристиці ми маємо справу не з власне визначеннями, а з образними метафорами, всі вони вказують на важливі істотні ознаки мови права — можливість сприймати «практичну, дійсну свідомість права», її онтологічний статус як «дом буття права» (тобто спосіб його існування), нарешті, як особливу «універсальне сере-

довище людського існування». У кожній з цих ознак проявляється єдиний онтологічний стрижень — «існування самого права» — і як дійсного, і як потенційного, і як універсального права.

Безсумнівно, що конструкт «мова права» є дериватом від категорії «право» і в силу специфіки її розуміння отримує ті чи інші змістовні модифікації. В історії юриспруденції і в сучасному правознавстві пропонувалося безліч різних визначень права. Слідувати кожному з них у визначенні мови права — завдання невдячне і практично нездійсненне. У цьому зв'язку доречно з деякими застереженнями навести міркування М. Гейдеггера: «Спроби досягнути “сутність мови” завжди орієнтуються ... на якийсь один з ... моментів ... Для цілком задовільної дефініції мови нічого, однак, не дало б, побажай хто синкретично зчепити ці різні фрагменти визначення» [21, с. 163].

Ця думка уявляється методологічно вірною, хоча на відміну від Гейдеггера ми дотримуємося не його методу «проробки онтологічно-екзистенційно цілого структури мови на основі аналітики присутності» [21, с. 163], а більш поширеної методології семіотичного аналізу.

Хоча уявлення про знакову природу мови сходить до Платону, а в Новий час до Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка і Г. В. Лейбніца, тільки наприкінці XIX — початку XX ст. завдяки Ч. С. Пірсу вони були систематизовані в самостійну науку — семіотику.

1.3.2. Мова права як семіотична система

У розумінні Ч. Пірса предмети філософської логіки (від *logos* — слово) і семіотики (від *sema* — знак) були тотожними [16]. Під мовою розуміється будь-яка система знаків, яка інтерпретується. Знаком вважається будь-який об'єктивно фіксований заступник реально існуючого або створеного нашою уявою предмета. В залежності від рівня схожості з предметом, який служить прообразом для знака, розрізняються три типи знаків: іконічні, індексні і символічні.

Іконічні знаки мають найвищий рівень подібності з предметом думки. Саме схожість може бути зовнішньою, і тоді знаки будуть відтворювати загальний вигляд предметів: реалістичні малюнки, скульптури, гармонійні музичні твори, фотографії, технічні та іграшкові моделі тощо. Подібність може бути і внутрішньою — заснованою на

співвідношеннях частин і цілого у відтворюваному предметі (діаграми, графіки, схеми) або на підставі співвідношення елементів змісту (метафори, порівняння, аналогії тощо).

Індeksi (показчики) також поділяються на типи. По-перше, це дійсні індeksi, які виникають унаслідок реального існування і функціонування об'єктивних предметів: сліди від ніг, від куль, відбитки пальців тощо. По-друге, це конвенціональні, тобто умовні індeksi, які створюються самими людьми для полегшення комунікації: дорожні знаки, межі, технічні показчики на зразок кольорових сигналів світлофорів і т. ін.

Знаки-символи взагалі не мають нічого схожого з предметами і нашими психічними образами дійсності. Власне символи є найбільш цікавими для логіки, бо знаходяться на найбільшій відстані від безпосереднього сприйняття предметів, і на найближчому — до абстрактної думки. Кожне слово, речення, текст, будь-яка мова є проявом символічної діяльності, завдяки якій створюється нова людська реальність, одним із найважливіших фрагментів якої є сфера права.

Загальний процес знакової діяльності називається семіозисом. Згідно з Ч. Пірсом значення семіозису полягає в першу чергу в тому, щоб надати значення світу об'єктивних речей і об'єктивних відносин між людьми. Якщо прийняти, що знак є предметом, який нами чутево сприймається, заміщаючи в нашому мисленні об'єктивно існуючий предмет, тоді значенням знака (іноді використовують вислів «предметне значення») буде той предмет, який заміщається знаком. Наприклад, реально існуючий стілець є значенням знака «стілець», Сонце — значенням письмового знака «Сонце» і т. ін.

Той ідеальний образ, за допомогою якого в нашій свідомості знак пов'язується з його значенням, називається сенсом знака.

У семіотиці розрізняють три головних розділи, або вимірювання аналізу: семантику, синтактику (синтаксис) і прагматику. У семантиці вивчаються відносини знаків до їх значень і смислів. Синтактика — це теорія відносин знаків один до одного, тобто теорія зв'язування знаків у комплекси, які відповідають практиці реального спілкування. Прагматика — це теорія, в якій досліджуються засоби використання знаків носіями конкретної мови.

У руслі семіотичного підходу пропонуємо таке визначення: *мовою права є розроблена на основі національної (природної) мови система знакових засобів, що служить для фіксації, збереження і передачі юридично значущих результатів інтелектуальної діяльності.*

Семіотична специфіка мови права проявляється не стільки в площині семантики (будь-яка сфера людської діяльності може бути специфікована в залежності від своєї предметної галузі), і не в синтактиці (вона загальна для всіх сфер мислення), скільки в прагматиці, тобто правилах розуміння, які, на відміну від будь-якої іншої сфери практики і пізнання, володіють інституціоналізованою загальнознавчою застосовуваністю у мові права знаків.

Найбільш важливі поняття, які перебувають у юридичному обігу, визначаються законом («договір» у цивільному праві, «злочин» у кримінальному праві, «конвенція» в міжнародному праві і т. п.). Нормативною інституціоналізацією прагматичного застосування слів (юридичних термінів) забезпечуються однозначність, ясність і точність мови права. На відміну від повсякденної мови, де в кращому випадку існують тільки прагматичні норми літературного застосування (до речі, досить розмиті і дискусійні), і навіть від мови фізико-математичних наук, у яких прагматика може залежати від вживання, прийнятого тільки в межах окремих наукових шкіл, мова права спирається здебільшого на еталонні, встановлені законодавцем правила застосування окремих термінів.

Таким чином, мова права — не жанр літературної мови, а одна із виниклих на основі літературної національної мови професійних мов (разом із мовами медицини, техніки, мистецтва тощо). Крім того, що вона включає ряд відносно самостійних видів (мову законодавства і підзаконних актів, мову юридичної науки і освіти, мову юридичної журналістики та ін.), предметна специфіка галузей права визначає додаткові особливості кожної з цих підмов, які, у свою чергу, також поділяються на кілька видів: мови цивільного, кримінального, міжнародного і т. ін. права, мови відповідних видів судочинства і т. ін. («особа», «діяння», «склад злочину», «правовідношення», «угода», «презумпція» тощо).

При всіх особливостях і специфіці предметної сфери мова права як єдине ціле повинна задовольняти низці загальних вимог.

Перш за все вона повинна бути точною й зрозумілою, її слова і терміни мають строго визначений сенс. Їй повинні бути властиві простота і надійність синтаксичних конструкцій, що виключають двозначність (зразок фольклорного «Стратити не можна помилювати», численні аналоги якого на матеріалі сучасного російського законодавства призводить В. Б. Ісаков [11]). Оскільки правова норма за своєю логічною природою є командою, яка виражає вимоги, уповноваження, дозвіл або заборону, неточність або двозначність у її вираженні призведе до того, що вона не буде адекватно зрозумілою і виконаною.

Мові права повинна бути притаманна емоційна нейтральність. Найбільш неприйнятні факти юрист повинен уміти описати в нейтральних виразах, не надаючи їм емоційного забарвлення.

Оскільки мова права призначається для відображення певної сфери реальності у всьому різноманітті виникаючих у ній взаємозв'язків і взаємодій, їй повинна бути властива системність. Системність мови права складається історично, тому поспішні, непродумані новації здатні зруйнувати якість системності.

Однак реальна прагматична ситуація в мові права далека від семіотичної «чистоти». Справа в тому, що вона не існує ізольовано від усього масиву циркулюючих у суспільстві мовних форм. Словесно-понятійне поле права накладається на інші галузі соціальної комунікації — побутову, економічну, політичну, моральну, релігійну, технологічну, медичну і т. п. Крім того, знакова сфера права як загальнолюдського культурного феномену «перегороджена» національно-мовними та етнокультурними бар'єрами, які вимагають соціально-політичної та історичної локалізації та інтерпретації мови конкретної правової системи або доктрини.

У сучасних умовах домінантою такої інтерпретації є, за вдалим висловом П. Рікера, принцип «торжества мови права над насильством» [19, с. 27–35], неухильне слідування якому є неодмінною першою умовою адаптації демократичних цінностей і прав людини в національній системі права при мовній інтерференції та конфліктам з використанням мови при фактичному білінгвізмі або мультілінгвізмі.

1.3.3. Юрислінгвістичний аналіз мови закону як підґрунтя юридичної аргументації

На думку більшості дослідників юрислінгвістичних проблем, мова закону — це завжди літературна мова, тобто нормативна природна мова, яка відповідає (в ідеалі) всім орфографічним, пунктуаційним, граматичним правилам, які склалися на даний момент мовними нормами.

Мова закону належить до офіційно-ділового стилю. Втім висловлюється точка зору, згідно з якою мова закону є самостійний функціональний стиль сучасної літературної мови, але достатніх загально визнаних наукових даних щодо такого підходу поки не отримано.

Офіційно-діловий стиль включає в себе два різновиди: офіційно-документальний стиль, до якого належать такі підстили, як мова дипломатії (меморандуми, комюніке та ін.), мову законів (власне законів та інших нормативних актів) і побутово-діловий стиль (включає в себе підстили мови ділових паперів — довіреностей, заяв та інших видів ділового листування). Проте в преамбулах законодавчих актів зустрічаються елементи літературно-художнього стилю (Конституція України). В окремих законодавчих актах присутні й елементи розмовного стилю (наприклад, «донос» — ККУ).

Незважаючи на те що мова права постійно розвивається, оновлюється, правнича лексика виявляється найстійкішою до змін. Це пояснюється стабільністю юридичної форми, а також тим, що мова права сприймає лише стійкі та загально визнані мовні конструкції. Інколи трапляються випадки, коли важко замінити старі терміни й вирази простішими, зрозумілішими, оскільки системність і стабільність законодавства породжує консервативність слів і словосполучень.

Правові архаїзми не слід намагатися витіснити синонімами, оскільки правова лексика минулого зберігає правові і загальнокультурні цінності, є засобом спадковості у правовому регулюванні.

Право, крім того, за своєю природою є достатньо консервативним й існує майже автономно від інших соціальних та економічних інститутів.

Особливості мови закону:

Мовні особливості офіційно-ділового стилю взагалі повною мірою притаманні і мові закону. Більш того, в мові законів ці особливості використовуються з підвищеною мовною суворістю. Серед таких обов'язкових стилістичних конструкцій для мови права є:

1. Безособовість викладення, «відсутність присутності» автора (напр., «дозволяється те-то і те-то» замість «дозволяємо..» або «дозволяю..»), відсутність особистих займенників 1-ї особи).

2. Безадресність висловлювань, відсутність звернень.

3. Свідома відмова від елементів художнього мовлення: низька ступінь використання тропів, експресивної лексики.

4. Прагнення до точності й однозначності шляхом зниження синонімії та омонімії.

5. Високий ступінь насиченості термінами.

6. Високий ступінь клішованості викладення, що виявляється у використанні стійких словосполучень (наприклад, «у встановленому порядку», «укладення договору» і т. п.).

7. Часте використання «розщеплених присудків», тобто таких конструкцій, де дієслово-присудок замінюється поєднанням однокореневого іменника з дієсловом (наприклад, «зробити перепланування» замість «перепланувати», «здійснювати контроль» замість «контролювати»).

8. Переважне живання індикативних, імперативних та інфінітивних форм дієслова.

9. Насиченість правовими архаїзмами, які функціонують у праві у «первісному» вигляді (амністія, вина, вирок, діяння, закон, кара, суд, заслання).

10. Високий ступінь дефінізації понять.

10. Використання виключно розповідних речень.

11. Часте вживання модальних покажчиків («забороняється», «дозволяється», «вправі», «повинен» і т. п.) та інших модальних конструкцій, що виражають правомочність, обов'язок, дозвіл або заборону.

12. Досить високий ступінь складності синтаксичних конструкцій (використання дієприкметникових, дієприслівникових зворотів, однорідних членів, підрядних, супідрядних речень тощо).

13. Порівняно бідна пунктуація: не використовуються знаки питання й оклику, три крапки.

Деякі недоліки мови закону:

1. Невиправдане запозичення іншомовної термінології за наявності відповідних термінів в українській мові (наприклад, «дилер» замість «представник», «менеджер» замість «керівник середньої ланки» тощо).
2. «Юридизація» елементів повсякденної та публіцистичної лексики («споживчий кошик», «відмивання грошових коштів»).
3. Зловживання дефініціями: в текстах законів без особливої потреби визначаються не тільки юридичні терміни, а й наукові, технічні.
4. Невірне визначення модальності нормативного припису. (Наприклад, використання в зобов'язуючій нормі слова «вправі» замість «повинен» або «зобов'язаний».)
5. Зловживання оціночними поняттями, тобто вкрай абстрактними, невизначеними, здатними в процесі тлумачення вживатися у різних інтерпретаторів у різних (якщо не протилежних) значеннях (наприклад, «негативні наслідки», «нікчемний договір»).
6. Невірне встановлення логіко-семантичних відносин між поняттями (наприклад, «залучення до податку»).
7. Думка законодавця виражена недостатньо повно або надмірно завдяки зайвим словам, що ускладнюють розуміння змісту.
8. Штучне ускладнення синтаксичних конструкцій.

Література: 1. Бринев, К. И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза [Текст] : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / И. К. Бринев. – Кемерово, 2010. – 42 с. 2. Васильев, А. Д. Современное российское языковое законодательство: юрислингвистический анализ и комментарий [Текст] / А. Д. Васильев. – Красноярск, 2007. – 150 с. 3. Васьковский, Е. В. Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов [Текст] / Е. В. Васьковский. – М., 1913. – 186 с. 4. Гадамер, Х.-Г. Истина и метод [Текст] / Х.-Г. Гадамер. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с. 5. Гредескул, Н. А. К учению об осуществлении права [Текст] / Н. А. Гредескул. – Харьков, 1900. – 138 с. 6. Губаева, Т. В. Словесность в юриспруденции [Текст] / Т. В. Губарева. – Казань : Изд-во Казан. гос. ун-та, 1995. – 301 с. 7. Грязин, И. Н. Критика методологических основ современной англо-американской буржуазной теории права [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / И. Н. Грязин. – М. : Ин-т государства и права АН СССР, 1986. – 32 с. 8. Загальна теорія держави і права [Текст] : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] /

- М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2010. – 584 с. 9. Иеринг, Р. Юридическая техника [Текст] / Р. Иеринг : пер. с нем. Ф. С. Шендор. – СПб. : Типо-литогр. А. Е. Ландау, 1905. – 105 с. 10. Ильин, И. А. Понятие права и силы. Опыт методологического анализа [Текст] / И. А. Ильин // И. А. Ильин. Собр. соч. в 10 т. – М., 1994. – Т. 4. 11. Исаков, В. Б. Язык права [Электронный ресурс] / В. Б. Исаков. – Режим доступа: www.lexis-asu.narod.ru. 12. Катков, В. Д. Jurisprudentiae Novum Organum. Реформированная общим языковедением логика и юриспруденция [Текст] / В. Д. Катков // Зап. Новорос. Имп. ун-та. Юрид. фак. Т. 1 : Цивилистика. Вып. 12. – 1913. – 509 с. 13. Маркс, К. Немецкая идеология [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс // Избр. соч. в 9 т. – 2-е изд. – Т. 2. – М. : Изд-во полит. лит., 1983. – С. 5–508. 14. Мова права : Програма курсу [Текст] : для студ. юрид. вузів та ф-тів / уклад. Н. В. Артикуца. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 50 с. 15. Луначарский, А. В. О языке закона [Текст] / А. В. Луначарский // Изв. ЦИК СССР. – М., 1931. – 24 марта. 16. Пирс, Ч. С. Логические основания теории знаков [Текст] / Ч. С. Пирс. – СПб. : Лаб. метафиз. исслед. при филос. фак. СПбГУ – Алетейя, 2000. – 352 с. 17. Прянишников, Е. О языке правовых актов [Текст] / Е. Прянишников // Учен. зап. ВНИИСЗ. – Вып. 6. – М., 1966. 18. Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] / П. М. Рабінович. – К., 1994 – 598 с. 19. Рикер, П. Торжество языка над насилием. Герменевтический подход к философии права [Текст] / П. Рикер // Вопр. философии. – М., 1996. – № 4. – С. 27–35. 20. Савицкий, В. М. Язык процессуального закона. Вопросы терминологии [Текст] / В. М. Савицкий ; под ред. Д. Сухарева. – АН СССР. Ин-т государства и права. – М., 1987. 21. Хайдеггер, М. Письмо о гуманизме [Текст] / М. Хайдеггер // М. Хайдеггер. Время и бытие. – М. : Республика, 1993. – С. 192–220. 22. Ушаков, А. А. Проблемы законодательной стилистики [Текст] / А. А. Ушаков. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1967. – 147 с. 23. Юридические понятия и язык права в современных зарубежных исследованиях. Научно-аналитический обзор [Текст]. – М. : ИНИОН АН СССР, 1986. – 70 с. 24. Язык закона [Текст] / под ред. А. С. Пиголкина. – М. : Юрид. лит., 1990. – 192 с. 25. Atkinson, J. M. Order in Court: The Organisation of Verbal Interaction in Judicial Settings [Текст] / J. M. Atkinson, P. Drew. – Atlantic Highlands (n.j.) : Humanities Press, 1979. – VIII, 275 p. 26. Bagolini, L. Positivismo giuridico e analisi del linguaggio [Текст] / L. Bagolini // Rivista trimestrale di diritto e procedura civile, № 3–4. – 1966/7, P. 321–340. 27. Corbin, A. L. Legal Analysis and Terminology [Текст] / A. L. Corbin // Yale Law Journal. – 1919, v. 29. – P. 143–153. 28. Girke, O. Der Entwurf BGB im das deutsche Recht [Текст] / O. Girke. – В., 1889. – 28 s. 29. Holmes, O. W. The Theory of Legal Interpretation

[Текст] / O. W. Holmes // Harvard Law Review, 1899, v. 12, № 7. – P. 417–420. 30. Horn, D. Rechtssprache und Kommunikation [Текст] / Horn D. – Berlin : Duncker & Humblot, 1966. – 224 s. 31. Lang, F. E. Recht und Sprache. Prolegomena zu einer richterlichen Hermeneutik [Текст] / F. E. Lang. – Halle : Niemeyer, 1940. – 342 s. 32. O’Barr, W. Linguistic Evidence; Language, Power, and Strategy in the Courtroom / W. O’Barr. – N. Y. etc, Acad. Press, 1982. – XV, 192 p. 33. Podlech, Adalbert-Rechtslinguistik // Grimm, D. [Hrsg.] Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften. Bd. II. – München : Beck, 1976. – S. 105–116. 34. Kevelson, R. «Tom Paine’s RIGHTS OF MAN: An Aesthetic-Anarchic Dimension of Legal Semiotics» [Текст] / R. Kevelson // International Journal for the Semiotics of Law III/8 (1990). – P. 169–186. 35. Williams, G. Language and the Law [Текст] / G. Williams // Law Quarterly review. – 1942, vol. 61. – P. 241–244. 36. Wolenski, I. Język prawny w świetle współczesnych metod analizy semantycznej [Текст] / I. Wolenski // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. – LX, Prace prawnicze (Kraków) 1967. – S. 141–144. 37. Wróblewski, B. Język prawny i prawniczy [Текст] / B. Wróblewski. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności. Prace komisji prawniczej, 1948, № 3. – VI, 148 s.

1.4. Функції логічних форм у юридичній аргументації

1.4.1. Визначення логічної форми

Термін «логічна форма» — один з таких, що найчастіше вживається у логіці як науці й навчальній дисципліні. Це поняття традиційно представляє головний компонент предмета науки логіки. Його традиційно визначають як «спосіб зв’язку між змістовними частинами міркування», не додаючи характеристик цілісності, але залишаючи це питання для інтуїтивного розуміння. Тим часом для студентської аудиторії логічна форма асоціюється саме з цільними, завершеними, автономними, простими або складними, змістовно невизначеними структурами — «поняттям», «судженням» та «умовиводом».

Термін «логічна форма» вживається вже достатньо стереотипово поряд з іншими термінами — «форми мислення», «логічні форми мислення», «форми абстрактного мислення», «форми думки» і т. ін. Перше питання, що виникає у зв’язку з цим, пов’язане з необхідністю

уточнення значення терміна «логічна форма» по відношенню до інших вищезгаданих термінів, маючи на увазі сумніви відносно їх синонімізації. Імовірно, ці сумніви викликані недостатньою визначеністю поняття логічної форми поряд з іншими поняттями.

Другий сумнів впливає з першого. Яким чином може здійснюватись прикладне значення логіки, скажімо, при формуванні практичної логіки юриста, якщо під логічними формами розуміють форми *абстрактного* мислення? Звідси виникають і питання щодо того, чи використовують юристи-практики тільки абстрактне мислення або взагалі вони не користуються формами мислення (якщо вони представляють тільки абстраговані предмети), але використовують щось інше. Значення логічної форми в цьому аспекті не є очевидним. Потрібно зауважити, що при цьому ми не ставимо під сумнів те, що форми мислення як самостійні предмети філософського пізнання є абстрактними, метафізичними. Мова йде про те, яким чином предмети практичного порядку представлені за посередництвом цих логічних форм.

Третій сумнів впливає з другого. Якщо логічна форма не є з точністю і в будь-яких випадках формою абстрактного мислення, то яким є в цьому понятті значення логічного? Часто-густо логічне також ототожнюється з абстрактним, що є сумнівним. Іншими словами, яке значення *logos*'у ми можемо використовувати, якщо мати на увазі не тільки теоретичну, а й практичну логіку?

І нарешті, у зв'язку з вищезазначеним, виникає заключне питання відносно значення предмета логіки як науки. Можна припустити, що предмет логіки не є догматичним, незмінним у своєму значенні, але модифікується (постає у різних конфігураціях), зокрема, в залежності від зміни значення поняття логічної форми.

Розвиток логічного знання багато в чому здійснюється завдяки постійним дослідженням логічних форм — виявленню нових форм, уточненню вже відомих, розгляду їх взаємодії, переосмисленню категоріальних основ та ролі у пізнанні, розробці мови логіки для репрезентації відповідних теоретичних новацій, уточнення предмета формальної логіки у зв'язку з цим, побудові раціональної системи сучасної формальної логіки на основі нових результатів дослідження логічних форм і т. ін.

Існує досить вагома кількість визначень предмета логіки як науки. І в основному вони явно чи неявно зводяться до логічної форми, що береться у різних аспектах у контексті наукового пізнання. Так, Аристотель визначав логіку як «науку про доведення», а доведення, у свою чергу, постає як особливий спосіб оформлення наукового знання. Ф. Бекон визначав логіку як «науку про науку», або науку, що визначає формальні критерії науковості й оформлює процес наукового пізнання. А. Арно і П. Ніколь під логікою розуміли «мистецтво мислити», упорядкування процесу та оформлення результату роботи абстрактного мислення. І. Кант подавав логіку як «науку про універсальні правила використання інтелекту», де правила постають у нормуванні інтелектуальних процедур, що сприяє отриманню правильних логічних форм. Ч. Пірс визначав логіку як «науку про знаки і правила їх перетворення» в аспекті формування знакових систем, що представляють мовний експлікант думки. Вже у зазначених виразах спостерігається зміна значення поняття логічної форми, що свідчить також про наявність різних конфігурацій предмета логіки. Так, логічна форма постає за допомогою теоретичних моделей різної природи: 1) психологічної (формальна правильність як результат розвитку і вдосконалення здібності абстрактного мислення); 2) гносеологічної (оформлення процедур і результатів пізнання, випрацювання формальнологічних критеріїв науковості); 3) онтолого-лінгвістичної (оформлення зовнішньо лінгвістичного аспекту буття інтелекту); 4) семіотичної (знакова організація елементів в систему із заданою інтерпретацією); 5) математичної (екстенціональна характеристика як сутнісна для логічної форми); 6) естетичної (симетричність логічної форми як ознака її краси, що викликає задоволення).

Несуперечливе сполучення вищевказаних моделей може представити предмет логіки у вигляді моделюючих аспектів, що за допомогою умозору фіксують безпосередні та опосередковані (контекстуальні) характеристики логічної форми. Парадоксальність такого сполучення, як бачимо, у тому, що ретельна систематизація предметних аспектів логічної форми негативно впливає на уявлення щодо її цілісності, а отже, й цілісності предмета логіки.

Інші спроби модернізації предмета логіки як науки та навчальної дисципліни здійснювались також на підставі її розуміння як «сукуп-

ності операцій, що відкривають, обґрунтовують та зберігають істину», щоб логіка «отримала як свій специфічний об'єкт не форму думки, а істину» [1, с. 35]. Але і в цьому випадку істина повинна кваліфікуватися перш за все як критерій правильності форми, тобто як логічна істина. У протилежному випадку при прийнятті загальнофілософського визначення істини у її розширеному значенні логічний предмет буде ототожнений із гносеологічним.

Питання про *походження* логічних форм, очевидно, може розглядатись у психологічному або онтологічному аспектах. І це може бути предметом окремого дослідження. Але *утворення* логічних форм можна представити як з гносеологічної точки зору, де логічне утворення буде оформляти змістовний предмет наукового пізнання, так і з логічної — за допомогою *логічної операції*.

1.4.2. Види логічних форм, їх функції

Питання про *класифікації* логічних форм виникло у зв'язку з переглядом ряду ключових положень традиційної логіки [3], що було викликано розробкою проблем раціональності (форм раціонального пізнання), розробкою класичної та некласичної логік та ін. Зокрема, цей перегляд торкнувся тих відомих логічних форм, на основі яких була побудована теорія силогізмів Аристотеля.

В окремих інтерпретаціях логічні форми можуть бути як елементарними (тобто такими, що складаються з елементів), так і перехідними (що постають як логічні трансформації, або логічні переходи) [3]. Так, Б. Чендов трактує їх як «форми мисленнєвої інформації», котрі представляють або форму думки, або форму процесу мислення [3, с. 463].

Це викликає необхідність корективування відомого поняття «логічні форми мислення», яке акцентовано на процесі (мисленні), іншими словами, — на перехідних формах, які постають як деякий «кортеж логічних форм думки або їх множини», що задовольняє певним вимогам трансформації, тоді як так звані елементарні форми випадають із класу власне логічних форм. Що суперечить попередньому твердженню.

З іншого боку, в аспекті математичної логіки Б. Чендов визначає логічні форми як «*типи елементів* раціональної обробки мисленнєвої

інформації» [3, с. 462] (курсив мій. — *О. Ю.*). Але це може означати виключення перехідних форм (форм процесу), залишаючи лише елементарні, що також не зовсім узгоджується із запропонованою їм же класифікацією. Вищевказані неузгодженості в межах однієї точки зору, скоріше, звертають увагу на стару проблему полісемії природної мови, якою користується і логіка.

Щоб запобігти подібних непорозумінь, з нашої точки зору, було б доцільно використовувати для вираження даного поняття словосполучення «логічна форма» (думки або мислення), але не «логічна форма мислення», щоб потім була можливість предметно представити її за допомогою як елементарних (простих або складних), так і перехідних видів.

У даному контексті аналізу логічна операція може бути визначена як спосіб утворення логічно значущих структур, що мають екстенсіональні та інтенсіональні характеристики. Таким чином, інтелект постає самототожним, знаходить поняття про самого себе, самовизначається таким чином, формує самого себе. Відповідно, відомі логічні операції поділу і визначення також можуть отримати аналогічну функціональну інтерпретацію.

У межах даного дослідження можна запропонувати типологію логічних форм із поділом їх за способом організації.

А. Елементарні логічні форми [думки] (від сл. елемент — тобто елементні, такі, що складаються з елементів, але не прості або примітивні).

Підставою виділення даного типу є структурна організація думки (не мислення) як особливого предмета дослідження.

Елементарні логічні форми думки можна поділити на два види:

1) *прості* (атомарні), до яких можна віднести:

- поняття — у традиційному розумінні як неподільні, але структуровані утворення;

- прості судження, що беруться виключно в контексті складного судження, як елемент складного судження. Наприклад, у структурі ($A \rightarrow B$) беремо A як неподільний елемент без урахування внутрішнього поділу на суб'єкт (S) та предикат (P);

2) *складні* (молекулярні), що складаються більш ніж з однієї простої форми, до яких можна віднести:

- прості судження з урахуванням їх внутрішньої структури, яка, у свою чергу, містить прості форми понять в аспекті правильності їх сполучення (S — P);

- складні судження у їх традиційному розумінні як логічні форми думки, що складаються з простих суджень (що беруться як прості неподільні логічні форми);

- умовиводи, які за умови загальноновідомих правил наслідку при отриманні висновку можуть бути інтерпретованими як складна імплікація в межах обсягу, заданого предикатом (якщо мати на увазі, перш за все, силогізми).

Основними ознаками елементарних логічних форм думки (з урахуванням особливостей структурної організації) будуть атрибутивні ознаки — обсяг та зміст.

Функція, що сприяє утворенню мисленнєвої форми виходячи із зовнішніх цілей, буде конструктивною, тобто такою, що конструює предмет думки шляхом утворення / оформлення думки. Ця функція буде актуальною для теоретичного мислення (наприклад, при формуванні понять) та для практичного мислення (при використанні теоретичних конструкцій для створення практичних аналогів). У зв'язку з цією функцією формується й поняття «конструктивне мислення», яке може актуалізуватися як для теоретичних, так і для практичних цілей.

В. Процесуальні логічні форми [мислення]. Відомий вираз Р. Декарта «Мислення є протяжним» дозволяє при міркуванні щодо процесуальних логічних форм скористатися просторовою метафізикою, яка має ознаки фізичного простору, що береться за аналогією. Мається на увазі: обсяг, розташування, маса («вагомість аргументів», «масив інформації») та рух.

У зв'язку з цим необхідно зробити зауваження. У даному аспекті формальна логіка відповідає за кількісні характеристики: обсяг, розташування та в оціночному відношенні — за масу (вагомість). Діалектична логіка у процесуальних предметах вивчає рух, або кількісні зміни понять з урахуванням позалогічних причин і критеріїв мисленнєвого процесу, відмічаючи його зміни і якісні результати. У даному дослідженні мова йде про формально-логічний підхід до логічних форм без урахування питань, що вирішуються за допомогою діалектичної логіки.

Підставою виділення процесуальних логічних форм є структурна організація процесу мислення (з урахуванням або без урахування супутнього уявлення).

Умовами виділення постають:

- наявність елементарних форм для організації процесу, але без урахування їх внутрішніх структур (якщо судження, то А без урахування S та P);

- наявність логічного зв'язку між елементарними формами та меж взаємозв'язку (за винятком «дурної безкінечності», про яку писав Гегель).

Процесуальні логічні форми можна поділити на три види:

1) *операціональні (аналітичні)*, що представляють процес «розкриття» елементарних логічних форм. Елементарні логічні форми в даному випадку по суті постають не у первинному вигляді, а у плоскіньому «розгорнутому» вигляді. До них, зокрема, можна віднести:

- поділ як логічну операцію, що розкриває обсяг поняття. Поділ постає як спосіб утворення «профілю» логічної форми й упорядкування мисленнєвих елементів, або логічна операція, на основі якої структурується обсяг родового поняття, будуються класифікації й типології;

- визначення як логічну операцію, яка розкриває зміст поняття. Визначення надає смисл елементарній логічній формі, це логічна операція, що структурує зміст поняття (в межах заданого обсягу). Диференціація і розподіл елементів змісту за класами згідно з прийнятими правилами робить цей зміст визначальним для абстрактного мислення, підпорядковує її формально-логічним критеріям істинності (правильності оформлення змісту);

- доведення як розгорнуте поняття із залученням інших елементарних форм для «покриття» його обсягу. Доведення є логічною операцією, що утворює певну макроструктуру, яка об'єднує відомі логічні форми понять, суджень та умовиводів. При цьому понятійні форми можуть бути представлені у доведенні як у власному (предметному, елементарному), так і в процесуальному виді відкритої, розгорнутої форми — класифікації та визначення;

2) *процедурні (діяльнісно-практичні)*, у яких елементи знаходять топоси, розташовуються у визначеному порядку, створюють топологію в самому мисленні. До них, зокрема, можна віднести:

- зведення упорядкованих правил, за якими розташовують елементарні форми у просторі мислення. По суті, це є правила зв'язку, що створюють мисленнєву топологію. Вони мають методологічне значення для побудови перш за все логічних теорій, актуальні для теоретичного мислення. Взірцем можуть бути правила побудови теорій у класичній логіці, де самі правила постають у певному порядку, визначаючи порядок побудови теорії (алфавіт, нелогічні, логічні терміни, аксіоми та ін.). Сукупність цих правил представляє абстрактну модель теоретичного знання, тобто модель, у якій є порядок розташування теоретичного знання;

- створення моделей розташування реальних предметів згідно із вищевказаними теоретичними моделями (правилами). Це є актуальним для логіки практичного мислення та для створення інформаційних моделей при комп'ютерному програмуванні. Прикладом подібного моделювання у юридичній практиці можуть бути поняття «підозрюваний — підсудний — засуджений» у порядку, що не підлягає закону комутативності (тобто ці поняття не можуть довільно помінятися місцями). Реального індивіда у міру нарощування ознак винності в процесі демонстративного доведення вини «переводять» з одного класу предметів в інший, але лише у прямому порядку. Таким чином, практична логіка юристів створює аналогії, тобто модельні топографії, що відповідають логічним правилам теоретичного мислення;

3) умовно можна виділити *комплексні* (або синтетичні) процесуальні логічні форми, де у процесі мислення об'єднуються операціональні й процедурні форми при досягненні єдиної мети. Наприклад, правила поділу та визначення понять як процедурні логічні форми служать правильності проведення логічних операцій поділу та визначення понять як операціональних логічних форм. У даному випадку два вищевказаних види постають у функціональному значенні.

Основними ознаками процесуальних логічних форм будуть релятивні, тобто аутологічні й зовнішньологічні (для логіки практичного мислення) зв'язки за правилами.

Функція, що сприяє правильному розташуванню елементарних форм, буде моделюючою, тобто такою, що співвідносить думки при їх розподілі та розташуванні у мисленнєвому просторі.

Із гносеологічної точки зору ця функція буде методологічною. Причому для операціональних форм вона постає в моделюванні внутрішніх структур понять (класів, класифікацій, змістовних структур визначень та доведень). Для процедурних форм ця функція постає в оформленні комплексу логічних норм (правил) для теоретичного мислення й прикладне моделювання при перенесенні логічних норм на реальні об'єкти для практичного мислення. Таким чином, процесуальні логічні форми при формальнологічному підході представляють формування мислення «по горизонталі», у просторовому відношенні. А діалектичний підхід використовує логічні форми для опису якості мислення у русі «по вертикалі».

Значення логічного в межах терміна «логічна форма» в даному підході, по суті, ототожнюється з мисленнєвим. Логічні форми — це форми думки (елементарні) й форми мислення (процесуальні). Це дозволяє без ототожнення логічного з абстрактним використовувати термін «логічна форма» як по відношенню до теоретичного, так і практичного мислення.

У нашому випадку «логічна форма» — це родові поняття, яке може фігурувати у *чотирьох функціональних аспектах* (аспектах *logos*'у):

1) трансцендентально-логічному, в якому думка розуміється «чисто», що формується завдяки існуванню реальних предметів та використовує лінгвістичні одиниці як не власну мову, оскільки власної особливої мови мислення не має;

2) раціо-логічному — у взаємозв'язку думки і мови, судження та висловлювання, з визнанням єдності «внутрішньої» та «зовнішньої» мов;

3) гносео-логічному — у взаємозв'язку поняття та уявлення, думки та образу, які об'єднуються завдяки мовним формам;

4) психо-логічному — у взаємозв'язку несвідомого життя психіки, почуттєвого досвіду й мислення, де мова також використовується функціонально, виступаючи як інструмент психо-лого-терапії.

Як висновок можна представити даний функціональний підхід та запропоновану типологію логічних форм у якості основи для висновку щодо предмета логіки. З даної позиції бачимо, що предмет логіки

не є догматичним, але модифікується в залежності від функціональних характеристик логічних форм. Тому й визначення предмета логіки як науки не є єдиним та закінченим, а потребує у тому чи іншому випадку урахування різних смислових конотацій при визначенні в залежності від напрямку, гносеологічних цілей дослідження. Припустимість подібних конфігурацій та розширення значення буде виправдана настільки, наскільки буде можливим збереження сутності логічного предмета.

Література: 1. Светлов, В. А. Программе «практическая логика» семнадцать лет : итоги и перспективы [Текст] / В. А. Светлов // Проблемы викладання логіки та дисциплін логічного циклу : міжнар. наук.-практ. конф. (15–16 трав. 2008 р.) : матеріали доп. та виступів. – К. : Видав.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2008. – С. 35–37. 2. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – 4-ге вид., випр. і доп. – Х. : Факт, 2006. – 400 с. 3. Чендов, Б. К вопросу о классификации логических форм [Текст] / Б. Чендов // Философия в современном мире. Философия и логика / отв. ред. П. В. Таванец и В. А. Смирнов. – М. : Наука, 1974. – С. 458–477. 4. Юркевич, Е. Н. Логические формы и модификация предмета логики [Текст] / Е. Н. Юркевич // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Науч. журн. Т. 21(60). № 4. – Симферополь : Таврич. нац. ун-т, 2008. – С. 235–239.

1.4.3. Специфіка визначень у юриспруденції

Визначення є універсальною логічною операцією, використання якої або прямо вимагається (як у точних науках), або в силу іррадіації стандартів строгості зі сфери точних наук вітається в будь-якій іншій, в тому числі і в соціальній чи в гуманітарній науці. Справа в тому, що без чітко сформульованого визначення ми не маємо наукового поняття і змушені задовольнятися невиразними уявленнями, що допускають довільні суб'єктивні тлумачення.

Мабуть, немає такої іншої професії, крім юридичної, де так часто доводилося б вдаватися до визначень. Тим часом з ними у юриспруденції справа йде не так гладко, як може видатися на перший погляд.

Побіжний огляд уже перших 400 посилань із більш ніж 1 500 000, пропонованих в Інтернеті (пошукові системи <http://http.yahoo>, <http://http.rambler.ru>) на запит «Юридичні визначення», показує поширення нарікань на відсутність загальноприйнятих визначень таких очевидно важливих для сучасного права і законодавства понять, як «тероризм», «корупція», «порнографія», «юридичний статус педагога-психолога» і багатьох інших. Автори відповідних публікацій часто вказують на розмитість і розбіжності визначень одних і тих же предметів у різних національних правових системах, а в США — на різні визначення, що містяться в законодавствах різних штатів.

На відміну від усіх інших наук правознавство має виключно потужну можливість спиратися на авторитет юридичного закону. У кожній системі національного законодавства існують так звані *дефінітивні норми* (вони найчастіше поміщаються в загальну частину відповідного галузевого кодексу — цивільного, кримінального, процесуального тощо), в яких даються визначення ключових понять, що використовуються в даній галузі права (*особа, річ, власність, злочин, вина* та ін.). Окрім цих легальних визначень (*definitio legis*), у ряді західних країн визнаються за авторитетні судові та доктринальні визначення вчених-правознавців (*definitio juris*). Наскільки мені відомо, в Україні офіційний статус юридичних визначень, що прирівнює їх за силою до легальних визначень, законодавчо не закріплений. Подібне закріплення визначень судів потребувало б визнання легітимності так званого «суддівського» права і потім прецедентного права, а визнання легітимності доктринальних визначень укупі з визначеннями судів позбавило б законодавця (в нашому випадку Верховну Раду) монополії на формулювання визначень, а вищі суди (зокрема Конституційний) — монополії на тлумачення законів.

Аргумент за таку монополію був сформульований ще Аристотелем: необхідно чітко розвести функції законодавця і судової влади, оскільки «Рішення законодавця стосується не окремих випадків, а майбутнього і має характер загальності, водночас присяжні й судді виносять вироки щодо конкретного, щодо окремих випадків, з якими часто перебувають у зв'язку почуття любові чи ненависті й усвідомлення власної користі, так що вони (судді і присяжні) не можуть

із достатньою ясністю бачити істину: міркування свого власного задоволення і невдоволення заважають правильному вирішенню справи» (Риторика, 1354 b 5-10).

Звичайно, легальні визначення майже завжди пропонуються вченими-юристами з урахуванням сформованої судової практики, а у вищих судових інстанціях більшість членів мають солідні вчені ступені і великий досвід практичної роботи. Однак не секрет, що навіть самі практично виважені, юридично продумані й логічно вивірені визначення, проходячи через процедуру прийняття того чи іншого закону в парламенті, часто сильно деформуються відповідно до кон'юнктурної гри політичних сил та економічних інтересів.

Зрозуміло, що найдосконаліший юридичний закон не може все передбачити наперед. Більше того, деякі юридично значущі сюжети та ситуації з різних причин не піддаються точному визначенню і, тим не менш, потребують юридичної оцінки «тут і зараз». Можна скористатися критерієм «визначуваності» (або, відповідно, «невизначуваності»), причому в останньому випадку предмет думки ще недостатньо «дозрів» для визначення чи то через його унікальність або рідкість, чи то через його принципову новизну. Ще Аристотель рекомендував: «Коли ... не можна дати точного визначення, а між тим необхідно видати законодавчу постанову, в таких випадках слід вживати загальні вирази» (Риторика, 1374 a 34).

Але є й корпоративні інтереси самих юристів, часто не схильних до давання закріплених у законі явних, ясних і точних визначень у повній відповідності з максимою укладача Юстиніанових Дигест: «*Omnes definitio in jure civili periculum est, rerum in enim ut subverti non possit*» («у цивільному праві будь-яке визначення небезпечно, бо мало таких, які не можна було б перевернути») — Д 50, 17, 202). У таких випадках доречні критерії «визначуваності — невизначуваності» відповідно пов'язані зі свідомим прийняттям «пов'язування» визначенням або ухиленням від «пов'язування» і подальшого зобов'язування самих законодавців і юристів слідувати за ними ж самими сформульованими визначеннями.

Мені якось довелося дискутувати з одним із дуже шанованих мною розробників проекту Кримінального кодексу України, який

мав у той час робочу назву «Кодекс законів про кримінальну відповідальність». Коли я зауважив, що в обговорюваному проекті є логічний дефект, тому що в ньому не визначено ключове поняття відповідальності, мій співрозмовник спочатку образився (усі люди його рангу глибоко впевнені, що вони знають і дотримуються логічних приписів), але потім зізнався, що серед найкрупніших фахівців з кримінального права є щонайменше чотири різних і в рівній мірі авторитетних трактувань кримінальної відповідальності. Мені не залишалося нічого іншого, як запропонувати цим фахівцям або спільно виробити якийсь узгоджене визначення, або просто кинути жереб і вибрати якийсь одне з цих чотирьох визначень як остаточного.

Проте і в новому Кримінальному кодексі України визначення кримінальної відповідальності так і не з'явилося. Таким чином, проблема залишається — якщо чотири провідних фахівця мають різні точки зору на один і той самий предмет, принципово важливий не тільки для юристів, але й для всього суспільства, то як же тоді розуміють судді та правоохоронні органи не визначені в законі терміни? Проблема з теоретичної стає практичною і стосується всіх громадян, а не лише юристів.

Так що критерії (не)визначеності і (не)визначуваності цілком доречні для характеристики логіки теоретичного правознавства, законодавства і практики юридичної діяльності. Перший (об'єктивний) критерій (не)визначеності характеризує потенційну можливість дати визначення, другий же (суб'єктивний) — практичну спроможність і готовність використати цю можливість і її фактичне виконання. (Обмовлюся, що термін «суб'єктивний» тут вжито у його стандартному нейтрально-філософському, а не в повсякденному, негативно-оцінному сенсі.)

Але при подальшому поглибленні і розвитку теми визначеності та визначуваності стає все більш ясною більш загальна проблема — проблема недостатньої розробленості та практичної артикульованості власне логічної теорії визначень, придатних для використання в юридичній технології. Справа в тому, що далеко не завжди можливо дати висхідне до Сократа, Платона і Аристотеля класичне, дійсно найбільш «прозоре» та економне визначення

через вказання найближчого роду і видової відмінності (*definitio per genus proximum et differentiam specificam*), яке більшість юристів справедливо вважають основною формою юридичних визначень. Тоді доводиться вдаватися до багатьох інших логічних способів визначення, описаним ще в 1970-ті рр. Д. П. Горським і К. Попою [8; 19]. Однак більша частина цих способів розроблена для потреб інших наук (у першу чергу математики, логіки та теоретичного природознавства) і тому взагалі не може бути використана юристами (наприклад, аксіоматичні, синтаксичні або запропоновані П. Бріджменом операціональні визначення через послідовність вимірювальних процедур). Тим самим виникає завдання побудови теорії юридичних визначень у межах особливої юридичної логіки, що розуміється як «специфічна логіка специфічного предмета» (К. Маркс). Ця думка Маркса про необхідність розробки специфічної (спеціальної) логіки для дослідження конкретних дисциплін згодом висловлювалася й авторами, що стояли на прямо протилежних філософських (неокантіанських) позиціях (зокрема, В. Дільтей у дихотомії «наук про природу» і «наук про дух» [32; 9, с. 122–158] та Г. Рікерт у вченні про межі природно-наукового утворення понять [37; 20], за межами яких перебувають поняття соціально-гуманітарних наук, а отже, і поняття правознавства.

У нас в Україні з цих же позицій у (неопублікованій) доповіді на II Каразінських читаннях в Харківському університеті (червень 2004 р.) академік НАН України М. В. Попович також говорив про специфіку соціально-гуманітарного знання та його принципово інші порівняно з прийнятими в точних і природничих науках методи концептуалізації.

Слід зазначити, що з питання про визначення юридичної логіки як самостійної дисципліни немає єдності поглядів ні серед логіків, ні серед юристів. Мені вже доводилося вказувати на існування тривалої традиції вживання в науковій та навчальній літературі самого терміна «юридична логіка» щонайменше з XVI ст. і пропонувати визначення її предмета [24]. Про необхідність розробки юридичної (або правової) логіки як про цілком самостійної дисципліни багато і глибоко пишуть С. С. Алексєєв, А. А. Козловський, В. Г. Антропов,

А. А. Тер-Акопов та ін. [15; 3; 22]. На Заході до її прихильників слід віднести У. Ключа, Х. Перельмана, Н. Боббіо та ін [34; 36; 31 р. 97–108]. Більш помірковану позицію зайняли багато вітчизняних і закордонних логіків і юристів — В. К. Бабаєв, В. Ф. Берков, Г.-Х. фон Врігт, В. Є. Жеребкін, О. А. Івін, Д. А. Керімов, В. М. Любовіков, В. Кнапп і А. Герлох, З. Зембінській, А. Ф. Черданцев [4; 5, с. 15–18; 6; 10; 14; 39; 11; 13, с. 133–154; 16; 21; 26], які продуктивно досліджують логічні проблеми права, але не використовують термін «юридична» («правова») логіка.

Нарешті, слід згадати і про групу логіків і юристів, які не визнають самостійного наукового статусу юридичної логіки, починаючи з Є. Ерліха, який ще на початку ХХ ст. заявляв, що логіка права нічим не відрізняється від логіки машинознавства [30; 38; 35] і закінчуючи нашими сучасниками К. Алчурроном і Е. В. Булигивим, А. Сетеманом, М.-Л. Матьє-Ізорш [33, с. 5], а в Україні — І. В. Хоменко [25, с. 117–125]. Їх головний аргумент полягає в тому, що логіка є універсальною наукою, що будь-яким юридико-логічним сюжетам (аналіз норм, питань, оцінок, судових рішень, проблем тлумачення і т. ін.) можна знайти відповідність у загальній логіці, і тому її юридична специфікація є непотрібною.

На мій погляд, якщо залишити осторонь питання про те, за чиїм «відомством» повинна йти юридична логіка — відомством так званої філософської логіки [12; 28] або відомством юридичних наук [1] (це швидше питання кваліфікаційного відділу ВАК), — дискусія достатньо безпредметна, адже жодна із зазначених груп не піддає сумніву наявність серйозних логічних проблем у правознавстві, більш того, кожна з них має суттєві досягнення в їх рішенні. Однак «з висоти пташиного польоту» сучасної «загальної» логіки не видно специфічних труднощів, що виникають при застосуванні абстрактних логічних методів визначення і доведення до конкретних правових сюжетів, так що на перший погляд здається, ніби вся справа в логічній неакуратності юристів. Погляд же юристів «із нашої грішної землі» впирається у мглисту для них завісу абстрактних формул, які невідомо хто, невідомо де і коли, і невідомо, як саме повинен інтерпретувати природною (нехай навіть і спеціалізованою) мовою зако-

нодавства і правових теорій. Тому вже хоча б заради того, щоб просто позначити суміжну сферу інтересів логіків і юристів, її варто назвати «юридичною логікою», не ламаючи списів через застосування цього все ще досить умовного через розмаїття його інтерпретацій, але разом із тим прагматично зручного терміна.

Говорячи про його «зручність», маємо на увазі те, що відомі юристи минулого і сучасності відносили і відносять юридичну логіку до сфери теоретичного правознавства. Так, у Б. Н. Чичеріна читаємо: «... юридична логіка вважається найбільш істотним елементом правознавства ...» [27, с. 24]. Розвиваючи цей підхід, С. С. Алексєєв конкретизує завдання логіки по відношенню до права такими словами, які я із особливим задоволенням процитую попри відносно довгий пасаж:

«... Наукові узагальнення юридичних феноменів у відповідності до потреб практики виражаються в понятійній констатації юридичних реалій (текстах законів, судових рішень, звичаїв у юридичній галузі, прецедентів та ін), виявленні юридичних норм, що містяться в них, у їх тлумаченні, фіксації притаманних їм загальних, видових і родових особливостей, характерних рис правових документів, юридичних фактів, породжуваних ними наслідків, знаходженні закладених у них юридичних конструкцій, принципів, смислових значень, вираженні та закріпленні юридичної термінології, і в підсумку — в розробці на основі узагальнюючого правового матеріалу визначень, порівняльних характеристик, класифікацій.

У результаті аналітичної проробки догми права, якщо вона проведена на належному науковому і методичному рівнях відповідно до вимог формальної логіки, розкривається деталізована юридична картина тієї чи іншої ділянки, фрагмента законодавства, судової практики, оголюється їх юридичний зміст, відпрацьовуються найдоцільніші прийоми і форми юридичних дій» [1, с. 6].

З точки зору С. С. Алексєєва все право являє собою логічну систему, своєрідність якої на рівні догми права характеризується її глибокою єдністю з формальною логікою. «І право в даному відношенні виступає як свого роду домівка, споконвічне, рідне вогнище формальної логіки» [1, с. 15]. Ця теза глибоко близька мені,

і зі свого боку, я вже намагався показати визрівання логічних ідей, принципів і методів зі сфери соціальної практики і пізнання, особливо права [23].

Настільки конкретно окреслене коло завдань могло б уже вважатися достатнім для «помірного» розуміння предмета юридичної логіки. Але С. С. Алексєєв іде істотно далі: «Позитивне право характеризується не тільки тим, що воно, як ніяке інше соціальне явище, втілює в самій своїй органіці вимоги і правила формальної логіки і підпорядковується математичним методам, але також і тим, що йому притаманна своя, особлива логіка — логіка права. Вона, ця особлива логіка, і характеризує основну особливість предмета загальної теорії права, що розглядається під інструментальним кутом зору» [1, с. 104]. Таким чином, для позитивного права характерна одночасна присутність «двох логік» — звичайної формальної логіки й особливої логіки права. Вони існують одночасно і мають між собою внутрішній зв'язок. «Зокрема, чим досконалішим є позитивне право з формально-логічного боку, тим повніше розкривається специфічна логіка права. Більш того, логіка права тільки й можлива тоді, коли в нормативному утворенні, іменованому «правом», цілком царює логіка формальна. І тому, крім усього іншого, логіка права, виражаючи життя цього соціального феномену, ані на крихту не може «відмінити» чи «перекрити» все те, що стосується формально-логічних характеристик права як діючої у відповідності до вимог законності нормативної системи» [1, с. 105].

Мені здається, що при всій привабливості ідеї про те, що «логіка права тільки й можлива тоді, коли в нормативному утворенні, іменованому «правом», цілком царює логіка формальна», в цій ідеї міститься сильне перебільшення можливостей і реального значення як формальної логіки в праві, так і залежності правової логіки (С. С. Алексєєв в інших місцях називає її також і «юридичною», не роблячи спеціальних відмінностей між ними) від логіки загальної. На мій погляд, реальні правові системи багато в чому відходять від стандартів логічної строгості, і разом із тим зберігають свою специфічну логіку. Маючи низку логічних недоліків, вони, тим не менш, «працюють» в оптимальному режимі, причому сам цей режим тісно пов'язаний із можливістю постійного перегляду як теоретичних по-

ложень права, так і постійних змін у законодавстві. Один із важливих моментів цього перегляду і складається в постійному перевизначенні застосовуваних понять.

Серед важливих переваг наукових визначень С. С. Алексєєв зазначає їх стислість. Однак він же відзначає і ту обставину, що стислість наукових визначень є одночасно і їх недоліком. Справа в тому, що чим складнішим є правове явище, яке визначається, тим з меншим успіхом можна виразити в короткому його визначенні все істотне в ньому. «Визначення в такому випадку набуває характеру лише деякого засобу первісної орієнтації в предметі, але розкрити повністю все конкретне у даному явищі не може. У подібних випадках застосовується декілька взаємопов'язаних дефініцій, що утворюють понятійний ряд» [2]. На жаль, С. С. Алексєєв не навів змістовних прикладів, що пояснюють положення про «понятійний ряд взаємопов'язаних дефініцій». Мабуть, це положення слід розуміти таким чином, що в теорії права повинна бути вибудована система взаємно узгоджених (координованих) гранично-загальних категорій і ієрархічно підлеглих їм понять, кожне з яких мало б строге і загальноприйняте визначення.

Однак тут ми зустрічаємося з низкою філософсько-методологічних проблем. Перша з них була вказана ще Д. П. Горським — на відміну від математики, логіки і значної частини природознавства в галузі суспільних і гуманітарних наук ми маємо справу не з переважно гомогенним, а з переважно гетерогенним теоретичним матеріалом [8, с. 212–217]. Так, у загальній теорії права та держави і в конституційному праві, крім власне правових, неминуче доводиться оперувати філософськими («людина» в контексті дослідження «прав людини»), соціологічними («суспільство»), політологічними («держав», «нація»), етичними («сумління») і подібними категоріями. Філософські елементи присутні і в категоріальному ряду теорії цивільного права (наприклад, «обов'язок», «зобов'язання»), теорії кримінального права («суспільна небезпека», «кримінальна відповідальність», «свобода» в контексті «позбавлення волі»), в теорії цивільного і кримінального процесів («справедливість» судового рішення) і т. ін. Оскільки багато із зазначених категорій (якщо не всі) не мають однозначної філософ-

ської інтерпретації, і в правових теоріях, і у відповідних сегментах законодавства використовуються або інтуїтивні уявлення про їх референти, або неявні контекстуальні визначення, задані змістом відповідних фрагментів теорій та законів. Мабуть, цим і можна пояснити ту складність, з якою зіткнувся розробник проекту кримінального кодексу в описаному вище випадку.

По-друге, саме юридична логіка як специфікація логіки загальної дозволяє розрізнити не два, а три основні шляхи побудови визначень у праві. Йдеться про *реальні*, *номінальні* та *арбітральні* визначення. Перші два шляхи утворення визначень розрізнялися ще Т. Гоббсом [7, с. 66–217] і Дж. Локком [17, с. 469–572], і згадуються в будь-якому підручнику логіки. У першому наближенні реальні визначення стосуються власне предметів думки, номінальні — їх імен. Третій шлях був зазначений Ч. С. Пірсом [18, с. 158–161], а в ближчі до нас часи — К. Айдукевичем [29, р. 105–126]. Пірс писав про необхідність поширення на всі дисципліни вдалої традиції прийняття визначень хімічних термінів на наукових з'їздах, а Айдукевич (мабуть, навіть не знаючи про цю ідею Пірса), по суті говорив про те саме і запропонував називати вироблені таким способом визначення арбітральними. Вважаю, що по своїй суті це ті ж доктринальні визначення, але за своїм статусом вони відрізняються тим, що повинні прийматися авторитетним науковим співтовариством правознавців як загальнообов'язкові, безвідносно від відмінностей поділюваних юристами доктрин. В ідеалі цими визначеннями повинні займатися особливі термінологічні секції міжнародних конгресів, що відповідало б провідній тенденції сьогодення до інтеграції та уніфікації національних законодавств.

Література: 1. Алексеев, С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 2001. 2. Алексеев, С. С. Теория государства и права [Электронный ресурс] : учеб. для юрид. вузов и фак. / С. С. Алексеев, С. И. Архипов, В. М. Корельский и др. ; под ред. С. С. Алексеева. – М., 1998. – (Глава 2. Методы теории государства и права; § 4. Значение научных определений) – Режим доступа: <http://vipdiplom.ru/books/34/154/13.08.2004>. 3. Антропов, В. Г. Правовая логика: Формализация и определенность правовых модальностей [Текст] / В. Г. Антропов. – Волгоград : Волгогр.

- юр. ин-т МВД России, 1998. 4. Бабаев, В. К. Советское право как логическая система [Текст] / В. К. Бабаев. – М. : Юрид. лит., 1978. 5. Берков, В. Ф. Логическая экспертиза как условие правового нормотворчества [Текст] / В. Ф. Берков // Современная логика: проблемы теории, истории и применения в науке : материалы науч. конф. – СПб. : Изд-во Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2000. 6. Вригт, Г.-Х. Логико-философские труды [Текст] / Г.-Х. Вригт. – М. : Прогресс, 1986. 7. Гоббс, Т. Основы философии. Часть первая. О теле [Текст] / Т. Гоббс // Соч. в 2 т. Т. 1. – М. : Мысль, 1989. 8. Горский, Д. П. Определение [Текст] / Д. П. Горский. – М. : Мысль, 1974. 9. Дильтей, В. Введение в науки о духе [Текст] / В. Дильтей // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX века. – М., 1987. 10. Жеребкин, В. Е. Логический анализ понятий права [Текст] / В. Е. Жеребкин. – Киев : Наук. думка, 1977. 11. Ивин, А. А. Логика норм [Текст] / А. А. Ивин. – М. : Изд-во МГУ, 1974. 12. Ишмура-тов, А. Т. Вступ до філософської логіки [Текст] / А. Т. Ишмура-тов. – К., 1999. 13. Керимов, Д. А. Проблемы общей теории государства и права [Текст] / Д. А. Керимов. – М. : СГУ, 2000. 14. Кнапп, В. Логика в правовом сознании [Текст] / В. Кнапп, А. Герлох. – М. : Прогресс, 1987. 15. Козлов-ский, А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права [Текст] / А. А. Козлов-ский. – Чернівці : Рута, 1999. (Гл. 10 «Юридична логіка: логічні константи правового пізнання»). 16. Лобовиков, В. О. Математическое право-ведение [Текст] / В. О. Лобовиков. – Ч. 1: Естественное право. – Екатеринбург, 1998. 17. Локк, Дж. Опыт о человеческом разумении [Текст] / Дж. Локк // Соч. в 3 т. Т. 1. – М. : Мысль, 1985. 18. Пирс, Ч. С. Начала прагматизма [Текст] / Ч. С. Пирс. – СПб. : Лаб. метафиз. исслед. филос. фак. СПбГУ ; Алетейя, 2000. – Т. 1. 19. Попа, К. Теория определений [Текст] / К. Попа. – М. : Прогресс, 1976. 20. Риккерт, Г. Границы естественнонаучного образования понятий [Текст] / Г. Риккерт. – СПб. : Наука, 1997. 21. Сырых, В. М. Логические основания общей теории права [Текст] / В. М. Сырых : в 2 т. Т. 1: Элементный состав. – М. : Юстицинформ, 2000. 22. Тер-Акопов, А. А. Юридическая логика [Текст] : учеб. пособие / А. А. Тер-Акопов. – М. : Изд-во МНЭПУ, 2002. 23. Титов, В. Д. Логическое знание в его социально-исторической детерминации (религиозный, правовой и политический контекст древности и средних веков) [Текст] / В. Д. Титов. – Харьков : Регионинформ, 2004. 24. Титов, В. Д. О предмете юридической логики [Текст] / В. Д. Титов // Проблемы социалистической законности. – 1988. – Вып. 22. Вступ до сучасної юридичної логіки / за ред. М. І. Панова і В. Д. Титова. – Х. : Ксилон, 2001. 25. Хоменко, І. В. Логіка в структурі сучасної юридичної освіти [Текст] / І. В. Хоменко (ре- ц. на: Вступ до сучасної юридичної логіки / за ред. М. І. Па-

нова та В. Д. Титова. – Х. : Ксилон, 2001. В. Є. Жеребкін. Логіка. – К. : Знання, 2001) // Укр. гуманітар. огляд. – 2001. – Вип. 6. 26. Черданцев, А. Ф. Логико-языковые феномены в праве, юридической науке и практике [Текст] / А. Ф. Черданцев. – Екатеринбург : Изд-во Екатеринбург. гос. ун-та, 1993. 27. Чичерин, Б. Н. Философия права [Текст] / Б. Н. Чичерин. – СПб. : Наука, 1998. 28. Шуман, А. Н. Философская логика. Истоки и эволюция [Текст] / А. Н. Шуман. – Минск : Экономпресс, 2002. 29. Ajdukiewicz, K. Three Concepts of Definitions [Текст] / K. Ajdukiewicz // Logique et Analyse. – 1958. – № 3–4. 30. Alchourron, C. E. Normative Systems [Текст] / C. E. Alchourron, E. Bulygin. – Wien : Springer, 1971. 31. Bobbio, N. Reason and Law [Текст] / N. Bobbio // Ratio Juris. – 1988. – V. 1. – № 2. 32. Dilthey, W. Einleitung in die Geisteswissenschaften [Текст] / W. Dilthey. – 1883. 33. Ehrlich, E. Die juristische Logik [Текст] / E. Ehrlich. – Tübingen : Verlag von Z. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1918. 34. Klug, U. Juristische Logik [Текст] / U. Klug. – Berlin ; N. Y. Springer, 1974. 35. Mathieu-Izorche, M.-L. Le raisonnement juridique. Initiation a la logique et a l'argumentation [Текст] / M.-L. Mathieu-Izorche. – Paris : PUF, 2001. 36. Perelman, C. Juristische Logik als Argumentationslehre [Текст] / C. Perelman. – Freiburg, 1979. 37. Rickert, H. Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften [Текст] / H. Rickert. – Tübingen und Leipzig, 1902. 38. Soeteman, A. Logic in Law: Remarks on Logic and Rationality in Normative Reasoning, Especially in Law [Текст] / A. Soeteman. – Dordrecht, 1989. 39. Zembinski, Z. Logika praktyczna [Текст] / Z. Zembinski. – W-wa : PWN, 1972.

АНАЛІТИЧНА ЮРИДИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ

Юридична аргументація — це когнітивна процедура, що може розглядатись або як самостійна (суто аналітична), або як відносна (діалектична). Перш за все юридична аргументація як така постає у моделях безвідносно діючого інтелекту. Це означає, що окремий юрист-професіонал є самостійним аналітиком, який здійснює аргументацію за певними логічними нормами. При цьому реакції слухачів (колег, свідків, суддів і т. д.) залишаються на даному етапі невідомими, нейтральними щодо прогнозування. Умовно кажучи, юрист як аналітик залишається наодинці з істиною. У таких умовах здійснюється пошук аргументів, створюються аргументаційні структури як у теоретичній, так і у практичній аналітиках.

Таким чином, під *аналітичною юридичною аргументацією* розуміємо самостійний, когнітивно не проєктивний (контекстуально безвідносний) процес підбору аргументів та структурування відношень між ними відповідно до логічних правил істинності, що здійснюється як у сфері правознавства, так і в юридичній практиці.

2.1. Науково-теоретична аргументація в правознавстві

Мислення науковців-теоретиків відрізняється від мислення професійних практиків, а тим паче від повсякденного мислення. Теоретичне мислення перш за все характеризується як абстрактне та словесне. Відповідно, що і логіка науково-теоретичного мислення повинна відрізнитися від логіки практичного професійного та повсякденного мислення.

Кожна наука базується на невизначеній кількості теорій. Різні теорії можуть бути створені на основі однієї і тієї ж сукупності фактів,

але по-різному оцінювати їх, і кожна може бути коректною, виходячи з власної системи аргументів. Наукова діяльність полягає у винаході теорій із метою пояснення тих або інших явищ, у критиці цих теорій і в заміні спростованих теорій новими теоріями. Стрижнем будь-якої теорії є певна *ідея*. Кожна наукова теорія має складну ієрархічну структуру. Сучасна методологія наукового пізнання виділяє в структурі теорії її *ідеалізований об'єкт, мову, концептуальний апарат, систему законів і логіку побудови*.

2.1.1. Науково-теоретична аргументація: логіко-гносеологічні принципи, види

Теорії, у числі яких є правознавчі, створюються за певними загальними логічними нормами. Логічні норми поширюються і на будь-яку теоретичну аргументацію. Соціально-історичні та гуманітарні теорії (у тому числі і правничі) відрізняються від природознавчих і математичних своїм логічним апаратом. Особливістю теоретичної аргументації в соціальних та гуманітарних науках є припустимість суб'єктивних оцінок, що виявляють особливості точок зору. Це означає, що ці науки мають не аксіоматичний, а інтерпретаційний характер, розвиваються за рахунок смислових інтерпретацій (концепцій). Тому й ці теорії часто називають концепціями, тобто системами понять (концептів). Відповідно, що теоретична аргументація в межах соціально-історичних та гуманітарних (у тому числі і правничих) наук буде концептуально заданою.

Науково-теоретична аргументація являє собою процес обґрунтування певної точки зору з наступним формуванням наукового переконання. Наукове переконання на відміну від ненаукового засноване на раціональних підставах, науковому знанні та відповідному досвіді, підкріплене вірою в наукову істинність, адекватність та ефективність наукових методів пізнання.

З часів Стародавньої Греції наукова аргументація постійно змінюється. У сучасній логіці досліджено динаміку когнітивних ідеалів (еталонів) аргументації в історії науки [6]. Так, в епоху Античності використовувались такі логічні види аргументації, як доведення і спростування. У той же час узагальнення на основі індукції, ана-

логія, виправдання розглядались як екстранаукові логічні форми. В епоху Відродження і на початку епохи Нового часу набули розвитку індуктивні форми аргументації, номологічне пояснення та підтвердження. І навпаки, виявляється недовіра до дедуктивної форми аргументації.

Класична і неklasична науки також відрізняються за характером аргументації. Класична наука приділяє особливу увагу розробці проблем точності, строгості наукової аргументації, причому особливе значення мала математична гіпотеза. Якщо в класичній науці перевага надавалась доведенню та спростуванню, підтвердженню та номологічному поясненню, то в неklasичній — модельному поясненню, з'являються ймовірно-статистичні форми аргументації, більш широко використовується виправдання. Намітився відхід від схеми *modus ponens* у передбаченні. Обмежується сфера використання класичного доведення. У результаті синтезу філософських та природничо-наукових методів поєднуються такі характеристики наукової аргументації, як «визначальність» та «вимірюваність». На сучасному етапі розвитку науки формується значення аксіологічного аргументу, оновлюється знання щодо виправдання [6].

Теоретична аргументація в правознавстві базується на деяких загальнонаукових логічних критеріях правильності, до яких належать: *системність, повнота, несуперечність*. Але до їх числа не належить такий критерій, як незалежність. Це зумовлено тим, що незалежність характеризує виключно аксіоматичні системи логічних чи математичних теорій, до яких не належать правознавчі, бо вони не основані на певній множині аксіом.

Системність наукової аргументації взагалі і правознавчої зокрема виявляється на загальному та спеціальному рівнях [6; 7]. Як зауважує Я. Яскевич, на загальному рівні аргументації має значення: наявність особливих мовних засобів (наукової термінології), однієї суттєвої ознаки наукового предмета (однозначність), структурної організації множини предметних характеристик. Специфічний рівень системності наукової аргументації представлений: для аргументів — ознаками істинності та задовільності, логічної обґрунтованості, достатності та незалежності; по відношенню до тези — чіткістю та ясністю, номологічністю, несуперечливістю, здібністю до передбачен-

ня; для зв'язку між тезою та аргументами — логічністю (дотриманням правил зв'язку, зокрема правил побудови полісилогізму).

Повнота правознавчої аргументації відрізняється від повноти у класичній логіці і дедуктивних науках. Повнота — це логіко-методологічна вимога, що висувається перш за все до аксіоматичних теорій. У науці здійснювалося спростування існування повних систем (К. Гьодель). Сучасний погляд на проблему повноти полягає в тому, що принцип повноти не є необхідним. Більше того, формально неповні системи набувають нового теоретичного і практичного значення. При цьому логіка правової системи має особливі стандарти строгості й повноти, що є предметом сучасних логіко-правових досліджень.

У правознавчій аргументації повнота визначається досягненням необхідності та достатності підстав. Особливість принципу повноти полягає в тому, що він може бути виконаний за умови дотримання певних теоретичних обмежень. Зрозуміло, що мова не йде про «повноту взагалі», інакше вона була б недосяжною, бо предмет дійсності змінюється, а пізнання завжди у деякій мірі «не встигає» за цими змінами, бо досліджуються лише ті якості предмета, що набули сталого характеру. Мова не йде про те, щоб надати всю існуючу інформацію про предмет, а лише про необхідну та достатню для його розуміння при формуванні цілісності уявлення та досягненні переконання, тобто прийняття цієї цілісності до числа істинних предметів.

Несуперечність наукової аргументації означає виключення протиріч у межах аргументаційної структури, що відповідає вимогам логічного закону несуперечливості. Несуперечливість у структурі наукової аргументації має більше значення, ніж наявність нових фактів, що можуть суперечити теорії. Виявлення суперечливих фактів не одразу веде до загибелі теорії. Певною мірою їх протистояння відбувається за тезою Гегеля: якщо факти суперечать теорії, тим гірше для них. Наукове співтовариство відмовляється від теорії, коли суперечливих фактів так багато, що для їх пояснення доводиться вводити до неї таку кількість додаткових конструкцій, що теорія стає дуже громіздкою, а тому й неефективною. Прикладом є теорія Сонячної системи Птолемея. Щодо суперечливості в межах структури теоретичної аргументації, то вона має бути виявленою, оціненою з точки

зору логічного закону несуперечності та в той же час видаленою з наукового тексту. Якщо суперечність залишиться в тексті теорії, то вона стає тривіальною. Під тривіальністю в логіці маються на увазі випадки, коли порушення закону несуперечності тягне наявність істинних та хибних суджень про один і той самий предмет одночасно. Доведення певної думки втрачає сенс, що підтверджує логічну недосконалість тексту. Для попередження і неможливості таких випадків у сучасній логіці пропонується система *паранесуперечливої логіки*. Особливістю паранесуперечливої логіки є локалізація суперечливих моментів теорії. Фрагмент теорії не впливає на остаточне логічне значення, а тому не тягне за собою тривіальність.

Відносно основних *функцій* теорії теоретичні аргументи можна поділити на: *аргументи опису*, *аргументи пояснення* й *аргументи прогнозування*. Відповідно для виконання функції опису створюються аргументи з адекватним дійсності змістом, точніше — з виділенням певної ознаки предмета як суттєвої і формуванням ієрархії ознак відповідно до суттєвої згідно з логічними правилами. Від логічної правильності *аргументів опису* залежить істинність або хибність теорії в цілому. *Аргументи пояснення* використовуються для доповнення змісту предмета або методу, якщо попередньої інформації було недостатньо. *Аргументи прогнозування* наводяться для поширення вже відомих ознак предметів на майбутні, передбачувані предмети, часто постають у формі причинно-наслідкового зв'язку у міркуванні.

Теоретична аргументація досягає висновків як на основі індуктивних, так і дедуктивних методів. Завдяки тому, що в ній сполучаються обидва логічні засоби одержання знання, можемо стверджувати, що теоретична аргументація користується *гіпотетико-дедуктивним методом*.

Залежно від типу наукового дослідження науково-теоретична аргументація поділяється на: *методологічну* та *емпіричну*. Таким чином, система науково-теоретичної аргументації може складатись переважно із суджень з методологічним змістом, що притаманно фундаментальним наукам, або із суджень, що містять інформацію щодо результатів практичного досвіду (скажімо, результатів експерименту, статистичні дані тощо). У даному разі часто використовуються судження алетичної модальності, а саме — аподиктичні та асерто-

ричні судження. Аподиктичні судження містять у своїй структурі додаткову інформацію щодо необхідності логічного зв'язку між суб'єктом і предикатом, тоді як асерторичні судження як судження щодо випадковості містять інформацію щодо фактів практичного досвіду. Як у методологічній, так і в емпіричній аргументаціях можуть бути задіяні модальні судження щодо можливості. Використання різних видів модальних суджень позначається й на логічному значенні істинності. Аподиктичні судження мають логічне значення «необхідно істинно» / «необхідно хибно», асерторичні судження — логічне значення «випадково істинно» / «випадково хибно», а судження можливості — логічне значення «можливо істинно» / «можливо хибно». Використання модальних суджень у юридичній аргументації — це тема окремого логічного дослідження.

Теоретичні аргументи можуть бути відносно незалежними щодо досвіду. Вони скоріше узгоджуються з досвідом, а досвід підтверджує теоретичні аргументи. Але саме зміни в досвіді постають вимогою щодо розвитку чи навіть революції в теоретичному пізнанні, вимагають переглянути набір і зміст теоретичних аргументів.

Часто предметом теоретичного аналізу й аргументації виступає ставлення носіїв мови до її знаків та змісту, що виражається ними. Здебільшого цей рівень аналізу мови є притаманним суспільним і гуманітарним наукам, у тому числі і правознавчим.

2.1.2. Логічна теорія доведення

Теоретичну аргументацію в правознавстві доцільно розглядати в межах структури теоретико-правового доведення. Для цього необхідно звернутись до загальновідомих положень логічної теорії доведення, що містить логічний механізм обґрунтування істинності суджень.

Доведення — це логічна процедура обґрунтування істинності якоїсь тези за допомогою положень, істинність яких або вже була раніше встановлена, або приймається без доказів.

У різних логічних системах діють різні модифікації доведення. Так, розрізняють доведення в традиційній та класичній логіках, інтуїціоністське доведення та ін. Доведення в природознавчих і соціаль-

но-гуманітарних науках також має свої особливості. Але всі ці різновиди доведення виникають на базі одного формально-логічного стандарту, що закріплений у відомій загальнологічній структурі доведення.

Логічна структура доведення містить три взаємопов'язані компоненти: *тезу, аргументи та демонстрацію*. Наявність цієї структури свідчить про те, що предмет пізнання набув наукової форми. Якщо при доведенні встановлено відсутність будь-якого з даних компонентів, вважаємо, що доведення не здійснено. Так, не є доведенням аргументування без тези, теза без аргументування, демонстрація без тези і т. ін.

Теза (Т) — це твердження, істинність якого необхідно довести. Це головний елемент доведення. Тези в теоретичному доведенні у логіці і математиці називають теоремами. У правознавчих науках при дослідженні певного предмета як теза висувається судження, в якому формулюється точка зору дослідника (гіпотеза концепту).

Загальнологічні правила щодо тези: 1) ясність і чіткість формулювання; 2) незмінність тези протягом усього доведення. Ці правила основані на принципі визначеності та законі тотожності.

Аргументи (доводи, підстави, резони) — це первинні теоретичні або фактичні положення, за допомогою яких обґрунтовується теза. У ролі теоретичних аргументів можуть виступати математичні і логічні аксіоми, принципи логіки, природничо-наукові закони (фізики, хімії, біології тощо), юридичні закони, авторитетні точки зору (цитування). При теоретичній аргументації використовують також статистичні дані (за необхідності), посилання на окремі факти та очевидність, що мають загальнолюдське значення, і т. ін.

Логічними правилами для аргументів є такі положення: 1) аргументи повинні бути істинними, доведеними судженнями; 2) аргументами повинні бути судження, істинність яких встановлена незалежно від тези; 3) аргументи не повинні суперечити один одному; 4) аргументи повинні бути достатніми для даної тези. Ці логічні правила базуються на законах несуперечності та достатньої підстави.

Аргументація — це процес підбору та побудови часткової або повної структури аргументів для подальшого обґрунтування якогось твердження з використанням інших тверджень.

Аргументація являє собою структурно-процедурний аспект доведення. Завдяки виконанню логічних вимог до теоретичної аргументації доведення набуває характеристик повноти і точності. Доведення у сучасній літературі часто називають також *демонстративною аргументацією*.

Характерними рисами демонстративної аргументації є її *об'єктивність, завершеність і вірогідність*.

Коли говорять про *об'єктивність* доведення, то мають на увазі, що його результат не залежить від суб'єктивних думок, схильностей, переваг, що він має примусову силу. Однак замість об'єктивності результатів доведення, особливо у сфері юриспруденції, переважніше треба говорити про *інтерсуб'єктивність* його результатів, оскільки повне виключення суб'єктивного фактора з юридичних міркувань є недосяжним.

Завершеність результатів доведення означає, що висновки, отримані в його ході, повинні мати остаточний характер і можуть тому в подальшому виступати у вигляді самостійних аргументів.

Висновки демонстративної аргументації мають однозначний *вірогідний* характер. На противагу цьому всі недемонстративні форми аргументації розглядаються як проблематичні і гіпотетичні, тобто обґрунтовані з тим або іншим ступенем імовірності.

Логічна структура доведення будується шляхом логічного обґрунтування тези за допомогою аргументів. Процедуру логічного обґрунтування називають *формою* аргументації, або *демонстрацією*.

Логічним правилом демонстрації є положення: будь-яке доведення повинно будуватись за правилами відповідного виду умовиводів.

Загальнологічна схема обґрунтування (демонстрації) в межах аргументації описується виразом «Подія A сталася тому, що мала місце подія B » (антиімплікацією $A \leftarrow B$), тобто в даному випадку використовується метод *редукції*, або *рекурсії* наслідків до їх підстав (засновків). При цьому застосовуються звичні методи дедукції, індукції або аналогії, що роблять більш переконливим вивід висновку з прийнятих підстав.

За логічною формою доведення поділяються на *прямі* і *непрямі*. Форму прямого доведення мовою логіки висловлювань можна описати так: $(A_1 \wedge A_2 \wedge \dots \wedge A_n) \rightarrow T$, де A — аргументи, а T — теза.

Найбільш поширеною формою непрямого доведення є така, коли доводиться істинність тези T і обґрунтовується хибністю антитезису T за схемою: $(\sim T \wedge A_1 \wedge A_2 \wedge \dots \wedge A_n) \rightarrow \sim \sim T$, тобто $\sim T$ є хибним і, отже, істинно T .

Як непряме може розглядатися і розділове доведення за формою розділово-категоричного силогізму в його модусі *tollendo ponens* за схемою: $((T_1 \nabla T_2 \nabla \dots \nabla T_{n-1} \nabla T_n) \wedge (\sim T_1 \wedge \sim T_2 \wedge \dots \wedge \sim T_{n-1})) \rightarrow T_n$, де $T_1, T_2, \dots, T_{n-1}, T_n$ — тези. У розділовому непрямому доведенні істинність деякої тези доводиться за допомогою виключення всіх інших можливостей. Розділове доведення можливе тільки тоді, коли в диз'юнктивному висловленні, що є одним із засновків у даному доведенні, були враховані всі можливі альтернативи. Узагалі за своєю формою доведення можуть бути організовані у відповідності до схем як дедуктивних, так і індуктивних умовиводів, а в деяких випадках — умовиводів за аналогією. Однак слід мати на увазі, що вибір і стандарт форми залежать від сфери застосування доведення.

2.1.3. Правила доведення

У традиційній логіці розроблені правила побудови доведень загальнотеоретичного значення, що поділяються на три групи: стосовно тези, стосовно аргументів, стосовно демонстрації. Цими правилами у більшості користуються і для побудови практичної аргументації, зокрема, в процесі судового доказування.

А. Правила щодо тези.

1. *Теза повинна бути сформульована зрозуміло, чітко та ясно.* У цьому правилі міститься вимога ясності предмета доведення або спірного положення. Зокрема, його виконання дозволяє «відсіяти» тези та гіпотези, що взагалі не заслуговують на доведення, від тих, до яких потрібно віднестися з усією серйозністю. Часто буває так, що, уточнивши тезу, сторони, які сперечаються, доходять висновку — сперечатися немає про що. Для цього іноді необхідно з'ясувати, чи стверджується, що теза є завжди істинною або ж що вона є тільки правдоподібним судженням.

Як виконати цю вимогу?

По-перше, потрібно з'ясувати, чи не містять слова і вирази, використані у формулюванні тези, незрозумілих або двозначних слів. Якщо вони є, слід або уточнити їхній зміст (наприклад, шляхом визначення), або замінити зрозумілими й однозначними словами. Може статися так, що після уточнення взагалі відпаде необхідність у доведенні. Наприклад, якщо ми зустрінемося з наукоподібно висловленою «тезою» на зразок «нераціонально транспортувати рідину в порожній судині з перфорованим дном», то після спрощення одержимо: «нерозумно носити рідину (наприклад, воду) у судині з отворами в дні, наприклад у решеті». Навряд чи варто доводити подібну тезу.

У формулюванні тези варто уважно стежити за точністю її синтаксичної структури. У протилежному випадку з'являється можливість витлумачити її різними способами. Така можливість є, наприклад, стосовно такого твердження виступаючих на нараді прокурорів: «Нам слід посилити боротьбу із шахрайством, що, на жаль, рідко відбувається». Що «рідко відбувається» і тому «гідно жалю» — посилення боротьби із шахрайством або самі шахрайства? — з такого формулювання тези не ясно.

По-друге, варто виявити точну кількісну характеристику тези. Оскільки будь-яка теза виражається судженням, то потрібно з'ясувати, чи містить воно якесь твердження (заперечення) про всі предмети даного класу або тільки про деякі (про багатьох, про більшість, про меншість тощо). Наприклад, пропонент твердить: «Люди схильні до порушення закону». Хтось може заперечувати, що це не так. Якщо твердження уточнити в такий спосіб: «Деякі люди схильні до порушення закону», то необхідність у доведенні відпаде. Слід також уточнити, у якому значенні вжиті сполучники «і», «або», «якщо...», «то...» тощо. Наприклад, сполучник «і» може вживатися й у єднальному («на столі була тарілка і виделка»), і у виключаючому сенсі («людина може стояти і бігти»), сполучник «або» може виражати як нестрогий, так і строгий диз'юнктивний зв'язок, сполучник «якщо...», «то...» — імплікативний або еквівалентний зв'язок і т. ін.

По-третє, із практичної точки зору доцільно уточнити час, про який іде мова в судженні, наприклад уточнити, чи стверджується, що визначена властивість належить предметові завжди або вона належить йому

тільки іноді; уточнити значення таких слів, як «сьогодні», «завтра», «через скільки-то годин» тощо. З цією метою, власне, і розробляється сучасна часова (темпоральна) логіка. Іноді стверджують, що певна подія відбудеться «найближчим часом», «у наступний період». Потрібно запропонувати пропонентові уточнювати такі твердження.

Б. Правила стосовно аргументів.

1. *Аргументи повинні бути достовірними.* Це значить, що вони повинні бути або безпосередньо пред'явленими (якщо мова йде про матеріальні об'єкти), або бути обґрунтованими надійними і безперечними документами, або бути раніше фактично або логічно доведені твердженнями, або бути твердженнями, прийнятими без доведень (аксіоми, принципи).

2. *Аргументи повинні бути незалежними один від одного, тобто доведення не повинне містити в собі кола.*

При порушенні цього правила виникає помилка «коло в аргументації», коли тезу обґрунтовують за допомогою аргументів, один із яких, у свою чергу, обґрунтовують за допомогою тези. Таку помилку у логіці називають ще «передбачення підстави» (лат. *petitio principii*).

В. Правила стосовно демонстрації.

Оскільки схема конкретного доведення може бути зведена до тієї або іншої форми умовиводу або до їх комбінації, у демонстрації використовуються всі правила побудови відповідних їй умовиводів.

Існує тільки одне загальне правило стосовно демонстрації: *відношення між аргументами і тезою повинне бути відношенням слідування.*

Зрозуміло, що при порушенні цього правила виникає помилка «не випливає».

З цією помилкою пов'язані софістичні виверти.

2.1.4. Теоретико-правове обґрунтування

Предметна сфера обґрунтування в праві охоплює всі рівні функціонування правової системи — від попередніх філософських і соціально-політичних проектів установа моральних, релігійних, політичних, соціально-економічних підстав оптимального суспільного порядку і відповідних цим проектам загальних теорій права, кон-

ституцій і окремих законів до обґрунтування необхідності конкретних процесуальних дій відносно конкретних осіб у конкретних правових ситуаціях.

Зміст (глибина) і обсяг (широта) теоретичного обґрунтування визначають його рівень. Так, філософське обґрунтування припускає встановлення гранично загальних підстав права, поширюваних далі на всі його структурні підрозділи і механізми застосування.

На рівні *загальної теорії права* ці філософські аспекти конкретизуються у встановленні загальних для всієї правової системи принципів права, обґрунтуванні поділу системи права на галузі й окремі інститути, обґрунтуванні критеріїв розходження і порівняння окремих правових систем тощо.

На рівні теорії *конституційного права* обґрунтовується необхідність установаження того або іншого правового порядку, форм і способів захисту прав людини, політичної організації громадського життя в державі, її відносин з іншими державами тощо.

На рівні окремих наукових дисциплін *матеріального права* обґрунтовуються їхні предмет, метод і специфічні інститути.

На рівні дисциплін *процесуального права* обґрунтовуються способи і регламент відповідних їм процесуальних дій.

На рівні *правотворчості* обґрунтовується соціально-економічна, соціально-політична чи соціально-культурна необхідність прийняття тих або інших правових норм.

Нарешті, на рівні розглядання теоретичних проблем *правозастосування* на підставі відповідної йому системи норм процесуального права обґрунтовується необхідність прийняття оперативних підзаконних актів, інструкцій і т. ін.

Розрізнення всіх цих рівнів є відносним, оскільки форми і способи обґрунтування, що залучаються на них, можуть бути загальними в якихось окремих елементах або навіть у їхній сукупності. Загальна теорія права і конституційне право широко використовують філософські обґрунтування, галузеві дисципліни — фундаментальні положення загальної теорії права, теорія конституційного права і правотворчість у будь-якій сфері — національні правові традиції, міжнародні правові документи і відповідний досвід інших країн тощо.

У межах кожного рівня ступінь необхідності та відповідної їй глибини і складності обґрунтування може широко варіювати від простого згадування загальноновизнаного принципу до спеціального деталізованого пророблення теоретичного шляху від вихідних евристичних ідей і гіпотез до результативних рішень про вибір та подальше застосування тих або інших принципів.

З онтологічного погляду правове обґрунтування припускає посилення на соціальну реальність, правові традиції і контекст, що вимагають ті або інші форми правового і законодавчого реагування.

З гносеологічного погляду пошук підстави може бути зрозумілий і як пошук причини або мети (мотиву) деякої дії або події, і як пошук істинності деякого твердження.

Для характеристики змістовної динаміки обґрунтування ключового значення набуває його процесуальна сторона. У найбільш загальному вигляді *процес обґрунтування* можна представити в такий спосіб як послідовні стадії:

I. З'ясування предмета і мети обґрунтування.

II. Пошук підстав для деякого твердження або заперечення.

III. Установлення контексту обґрунтування.

IV. Вибір методів обґрунтування.

V. Вибудовування підстав у певному порядку аж до одержання результату, погодженого з метою обґрунтування.

VI. Оцінка проведеного обґрунтування.

Розрізнення елементної бази і стадій обґрунтування дає змогу встановити також його *логіко-гносеологічні функції*:

– визначення істотних ознак (змісту) і меж (обсягу) предмета обґрунтування;

– установлення ієрархічних рангів і послідовності обґрунтовуючих процедур на основі аналізу змісту й обсягу обґрунтування;

– розробка змістовних і формальних критеріїв оцінки результатів обґрунтування;

– оцінка наслідків прийняття або неприйняття конкретних обґрунтовуючих дій.

У природничих, технічних і навіть у медичних науках експеримент як засіб обґрунтування часто, а іноді й обов'язково, має своїм завданням дослідження критичних умов існування досліджуваного об'єкта (машини, будівельні конструкції, малоцінні біологічні об'єкти під-

даються випробуванням на руйнування або виживання). Усе це абсолютно неприпустимо в правовій сфері, хоча інші соціальні науки, особливо політичні й економічні, часто апелюють саме до експериментів. На прикладах будівництва соціалізму в СРСР, політичних і економічних реформ на пострадянському просторі добре відомо, чим закінчуються подібні експерименти над суспільством. Однак можливість для експериментування у правознавців є — замість натуральних експериментів природничих наук філософія права надає можливість уявного експериментування. Як справедливо відзначав В. В. Шкода, Платон у «Державі», Т. Гоббс у «Левіафані», Дж. Ролз у «Теорії справедливості» при виявленні підстав права, що розуміється в широкому значенні, зайняті саме уявним експериментуванням. Раціональна, логічно коректна критика цих уявних експериментів за допомогою виведення наслідків, що розходяться з реаліями життя, і подальше вдосконалення ідеальних моделей права, що постають як підстави реформаторських проєктів, є надійним засобом прийняття уявних експериментів як засобу обґрунтування в праві.

Нарешті, порівняно з іншими гуманітарними науками обґрунтування в праві відрізняється як у плані прийнятих методологій обґрунтування, так і особливо в плані його соціального резонансу. Помилки в обґрунтуванні тих або інших положень у галузі історії, мовознавства, етнографії або прикладної соціології можуть, звичайно, викликати небажані соціальні ефекти, але їхній масштаб дуже малий порівняно з помилками обґрунтування правової доктрини, законодавства і судової практики.

Логічний аспект наукової аргументації є основою, що не зводиться тільки до доведення. Він містить поряд із доведенням такі логічні процедури, як спростування, роз'яснення, підтвердження, інтерпретація, виправдовування та ін. У процесі наукової аргументації здійснюється перенесення властивостей від одних прийнятих у науці положень до інших, ще не прийнятих. Таким чином поширюється наукове знання у вигляді нових наукових суджень. Але в будь-якому випадку наукова аргументація відрізняється від ненаукової істинністю, обґрунтованістю, достатністю, чіткістю та ясністю, несуперечливістю, номологічністю, здібністю до передбачення, логічністю внутрішніх зв'язків у межах аргументаційної структури.

Література: 1. Белкин, А. Р. Теория доказывания [Текст] / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2005. – 528 с. 2. Войтенко, Д. О. Историчний розвиток концепцій обґрунтування в логіці та філософії права (від античності до початку XIX сторіччя) [Текст] : монографія / Д. О. Войтенко. – Х. : ФОП Стеценко І. І., 2009. – 224 с. 3. Вступ до сучасної юридичної логіки [Текст] / В. Д. Титов, В. В. Навроцький, О. Ю. Марченко та ін. ; за ред. М. І. Панова і В. Д. Титова. – Х. : Ксилон, 2001. – 198 с. 4. Конверский, А. Е. Проблема обоснования в логике и методологии науки [Текст] / А. Е. Конверский. – Киев : Вища шк., 1985. 5. Логіка [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва та ін. ; за заг. ред. В. Д. Титова. – Х. : Право, 2005. – 208 с. 6. Яскевич, Я. С. Становление эталонов аргументации научного знания [Текст] / Я. С. Яскевич // Филос. науки. – М., 1991. – №2. – С. 173–180. 7. Яскевич, Я. С. Философские основания научной аргументации [Текст] / Я. С. Яскевич // Философия и наука: единство, различие и тенденции развития. – Казань, 1990. – С. 118–120.

2.2. Практична логіка юридичної аргументації

Практична логіка юридичної аргументації узгоджена зі спеціальними гносеологічними принципами практики юридичного пізнання (принципами юридичної гносеології). Зокрема, це принципи *всесторонності, повноти та об'єктивності*. Всесторонність дослідження означає, що при пізнанні предмета доказування та обставин, що мають значення для справи, були проведені всі необхідні юридико-пізнавальні процедури, перевірені всі можливі версії. Повнота означає досягнення достатності доказів у сукупності, що представлені для підтвердження обставин справи. При цьому повнота щодо різних юридичних справ може бути різною, але головне, щоб вона забезпечила необхідну сукупність доказів для прийняття судового рішення. Об'єктивність означає безпристрасне, незаінтересоване дослідження будь-яких обставин (звинувачуючих або виправдовуючих, викривних або пом'якшуючих). Умови незаінтересованості дослідження визначаються законом.

Потрібно зауважити, що в основних законодавчих актах відсутні прямі вказівки на необхідність встановлення істинності, правдивості

або достеменності картини події, що має юридичне значення. Але це не означає, що у правозастосовній практиці припускається можливість ігнорування загальних закономірностей пізнання. Навпаки, ці принципи (хоча і непрямым чином) представлені у приписах, з одного боку — щодо захисту прав та законних інтересів осіб та організацій, що претерпіли від злочину, а з іншого — захисту осіб, що притягнені до кримінальної відповідальності, від незаконного обвинувачення, осудження, необґрунтованого обмеження прав і свобод. Таким чином, уже на рівні принципів у практиці юридичного пізнання узгоджуються питання істинності (логічних норм) та законності (правових норм).

2.2.1. Особливості практичного мислення юриста

Логічні форми абстрактного мислення надають можливість якнайширше охопити предмет мислення, логічні правила постають як дієві нормативи, які є запорукою точності, непротиріччя та доказовості і т. ін. Якщо мова йде про освітні завдання, вивчення правової теорії, то логічне забезпечення у звичному теоретичному розумінні є у певному сенсі достатнім. Адже для засвоєння теоретичних абстракцій, положень правознавства потрібна саме така логіка, яку можемо назвати *теоретичною логікою*. Потрібно відразу ж наголосити, що загальнологічні положення частково використовуються і в юридичній практиці, якщо мати на увазі необхідну логічну культуру при законотворенні (особливо логічну теорію визначення), знання щодо теорій гіпотези та доведення, індукції та дедукції у слідчій та судовій практиці і т. ін. Теоретична логіка культивує будь-яке повсякденне міркування шляхом перш за все підпорядкування окремих предметів категоріальним понятійним масштабам. Отже, з цієї точки зору теоретична логіка завжди вважалася універсальною за своїм значенням. Універсальність теоретичної логіки поволі привела до висновку за умовчанням, що взірцем мислення є мислення вченого, теоретика в широкому значенні слова. Але відомий психолог Б. М. Теплов [6] попереджував, що у житті мислять не тільки теоретики, а окремі нетеоретичні акти мислення демонструють досить високу інтелектуальну ефективність.

Питання щодо недостатності теоретичної логіки постає в тих випадках, коли в практичних для мислення ситуаціях теоретичні узагальнення не мають такого сенсу, який їм приділяється при виконанні теоретичних завдань. Більше того, теоретичні узагальнення можуть призвести до підміни інтелектуального завдання, коли замість вирішення конкретних питань отримуємо загальнотеоретичну інформацію щодо предмета, який обговорюється. При цьому практичне завдання залишається невирішеним. Це свідчить про те, що теоретичні судження не можуть виконати функцій практичного рішення навіть за збігу тематики та предмета розмови.

Але для практичних інтелектуальних дій залишається необхідність щодо наукового забезпечення культурного логіко-мисленнєвого акту, в якому фахівець не буде «падати» до рівня повсякденного мислення, а продемонструє особливу професійну культуру практичного мислення, спираючись на логічні правила, нормативи. Дійсно, поза межами абстрактного мислення фахівець-юрист залишається один на один зі своїм життєвим та професійним досвідом, майже не отримуючи освітянську допомогу від логічного знання. Навіть при тлумаченні тексту законів в освітянській теоретичній базі юрист не знаходить логічних знань з технології інтерпретації. Звісно, що такий стан речей обумовлює в деяких сферах юридичної діяльності хаотичність, невпевненість, недостатність кваліфікаційних характеристик і т. ін. Отже, у зв'язку з вищезазначеним можна поставити питання щодо отримання знань з логіки практичного мислення з проєкцією в юридичну галузь інтелектуальної діяльності.

Зважаючи на важливість конкретизації та деталізації у практичному мисленні, суттєвою характеристикою постає *системність*. «Системний розум» здійснює упорядкування, структурує інформацію за певними правилами. Системність практичного мислення протистоїть хаотичності та безмірності інформаційного простору, «завантажує пам'ять» у певній послідовності та керуючись принципом економії. Звичайно, мова йде про практичне мислення з певним життєвим досвідом. Це зауваження має сенс у тому плані, що в когнітивній психології проблема практичного мислення довгий час була обмежена до наглядно-дієвого сенсомоторного мислення, яке є гене-

тично першим ступенем мислення людини. Такі характеристики мислення спостерігаються перш за все у дитини (див. праці Б. М. Теплова, С. Л. Рубінштейна [5; 6]) і не становлять суттєвої відмінності між теоретичним і практичним мисленням. Таке розуміння практичного мислення іноді принизливо трактувалось як «дитяче». Важливо також зазначити, що людина має один інтелект, а не два. Тому розрізнення теоретичного і практичного модусів інтелектуальної діяльності рівносильне виокремленню двох інтелектуальних форм, що діють при єдиному основному механізмі мислення і змінюються в залежності від наявних інтелектуальних завдань.

Згідно з когнітивною психологічною теорією відмінність між теоретичним і практичним мисленням полягає в тому, що вони мають різний *характер зв'язку з практикою* (Б. М. Теплов). Практичне мислення направлене на розв'язання *конкретних* завдань, тоді як теоретичне мислення націлене на пошук загальних закономірностей. Для практичного мислення характерним є рух від загального до *часткового*, тоді як теоретичні знання формуються від часткового до загального. Неуважність щодо *деталей* у юридичній діяльності, як правило, негативно впливає на кінцевий результат практичного мислення при реалізації висновків. Практичний розум має *безпосередній зв'язок з практикою*, тоді як теоретичний — опосередкований. Безпосередній зв'язок означає, що перевірка висновків практичної логіки здійснюється на різних етапах інтелектуальної діяльності. При цьому практичне мислення забезпечене *теорією прийняття рішень*, маючи на увазі, що єдиного правильного рішення на практиці не існує. Але практичне рішення постає як дієвий механізм з перетворення певного предмета чи ситуації. Крім того, різняться й умови роботи практичного і теоретичного мислення. Практичне мислення обмежене *часовими показниками* та відповідальною необхідністю як щодо кінцевого результату, так і відносно процесуальних етапів роботи; *контекстуальні рамки* створюються завдяки вимогам конкретної ситуації.

У наукових дослідженнях з логіки практичного мислення практичну логіку розуміють як сукупність логічних систем, що формалізують практичні міркування (А. Т. Ішмуратов) [3]. Це традиційне завдання логічної науки, згідно з яким можливість формалізації по-

винна демонструвати ступінь науковості досліджуваного предмета та намітити рівень досягнення строгості. Якщо мати на увазі культуру мислення, то до вимог юридичної професії належить необхідність строгого мислення як у теоретичній, так і в практичній сферах діяльності. Але практична логіка не має такого сталого наукового забезпечення та освітянського дисциплінарного втілення, як теоретична. Наприклад, практична логіка не має особливої теорії визначення чи законів логіки, нормативів з отримання висновків і т. д. Для досягнення певної якості практичних висновків практичному мисленню крім нормативів теоретичної логіки потрібні додаткові підґрунтя. Отже, те, що досить спірно йменоване як «юридична логіка», повинно містити принаймні два розділи — теоретичну (традиційну і класичну) логіку і практичну логіку юриста.

У сучасній логічній науці до практичної логіки відносять деякі модальні логіки, зокрема логіку дії, герменевтичну логіку (логіку інтерпретації) і т. ін. Якщо звернутись до концепцій сучасних підручників з логіки, то вони крім необхідного теоретичного матеріалу з дисципліни про логічну точність абстрактного мислення містять, так би мовити, «теоретичну суміш», в якій, зокрема, поряд з характеристиками абстрактних понять несуперечливо знаходяться конкретні поняття; одиничні поняття також чомусь надаються в класифікації понять, де наголошуються підстави класифікації понять без розрізнення їх теоретичного та практичного значення; у теорії визначення далеко не всі види визначення є теоретично прийнятними і т. д. Це стосується й інших форм мислення — суджень (особливо одиничних) та умовиводів (особливо недедуктивних) і т. ін. У цьому аспекті вважаємо за необхідне визначити теоретико-логічні підстави для розрізнення двох модусів інтелектуальної дії — теоретичного та практичного — для подальшої побудови логічної теорії практичного мислення з позиції *мереології*.

З нашої точки зору, формат практичного мислення виникає на особливому підґрунті, який потрібно шукати в характеристиках висхідної множини. А саме: *якщо теоретичне мислення ґрунтується на строгості відношення роду і виду, то практичне мислення — на відношенні частини й цілого*. Зрозуміло, що ця теза є теоретичним узагальненням.

2.2.2. Мереологія практичного мислення. Мереологічна множина

Визначальним універсальним логічним параметром виміру висловлювань є *обсяг*, який у герменевтичній логіці, що, зокрема, представляє практичне мислення, формується за типом не власне математичної, а *емпіричної множини*. У зв'язку з цим вважаємо доцільним звернення до мереології, а потім — й до герменевтичної логіки, що базуються на співвідношенні частини й цілого. Крім того, для практичного розуму досяжним є *розуміння*, що виникає в процесі руху за моделлю герменевтичного кола (від частин до цілого і навпаки), тоді як для теоретичного мислення характерним є поступове (лінійне) прагнення до знання.

Співвідношення частини й цілого розглядалось у філософії за часів Аристотеля («Категорії») [1], у подальшому — Кантом і Гегелем і т. ін. Аристотель розрізнявав декілька модусів у співвідношенні частини й цілого, тільки один з яких збігається з повсякденним уявленням про те, що *частина «знаходиться у цілому»*. Розширення уявлень про це співвідношення призвели до віднесення понять «частина» й «ціле» у розряд парних категорій з усвідомленням їх відносності.

Поступово на основі антиномій цілісності в історії філософії виникли дві альтернативні позиції: 1) меризм (від грец. *meros* — частина), що зводить ціле до його частин, і 2) холізм (від грец. *holos* — цілий), що заперечує зведення цілого до частин і стверджує появу у цілого нових ознак у порівнянні з його частинами. Наприклад, для меризму — зграя птахів, що складається з окремих птахів, а для холізму — деталі автомобіля, що в окремому стані не мають загальних характеристик автомобіля. Меризм відповідав механістичним об'єктам, а холізм — скоріше, органічним та духовним. У подальшому ці позиції знайшли своє продовження в *мереології* та теорії *холізму*. Представник варшавської логічної школи, автор мереології С. Лесневський прийшов до висновку про неможливість загальних об'єктів, що означає онтологічне заперечення абстрагованих об'єктів, які він замінив поняттям *колективної цілісності*. Куайн назвав такі цілісності «конкретною купою». Колективні цілісності відрізняються від фізичних об'єктів і тим, що якщо в дійсності така кількість об'єктів

повинна бути сумісною, то як мисленнєвий предмет колективна цілісність може бути представлена несумісними, але однотипними індивідами. Наприклад, представники однієї національності можуть проживати на різних територіях, але мислитися як колективна цілісність. Отже, мереологія базується на *обсягах конкретних сукупностей*.

Створення мисленнєвих множин такого роду здійснюється за допомогою встановлення уявних зв'язків між окремими індивідами, котрі впорядковують частини такої множини у певній залежності одної від одної при формуванні особливого «простору тексту». Таким чином, слід розрізнявати власне емпіричну множину, яка формується об'єктивним досвідним порядком та описується в онтології, та *уявну емпіричну множину*. Назвемо її «*мереологічна множина*».

У межах цієї множини особливої трактовки набуває *одиничний* обсяг як елементарний компонент предметної форми. Згадаємо, що в центрі фундаментальної онтології М. Гейдеггера міститься *одиничне* людське існування — *Da-Sein*, що набуває сенсу в життєвому контексті. При дослідженні історичної індукції І. Хладеніус підкреслював, що перехід від частини до цілого здійснюється шляхом виділення надзвичайних (історично значимих) вчинків з одночасним ігноруванням багатьох індивідуальних обставин. Таким чином, формується *типологічний об'єкт*, одиничний за обсягом.

Характерною особливістю мереологічного обсягу є також *нечіткість меж множини*, яка представляє духовну цілісність. Наприклад, не має чітких меж людська свідомість або сфера культурного буття, правова реальність, правова культура, віртуальна реальність та ін.

Логіка практичного мислення, як і теоретична логіка, також містить знання щодо обсягу і змісту понять як кількісних (екстенсіональних) і якісних (інтенсіональних) характеристик. Але характер співвідношення мереологічного обсягу зі змістом зовсім інший. Справа в тому, що в мереології не діє закон зворотного відношення між змістом і обсягом понять. Мереологічне відношення відбувається відповідно до отнологічних закономірностей. Це означає таке: *якщо збільшується обсяг поняття, то збільшується його зміст. І навпаки, якщо зменшується обсяг, то зменшується й зміст поняття*. Це положення можна вважати *мереологічним законом прямого співвідношення між змістом і обсягом понять при практичному мисленні*.

Прикладом такої закономірності може бути ст. 22 Конституції України, що отримала роз'яснення у відповідному коментарі. Зміст статті складається з таких положень:

«Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [4, с. 159].

Як бачимо, формулювання містить думку щодо недопущення одночасного «звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод», тому що мова йде не про абстраговані предмети, а про існуючі, тобто про предмети, що беруться в онтологічному вимірі. У даному разі діє логіка практичного мислення, що підтверджується в коментарі П. М. Рабіновича. Він, зокрема, пояснює: «У цьому приписі Конституція вперше торкається надзвичайно важливої і складної проблеми обмеження прав і свобод людини. Адже таке обмеження є не чим іншим, як звуженням змісту та обсягу прав і свобод. З викладеного розуміння прав людини стає очевидним, що центральним, стрижневим їх елементом є певні можливості людини — можливості діяти певним чином чи утримуватися від певних дій задля задоволення її потреб та інтересів... З огляду на викладене можна вважати, що звуження змісту прав і свобод — це зменшення ознак, змістовних характеристик тих можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами; а звуження їх обсягу — це зменшення сфери суспільних відносин, у межах якої може відбуватися здійснення людиною її прав і свобод (тобто зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу або будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод). Отже, звуження змісту стосується якісної характеристики відповідного права, а звуження обсягу — його кількісної характеристики.

Коментоване положення принципово забороняє законодавцю погіршувати становище людини у суспільстві шляхом обмеження тих прав і свобод, які вже закріплено у законах України. Щодо конституційних прав і свобод така заборона застережена спеціально (ч. 1 ст. 157)» [4, с. 161–162].

2.2.3. Мереологія понять

Зважаючи на те, що головними мереологічними категоріями є «частина» і «ціле», усі мереологічні поняття можливо поділити на поняття, що відображають частини предметів, та поняття про цілі предмети. На цій основі можемо здійснити поділ понять.

Отже, у логіці практичного мислення за елементарний логічний елемент висловлювань можна прийняти *часткове поняття* (або поняття про частини предмета чи множини предметів). У традиційній логіці такі поняття кваліфікуються як одиничні («око потерпілого Іванова») або загальні («арештовані члени бандитського угруповання») — мається на увазі, що ввіймані не всі). У першому випадку в частковому понятті вбачається окремий орган єдиного організму, а у другому — деякі (не всі) члени бандитського угруповання.

Часткові поняття можна поділити на: 1) *конкретно-часткові* за екстенціональною основою. Дані поняття відображають такі частини предметів, як куски, уривки, фрагменти, глави, параграфи, фази, порції та ін. Наприклад, «стаття 120 Кримінально-процесуального кодексу України», «фрагменти текстів давньогрецьких філософів» та ін.; 2) *абстрактно-часткові* за інтенціональною основою. Дані поняття відображають такі частини мисленневих предметів, як аспекти, сторони, риси, моменти та ін. Наприклад, «суб'єктивна сторона складу злочину», «історико-правовий аспект дослідження» та ін.

У свою чергу, другий тип понять позначимо як *холістичне поняття* — це поняття про цілий предмет, якому в традиційній логіці відповідає як одиничне поняття («потерпілий Іванов»), так і загальне поняття («потерпілий»). Та чи інша логічна кваліфікація поняття буде залежати від типу логічного аналізу (вибору систем традиційної або практичної (зокрема, герменевтичної) логік чи ін.). Але найбільш специфічними прикладами холістичних понять будуть такі, що відповідають духовним (гуманітарним) цілісностям: «свідомість», «психіка», «правове поле» і т. п.

Типологічним об'єктам відповідає особливий тип холістичних понять. Історія, наприклад, оповідає про видатні особистості, знання яких не дорівнює значенню решти маси людей, що існують одночасно з цією видатною особистістю, або мова може йти про якісь

видатні історичні події, котрі також виділяються завдяки своєму значенню в історії у порівнянні з так званими «рядовими подіями». Такі одиничні поняття Хладеніус називає *прикладами* (*exempla, Exempel, Muster, Proben, Beyspiele*). Вони позначають індивідів як елементи множини, яких ми сприймаємо з найбільшою ясністю (більшою ніж інших індивідів). Зазвичай ці індивіди зберігають своє власне ім'я, що постає як історично репрезентативне для цілої епохи. Можна умовно позначити їх як понятійні приклади, або *екземплярні поняття*.

Другий тип холістичних понять являє собою *безіменну множини* — відповідає масі індивідів, котру ми сприймаємо неясно, але в сукупності (народ як суб'єкт історії). Якщо індивід не присутній безпосередньо, ми його відновлюємо за допомогою уявлення. Такі поняття можна позначити як *анонімне ціле, або анонімно-холістичне поняття*.

Особливий вид становлять *мереологічні нульові поняття*. Часткове мереологічне поняття являє собою думку про неіснуючу частину предмета, а холістичне — про неіснуючий цілий предмет. При цьому будемо враховувати контекстуально-змістовні залежності. Відповідно назвемо їх *нульові часткові* та *нульові холістичні* поняття. Наприклад, поняття «колгосп» є нульовим холістичним поняттям, якщо беремо його як самостійний предмет.

У свою чергу, нульові часткові поняття можна поділити на *нульові конкретно-часткові* (наприклад, «інжектор спортивного велосипеда») та *нульові абстрактно-часткові* (наприклад, «північно-південна сторона»).

Вони, у свою чергу, можуть бути поділені на: хибні, гіпотетичні й необхідні. Мереологічне нульове *хибне* поняття — це помилкове поняття про неіснуючі частини предмета або неіснуючий цілий предмет. Помилковими можуть бути: нульове конкретно-часткове та нульове абстрактно-часткове поняття. Такими можуть бути лжесвідчення при наданні свідчень. Наприклад, надання недійсної адреси, за якою проживає свідок (хибне нульове холістичне поняття), та ін.

Гіпотетико-нульове поняття в мереологічному значенні може вбачати потенційну частину предмета або предмет як потенційне ціле. Наприклад, потенційною частиною законодавства є проект нового закону, який розглядається у законодавчому зібранні, і т. ін.

Відношення між мереологічними поняттями можна представити за допомогою модусів співвідношення частини й цілого, що були визначені Аристотелем у роботі «Категорії». Ці модуси є варіантами логіко-онтологічного відношення, яке визначається як «знаходиться в...», або *внутрішнього відношення* предметів. До таких належать:

1. Відношення *належності (включення)*, в якому частина визначається як *складова частина* цілого. Наприклад, палець руки, об'єкт складу злочину, вагон потяга та ін.

2. Відношення *прийнятності*, в якому ціле характеризується у своїх частинах. Наприклад, будинок знаходиться у своїх стінах, даху та фундаменті, цукор знаходиться у чаї та ін.

3. Відношення *частково-видове*, коли вид розглядається як частина роду. У даному випадку мереологічне відношення ґрунтується на поділі на частини понять. Наприклад, людина входить у число тварин, рецидивісти входять до числа засуджених та ін.

4. Відношення *частково-родове*, коли рід розглядається у своїх видах, які мають значення частин. Наприклад, тварина міститься у людині, макрокосм — у мікрокосмі (Всесвіт — у людині) та ін.

5. *Визначаюче* відношення як форма по відношенню до змісту. Наприклад, душа для людини, Болонська система для української освіти та ін.

6. *Сутнісне* відношення як його початкова сутність. Наприклад, влада у правителя, пізнання в науці та ін.

7. *Фінітне* відношення, коли частина мислиться по відношенню до цілого як засіб для досягнення кінцевої цілі. Наприклад, добродієність (частина і засіб) у щасті (ціле й кінцева мета).

8. *Топологічне відношення*, або як те, що міститься (частина), у тому, де міститься (ціле). Частина займає місце (міститься) у цілому. Наприклад, місце в автобусі, місце підсудного в залі суду і т. ін.

У традиційній та класичній логіках цілий предмет та його частина розглядаються як неспіввідносні поняття (наприклад, автомобіль і мотор), оскільки не мають ані спільних елементів логічного обсягу, ані спільних родових ознак. І це вірно для абстрактного теоретичного мислення, з точки зору теоретичної логіки. Але твердження про абсолютну відсутність логічного зв'язку між мотором та автомобілем суперечить здоровому глузду. Для практичного мислення цей зв'язок

є безсумнівним. Тому, з точки зору С. Лесневського, шар є тотожним щодо класу половинок та класу чверток. При цьому мереологія застосовується як до матеріальних, так і нематеріальних предметів. Наприклад, університет можна поділити на факультети. Поняття «склад злочину» також передбачає *мереологічний поділ*, оскільки: склад злочину — це сукупність складових *частин*, елементів, що згідно з українським кримінальним законом характеризують суспільно небезпечне діяння як злочин.

Перехід від цілого до частин прояснює склад предмета, уточнює й конкретизує кількість і якість елементів. Такий перехід є аналогічним традиційній логічній операції аналізу. Його можна позначити як *мереологічний аналіз*. Однак зворотний (по суті індуктивний) перехід — від частин до цілого — часто-густо виявляє непоправність первісної цілісності предмета, незадовільність первісних припущень щодо смислового значення. Наприклад, відтворення картини події злочину. Даний перехід складно асоціювати із синтезом у традиційному сенсі. Тобто в процесі такого переходу здійснюється не синтез, а *мереологічна інтеграція*. Співвідношення частини й цілого в операціональному аспекті можна позначити як *асиметрію інтеграції й дезінтеграції*. При цьому асиметричність цих процедур залежить від змінюваності онтологічних контекстів.

Якщо при родо-видовому відношенні обсягів здійснюється багаторівневий поділ, який створює класифікацію, то відношення частини й цілого не дає можливості створювати класифікаційні структури. Тому в мереології понять розкриття обсягу понять може здійснюватись у формі *типології*. Прикладом класифікації будемо вважати математичний поділ чисел на натуральні та ненатуральні. Прикладом типології — психологічну типологію особистості.

Типологія (від грец. τύπος — відбиток, форма, зразок) — це логічна операція, яка розкриває обсяг холістичного поняття шляхом створення типологічного об'єкта (зразка), що символічно представляє клас невизначених індивідів. При цьому на індивідів за умовчанням проєктивним шляхом (за аналогією) переносяться суттєві змістовні характеристики. Створення типологій є характерним для соціально-гуманітарних, у тому числі правознавчих наук. Наприклад, відомий філософ Ф. Бекон типові помилки пізнання поділяє на чотири види

ідолів (примар): ідоли роду, ідоли печери, ідоли ринку та ідоли палацу (або театру). В основі цього поділу — символічні образи, згідно з якими утворюється аналогія, вони у сукупності своїх суттєвих ознак і є різними умовними підставами поділу. Індивіди поділу (у даному випадку окремі випадки гносеологічних помилок) є типовими, а не ідентичними, як при строгій класифікації.

Суттєвими відмінностями типології від класифікації є:

1. Характер підстави. Якщо в логічній теорії класифікації підставою має бути суттєва ознака, то в типології як підстава виступає одиничний предмет — індивід (репрезентативний тип, зразок). Йому надається символічне значення в межах класу, що тиражується на інших індивідів. Зразок формується на основі реального індивіда з найліпшими якостями порівняно з іншими. Цей індивід при набутті функцій зразка постає як символічний образ, що представляє клас типових (відповідних зразку) предметів.

2. Кількість підстав. Якщо для класифікації нормою є одна підстава (суттєва ознака), то в типології є можливість створення типологічних класів на різних підставах (зразках). Це зумовлює різноманітність типологічних якостей. Наприклад, психологічна типологія особистості, в якій люди поділяються на інтровертів та екстравертів, типи психологічних комплексів — Едіпа та Електри, лінгвістична типологія природних мов і т. ін.

3. Створення класів за типологічним взірцем має ймовірнісний характер, що обумовлено ймовірнісним характером логічного перенесення ознаки із репрезентативного типу на інші індивіди. При цьому має значення *типологічна закономірність*, тобто можливість використовувати це перенесення в усіх типологічних підкласах. Для юридичної практики ці знання мають особливе значення для розуміння логічних характеристик прецедентного права.

Типологічний аналіз можна проводити на різних рівнях. Наприклад, типологічний аналіз мови можна проводити на рівні звука (фонетична типологія), слова (морфологічна типологія), речення (синтаксична типологія), надсинтаксичних структур (типологія тексту чи дискурсу).

Мереологічне визначення — це виявлення змісту предмета як цілого шляхом встановлення його складових частин. Таке визначення

сприяє проясненню розподілу змісту предмета у частинах за умови, що його ознаки вже відомі або інтуїтивно (стереотипним чином) зрозумілі.

Структура мереологічного визначення складається з двох частин — визначального поняття (*Dfd* — дефінієндуму) та визначаючої частини (*Dfn* — дефінієнсу). Формула мереологічного визначення: $Dfd \approx Dfn$.

Правила мереологічного визначення:

1. Визначення повинне бути співмірним щодо цілого й частини предмета.

2. Телеологічно співмірність повинна бути орієнтована на єдність предмета. При цьому кількість індивідів у межах класу і суттєвих ознак не має визначальної сили (можуть залишитись неусвідомленими).

Види мереологічного визначення:

Виходячи з восьми модусів співвідношення частини й цілого, можна виділити та термінологічно позначити такі види мереологічних визначень:

1. *Аналітичне визначення* — містить опис або просте перерахування складових частин цілого предмета. Наприклад, перерахування пальців на руці, частин розчленованого трупа та ін. Для здійснення подібного визначення необхідний попередній мереологічний аналіз. На відміну від відомого в традиційній логіці визначення через рід та видову ознаку, яке по суті є визначенням, що характеризує абстрактне теоретичне визначення (теоретичну аналітику), даний вид визначення є *практико-аналітичним*.

2. *Фігуральне («рамочне») визначення* — це опис зовнішніх меж, сторін предмета, в яких знаходиться ціле. Так, держава знаходиться у своїх кордонах, будинок у своїх стінах, даху й фундаменті, інститут у своїй будівлі, закон у кодексах і т. ін. Фігуральне визначення задає просторові межі конкретних предметів, дозволяючи більш чітко відокремлювати їх від інших.

3. *Частково-видове визначення* — постає в описі включення видового поняття в родові на правах частини. Наприклад, визначення людини як тварини («Людина є різновидом тварини»), студента як такого, що навчається («Студент — це людина, що навчається»), кримінального права як різновиду права («Кримінальне право є різновидом права») та ін.

Необхідно звернути увагу на те, що для абстрактного теоретичного мислення визначення типу «Людина — це тварина» містить логічну помилку занадто широкого визначення. У практичних визначеннях завдяки відмінностям мереологічної множини та нечіткості обсягів мають значення не стільки кількісні, скільки якісні співвідношення. У даному випадку функція належності (включення) позначена вірно, вона оснований на збігу родових ознак людини та тварин. Тому в змістовному плані можна погодитися з тим, що людина — це тварина за родовою ознакою, але не завдяки рівній кількості індивідів класу і не за кількістю суттєвих ознак, в які включаються як родові, так і видові.

4. *Частково-родове визначення* — постає у розгляді роду у своїх видах, подібно до того як більше знаходиться у меншому. Наприклад, «Тварина знаходиться у людині», «Міжнародне право знаходиться в національному праві» та ін. З точки зору традиційної логіки визначення типу «Тварина — це людина» містить логічну помилку занадто вузького визначення. Як у попередньому виді визначення, у даному випадку достатнім буде збіг родової ознаки за порядком розташування мереологічних обсягів від роду до виду.

5. *Формуюче визначення* — постає у закріпленні форми по відношенню до змісту за принципом «надання форми». Наприклад, таким чином співвідносяться норма права і закон («Закон формується нормою права»), форма і зміст понять, душа для людини (за Аристотелем), «внутрішня форма мови» у В. Гумбольдта та «внутрішня форма слова» у Г. Шпета і т. д. Форма постає як невідокремлювана частина на відміну від фігурального («рамочного») визначення, де з частин формуються зовнішні межі, що часто-густо мають дрібну структуру.

6. *Сутнісне визначення* — постає у виявленні початкової сутності предмета як головної (визначальної та змістовної) його частини. Такою початковою сутністю є відмінна суттєва ознака предмета. Наприклад, «Головне в правителі — влада». Влада постає в даному випадку головною суттєвою ознакою як частина змісту, що визначає правителя.

7. *Фінітне визначення* — полягає у встановленні кінцевої мети предмета. Наприклад, «Щастя — у добродійстві», «Головне у житті — кінець» та ін. Ціль становить частину по відношенню до цілісного предмета. Це слід розуміти онтологічно як можливість досяг-

нення досконалої якості та форми предмета в майбутньому. Таким чином, у фінітних визначеннях особливе значення має фактор часу.

8. *Топологічне визначення* — постає у встановленні розташування предмета у просторі (топосу). Наприклад, «Це місце — підсудного», «Перший ряд місць у транспорті — для інвалідів та жінок з дітьми».

До мерееологічних визначень можна віднести деякі непрямі визначення та прийоми, подібні визначенням. Зокрема, до таких можна віднести *семантичне* визначення, в якому перераховуються складові компоненти предметного значення. Наприклад, «Членами бандитського угруповання є І., П. та С.». Якщо у визначенні є вказівка на частини предмета, як, наприклад, при впізнанні частин тіла, це буде мерееологічним різновидом *остенсивного* визначення та ін.

Таким чином, у практичному мисленні визначення постає як аналітична процедура, основана на співвідношенні частини й цілого. Вважаємо, що можна продовжити наукові дослідження у даному аспекті розгляду з подальшим формуванням ряду правил, формалізацією цієї логічної процедури й розширеним вивченням різновидів мерееологічних визначень. Крім того, мерееологічний підхід можна застосувати і для дослідження інших логічних форм, які постануть у профілі практичного мислення. Для юридичної практики це надасть можливість більш чіткого логічного оперування категоріями частини й цілого, усвідомлення особливостей практичного мислення юриста на відміну від теоретичного та підвищення його практико-логічної культури.

Література: 1. Аристотель. Категории [Текст] / Аристотель // Аристотель. Метафизика. Аналитика. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2008. – С. 453–484. – (Гиганты мысли). 2. Аристотель. Об истолковании [Текст] / Аристотель // Аристотель. Метафизика. Аналитика. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2008. – С. 485–504. – (Гиганты мысли). 3. Ишмуратов, А. Т. Логический анализ практических рассуждений [Текст] / А. Т. Ишмуратов. – Киев : Наук. думка, 1987. – 137 с. 4. Конституція України. Науково-практичний коментар [Текст] / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с. 5. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии [Текст] : учебник / С. Л. Рубинштейн. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с. – (Серия «Мастера психологии»). 6. Теплов, Б. М. Пси-

хология [Текст] : учебник / Б. М. Теплов. – Изд. 8-е. – М. : Узпедгиз, 1954. – 255 с. 7. Роді Фритъеф. Герменевтическая логика в феноменологической перспективе: ...Густав Шпет [Текст] / Фритъеф Роді // Логос. – М., 1996. – № 7. – С. 41–46. 8. Юркевич, О. М. Логічні підстави юридичної невизначеності: до постановки проблеми [Текст] / О. М. Юркевич // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 3. – С. 118–124.

2.2.4. Практична логіка висловлювань. Основи герменевтичної індуктивної логіки

Природознавчі науки прагнуть до отримання знання, тоді як соціально-гуманітарні науки прагнуть до *розуміння*, на основі якого здійснюється *смилова інтерпретація*. Юридична аргументація в якості підстав має як знання, отримане з боку точних наук (наприклад, результати криміналістичної експертизи), так і смислові інтерпретації, що містяться, наприклад, у слідчих версіях або промові адвоката. Смилові інтерпретації є характерними для соціально-гуманітарного знання. Проблемою розуміння опікується філософська герменевтика, у межах якої будується герменевтична логіка.

Поняття «герменевтична логіка» в останній час активно використовується в сучасній філософській літературі. У практичному значенні поняття «герменевтична логіка» використовується як тотожне способу зовнішньої організації герменевтичної практики (аналогічно «логіці герменевтичної процедури»). Наприклад, практика перекладача у сфері синхронного перекладу являє собою певну послідовність, в якій чергуються слухання іншомовного тексту та його передача реципієнту на рідній мові, де перекладений текст є результатом тлумачення сприйнятого перекладачем смислу.

Теоретичне значення поняття «герменевтична логіка» має давню історію, що імпліцитна історії герменевтики як особливій сфері загальнонаукового та філософського знання. У теоретичному значенні герменевтична логіка постає як: а) спосіб організації теоретичного герменевтичного знання (тобто це поняття використовується у філо-

софсько-методологічному значенні), б) самостійна галузь логіки практичних суджень (у цьому випадку дане поняття має специфічне значення самостійної дисципліни в галузі науки логіки).

Дослідження історії герменевтики в західноєвропейській філософській традиції дало можливість виділення герменевтичної логіки як самостійного предмета, який формувався як особлива *логіка гуманітарного пізнання* на відміну від традиційної логіки, у фокусі якої було природознавство. Однак, незважаючи на суттєві відмінності, було б невірним абсолютне протиставлення цих логік, тому що вони виростають із загального «кореня» — логічного знання Аристотеля.

Основна логіко-філософська праця Аристотеля «Органон», що складається з декількох книг, поряд з «Категоріями», «Аналітиками», «Топікою», «Про спростування софістичних аргументів», містить також роботу «Про тлумачення», у якій розуміння та інтерпретація розглядаються як *логіко-граматична проблема*. Адекватність розуміння ставиться в ній у залежність від правильності граматичної побудови мови та логічної істинності висловлювань (правильності логічної форми). Тобто Аристотель стверджує класичний принцип, згідно з яким зрозуміти можна тільки те, що правильно сформульовано та істинно. І навпаки, неправильні граматичні форми та хибні судження не сприяють розумінню. Таким чином, Аристотель намічає висхідні логіко-граматичні підстави розуміння.

Згідно з Аристотелевим підходом, окремі слова як одиниці мови залишаються нейтральними для розуміння до тих пір, доки вони беруться поза контекстом (не є складовою частиною судження). Вони логічно нейтральні, тому що неможливо визначити їх логічне значення (істинність або хибність). Наприклад, «яблуко» або «козлолень» дещо позначають, але невідомо, існують такі предмети чи ні. Якщо ми чуємо якесь слово поза контекстом, ми можемо сказати, що це є «щось», однак цього недостатньо, бо за цим виникає питання: як це можна зрозуміти? (або: *до чого* це було сказано?). Тому якість розуміння залежить від можливості встановлення контексту, ясності контекстуального змісту.

Розуміння речень пов'язане зі встановленням хронологічної межі, що представлене дієслівною формою теперішнього часу як висхідною відносно інших дієслівних форм часу. Аристотель указує

на те, що зі зміною часових форм дієслів починається мова, деяке міркування, яке в принципі можна зрозуміти. Набагато пізніше в герменевтиці М. Гейдеггера був установлений зв'язок розуміння з часом: людське розуміння й відповідно мовна інтерпретація мають «часовий горизонт».

У мовленнєвій формі Аристотель розрізняє говоріння та висловлювання. Говоріння — це мовлення чогось з незрозумілим змістом. Воно є нейтральним для розуміння, оскільки логіко-граматичним чином не є оформленим (сказати можна що завгодно, але чи буде це мати сенс?). Висловлювання, навпроти, являє собою правильну граматичну та логічну організацію. Тому висловлювання є доступним для розуміння. Крім того, у мовній практиці існують також деякі форми відмови від розуміння в тому випадку, якщо це не викликає інтересу та необхідно оновлення смислу або якщо людина не заінтересована у тому, щоб узагалі це зрозуміти (хоча в принципі вона змогла би це зрозуміти). У таких випадках виникають парадокси розуміння, можуть використовуватись прийоми доведення до абсурду або софістична гра.

Герменевтика Середньовіччя використовувала логічні праці Аристотеля для побудови доведення буття Бога та інтерпретації тексту Біблії. У цей період формуються герменевтичні основи *текстології*, які хоча й не здійснили оформлення самостійного логіко-герменевтичного вчення, але разом із тим відкрили семіотичну тематику співвідношення знака і значення (Бл. Августин), що надалі стала продуктивною для сучасного логічного аналізу.

У подальшій історії герменевтики особливо впливовими стали два вчення про логіку історичного пізнання: історична індукція І. Хладеніуса (логіка об'єктивної історії) та психологічна інтерпретація В. Дільтея (логіка індивідуальної історії життя).

На формування логіки історичного пізнання Хладеніуса вплинуло вчення Вольфа, який поставив розвиток логіки в залежність від філософії, зокрема від філософського обґрунтування онтологічних підстав мислення. Ідея створення особливої логіки історичного пізнання виникла в контексті виправдання історичного знання, яке вважалося у XVIII ст. описовим, нетеоретичним та таким, що не має ніяких закономірностей. Логічне обґрунтування історичного предмета дозволило «підняти» історію до рівня наукової дисципліни.

При обґрунтуванні специфіки історичного об'єкта Хладеніус приходить до висновку про те, що історична інтерпретація використовує індуктивний аналіз. Однак особливість даного методу історичної індукції як переходу від часткового до загального полягає в тому, що він оснований на відношенні частини й цілого, а не роду і виду. У даному випадку перехід від часткового до загального здійснюється шляхом виділення надзвичайних (історично значущих) подій, вчинків з одночасним ігноруванням багатьох індивідуальних обставин. Таким чином, історичний об'єкт на відміну від математичної множини є неоднорідним, тобто є емпіричною множиною.

У зв'язку з особливим значенням одиничного поняття, що відповідає об'єкту історичного пізнання, емпіричні судження як результат емпіричного досвіду основані на сприйнятті окремих випадків. Однак їм присвоюється «загальноісторичне» значення і тому емпіричні судження являють собою різновид загальних суджень (*loci communes*). Виходячи з цього, Хладеніус виділяє *три типи суджень: одиничні, загальні та емпіричні загальні судження з невизначеним суб'єктом*. Емпіричні загальні судження сприймаються як ціле (як символічна цілокупність), вони побудовані на основі об'єкта репрезентативного типу. Тобто якщо людина говорить: «Я люблю поетів», то вона має на увазі не всіх поетів (математична логіка тут не працює), а лише деяких із тих, кого вона знає. І ця множина береться як ціле, а не як вид у межах роду.

У сучасній логіці виділяють декілька видів індукції: повну і неповну. У неповній — популярну та наукову, у якій окремо виділяють статистичну індукцію. У статистичних висновках використовуються терміни: популяція (уся множина як вид), контрольна множина (приклад, взірець) та типовий представник популяції. До цих видів доцільно було б додати *історичну індукцію, що використовується у соціально-гуманітарному пізнанні*.

В історичній індукції висновок отримуємо на основі ототожнення ознак об'єкта репрезентативного типу з ознаками невизначеної множини. Уявний характер зв'язку між окремими елементами невизначеної множини, а також між ознаками «взірця» та невизначеної множини обумовлює *ймовірнісний характер висновку*, що передбачає наявність винятків. Таким чином, отримуємо два рівні виводу.

У вченні В. Дільтея особливе місце займає концепція логічних форм, що основана на філософії життя. Суб'єктивні переживання не можуть бути оцінені за допомогою формально-логічних значень істинності та хибності, але вони мають значення правди та неправди. Логіка розуміння індивідуального життя являє собою особливу індукцію, що основана на тлумаченні окремих переживань як фактів суб'єктивного досвіду, які співвідносяться за аналогією та є підставою для переходу до цілісного розуміння внутрішнього світу людини. Як у Хладеніуса, дільтеєвська індукція основана на співвідношенні частини й цілого, а не роду і виду. При переході від частини до цілого відбувається так званий «*мереологічний стрибок*», що описаний у сучасній неklasичній логіці. Цей «мереологічний стрибок» являє собою нелінійний перехід від засновків до висновку, обумовлений неврахованим ірраціональним характером несвідомого, який був визначений Дільтеєм як «людський залишок», що впливає на весь хід історії духу. Імовірнісний характер висновку обумовлений суб'єктивною вірогідністю індивідуального досвіду.

Як і сучасні для того часу німецькі філософи, представники дільтеєвської школи філософії життя Ф. Аст, Г. Міш і Г. Ліппс, російський філософ Густав Шпет ставив питання про створення особливої герменевтичної логіки, яка б вирішила проблеми герменевтики відносно «виразу та значення». Герменевтична логіка повинна була реформувати традиційну логіку наукового дослідження та постати логікою гуманітарних наук на основі розробки логіки історичної інтерпретації. «Ми бачимо, як... проблема “виразу та значення”, з якою Шпет ознайомився у гуссерлівських “Логічних дослідженнях”, обговорюється як граничний феномен між герменевтикою, семіотикою і логікою: герменевтика як теорія розуміння постає як залежна від теорії знака, однак ця остання повинна поширитись до логіки, тобто вона повинна бачити у знаках не тільки деякий предмет, але також і поняття... Там, де логіка випустила з уваги проблему значення, там же вона порвала зв'язок і з герменевтикою» [8, с. 43].

Основні логічні форми мислення (поняття, судження та умовивід) в їх чистому вигляді Міш розглядав як «інвентар розуміння». Він визначав їх як «*морфологію логічних форм*». Обмеженість формальної логіки розглядається ним на прикладі гіпотетичних суджень. Він

упевнений, що ці форми можливо використовувати у різних значеннях: наприклад, як форму виразу переваги, поради, опису деякого наглядного зв'язку («якщо йде дощ, то асфальт мокрий»), як вираз досвіду у природознавчих реченнях або аксіоми наслідку у вченні про висновок (якщо $A = B$ і $B = C$, то $A = C$). Зростання інтелектуальних висновків супроводжується зниженням життя. Однак Міш демонструє, що логічні форми не можуть довгий час бути відокремленими від предметного змісту. Логіка не є іманентною площині розуміння і тому за необхідності потрібно шукати логічні функції у зв'язках життя та мислення. Ці зв'язки представлені у висловлюваннях. Міш указує на еволюційну роль мовлення в її різноманітних можливостях.

«Місце логічного» у житті представляє висловлене судження. Але не будь-яке людське мовлення виражає судження. Філософія життя проти того, щоб будь-яке мовлення з використанням відповідних слів (наприклад, «це є дерево») вважалось судженням. Це лише неприродний вид судження з використанням елементарних форм і правил формальної логіки.

Загальним началом у генезі наук про природу і наук про дух є донаукове знання, яке ми можемо знайти у простих висловлюваннях повсякденної мови. З цієї повсякденної мови й потрібно видобувати життєві основи і при цьому необхідно вважати, що це ні в якому разі не можна розглядати як дещо неорганізоване і хаотичне. Навпаки, необхідно виходити з того, що це вже є даним у певних логічних формах дискурсивного мислення. Це донаукове передтеоретичне знання є безпосереднім, нерелексивно усвідомленим переживанням, яке об'єктивується завдяки силі виразу. Продуктивність об'єктивації полягає у виникненні певного значення того, що пережито. Тобто вираз є об'єктивацією життя. З результатом виразу безпосередньо об'єднується і розуміння.

Розуміння — це спосіб, який дещо стає нам доступним у виразі даності. Таким чином, розуміння і вираз розглядаються як корелюючі один одного, а вчення про вираз є переходом від філософії життя до логіки.

Сучасна логіка містить розробки логіки розуміння в аспекті модальності *оцінки*. Розуміння розглядається як оціночна діяльність. Так, О. А. Івін процедуру розуміння розкриває на основі *раціональ-*

ного розуміння, що представлено *практичними судженнями*. Інші типи розуміння, такі як інтуїтивне схоплювання або симпатичне (почуттєве) розуміння, не підлягають логічному аналізу в силу своєї «непрозорості» або розцінюються як такі, що можливо формалізувати лише частково. Таким чином, так звана «логіка розуміння» не збігається зі всім обсягом герменевтики, а розглядає тільки такий результат розуміння, який уже отримав форму виразу і який має раціональний вимір (раціональне розуміння).

Специфіка логіки розуміння розглядається у традиційному співвідношенні розуміння та пояснення. Висхідною тезою є твердження про подібність формальних структур пояснення і раціонального розуміння [5, с. 232].

Як пояснення, так і розуміння поділяються на сильне і слабке. *Сильне розуміння* являє собою «підведення явища, що підлягає розумінню, під відому загальну оцінку» та має дедуктивну форму побудови:

Хвора людина повинна слухати поради лікаря.

N — хвора людина.

Тому N повинен слухати поради лікаря [5, с. 234].

Слабкий тип розуміння оснований на каузальному твердженні і побудований згідно з індуктивною схемою. Цей тип розуміння позначається як *цільове (телеологічне, мотиваційне)*. І він виділяє дві форми такого розуміння:

Перша форма:

Якщо не- A причина не- B і B є позитивно цінним, то, мабуть, A також є позитивно цінним.

Наприклад:

Якщо у домі не топити піч, то в домі не буде тепло.

У домі повинно бути тепло.

Таким чином, у домі потрібно, напевно, топити піч.

Друга форма (індуктивне цільове розуміння):

A — причина B , B є позитивно цінним; значить, A також є, імовірно, позитивно цінним.

Наприклад:

Якщо у домі протопити піч, у домі буде тепло.

У домі повинно бути тепло.

Значить, потрібно, цілком імовірно, протопити піч.

Така сама форма побудови може бути й у процедурах пояснення. Тому «відмінність між поясненням та розумінням не в їх побудові, а у характері, або модусі, засновків, що приймаються» [5, с. 235].

Крім того, відмінність полягає також у тому, що розуміння як таке є успішним результатом зустрічі людської свідомості з певною інформацією, тоді як процес розуміння з часів Л. Вітгенштейна визначався як *виправдання (апология)*. Виправдання, на відміну від пояснення, являє собою не підведення під істину, а підведення конкретних умов під цінність.

Розглядання проблеми логіки розуміння в аспекті практичних суджень дає можливість дослідникам вийти за межі стійкого стереотипу щодо того, що герменевтика займається виключно текстом.

О. А. Івін виділяє три різновиди розуміння: розуміння поведінки, розуміння природи і розуміння мовних виразів. При цьому виокремлення цих різновидів розуміння здійснюється не на основі метафоричного поширення поняття «текст» на будь-яку реальність (звідси такі метафоричні поняття, як «книга природи» або «мова почуттів»), а виходячи з особливостей кожної з вищеназваних галузей.

Ще одним необхідним уточненням є розділення специфіки співвідношення пояснення і розуміння у природознавчих і гуманітарних науках. Оскільки розуміння неможливо без передрозуміння (Г.-Х. Гадамер), то воно завжди є передумовленим. Відмінність наукового розуміння від повсякденного і відповідно розуміння в галузі природознавчих наук від гуманітарного типу розуміння полягає в характері передумов (засновків). Передумови наукового (раціонального) типу розуміння складають засвоєні раніше наукові знання, а передумовами повсякденного розуміння можуть бути стереотипи, що містять хибні судження (наприклад, забобони), або судження здорового глузду (практичні судження), або судження змішаного типу, основані як на істинній, так і на хибній інформації. У свою чергу, наукове розуміння поділяється на розуміння природознавчого та соціально-гуманітарного типів. Їх відмінність основана також на змісті знання передумов: або це знання містить критерій істинності, або критерій цінності.

У практичних судженнях «передумовою розуміння внутрішнього життя індивіда є не тільки існування *взірців* для його оцінки, але й наявність *визначених стандартів прояву цього життя назовні*, у фізичній, доступній сприйняттю дії.

Таким чином, *розуміння можна визначити як оцінку на основі деякого взірця, стандарту чи правила*» [5, с. 247].

Розуміння у сфері практичних суджень О. А. Івін розглядає на основі *розуміння поведінки*. Розуміння поведінки ґрунтується на відтворенні зв'язку між мотивом і вчинком. Встановлення такого роду зв'язку дозволяє помістити мотивацію і вчинок у єдине ціннісне середовище і таким чином усвідомити сенс людської поведінки у конкретній ситуації (цільове розуміння).

Логічна форма елементарного акту цільового розуміння поведінки (практичний силогізм):

Агент *N* має намір (бажає, прагне) отримати *A*.

Для отримання *A* потрібно здійснити *B*.

Таким чином, *N* повинен здійснити *B*.

Згідно зі схемою подібного типу здійснюється, наприклад, провітрювання приміщення [5, с. 250–251].

У цілому, аналізуючи стан досліджень в області логіки практичних суджень, О. А. Івін указує на те, що на сьогоднішній день відсутня теорія практичних висновків. Пропонуючи одну зі стандартних форм практичного висновку, Івін указує на необхідність створення комбінованої теоретичної моделі логіки практичного висновку, яка б об'єднала логіку абсолютних оцінок та логіку причинності. Аргументами, що обґрунтовують необхідність створення комбінованої моделі, є посилення на загальність формальних схем пояснення і розуміння, неможливість абсолютного розрізнення цих операцій, а також строгого розподілу цих операцій по різних сферах життєдіяльності людини (і природознавчі, і гуманітарні науки використовують обидва типи процедур — розуміння і пояснення).

Розуміння природи також може бути повсякденним і науковим. О. А. Івін аналізує ситуацію, яка виникла щодо проблеми природознавчого розуміння природи. Дійсно, у природознавчих науках розуміння постає як оціночна діяльність, що ґрунтується на попередньому поясненні природних явищ. Хоча ця думка часто виклада-

ється неясно внаслідок плутанини понять «пояснення» і «розуміння». Розуміння законів Ньютона, як і інших законів зі сфери природознавчих наук, дійсно оснований на адекватному поясненні, котре в даному випадку вже є не самоціллю, а «виходить» у сферу передрозуміння, і на ціннісному зіставленні результатів даного пояснення з попередніми поясненнями досліджуваного предмета. Результатом такого зіставлення буде виявлення значимості (історико-цивілізаційної цінності) даного закону, тобто в даному випадку такі оціночні судження дають можливість написання історії науки у вигляді співвідношення наукових досягнень і парадигм. Це і було у ХХ ст. тим аксіологічним поворотом, завдяки якому був створений новий образ полівалентної науки.

Специфіка *розуміння мовних виразів* полягає в усуненні дистанції між значенням та уявленням. «Перше з них відноситься перш за все до ізольованих слів, друге — до контексту або ситуації, у якій вживаються слова. Значення та уявлення є тими двома полюсами семантики, між котрими угруповується весь її зміст. *Розуміння — це пов'язування воєдино цих двох полюсів*» [5, с. 266]. Взірцем у даному випадку є індивідуальне уявлення людини, яке формується на основі життєвого досвіду. Тому розуміння мовних виразів може бути різноманітним у різних людей. Уявлення індивіда є його особистою цінністю, оскільки людина дуже цінує свої особисті переживання.

Література: 1. Аристотель. Об истолковании [Текст] / Аристотель // Соч. : в 4 т. Т. 2. — М. : Мысль, 1978. — С. 91–116. 2. Гейзенберг, В. Часть и целое [Текст] / В. Гейзенберг // Проблема объекта в современной науке. — М., 1980. 3. Гемпель, К. Мотивы и «охватывающие» законы в историческом объяснении [Текст] / К. Гемпель // Философия и методология истории. — М., 1977. 4. Доказательство и понимание [Текст] / М. В. Попович, С. Б. Крымский, А. Т. Ишмурагов и др. — Киев : Наук. думка, 1986. 5. Ивин, А. А. Основы теории аргументации [Текст] : учебник / А. А. Ивин. — М., 1997. 6. Ивин, А. А. Логико-философское исследование ценностей [Текст] / А. А. Ивин // Исследования по неклассическим логикам. — М., 1989. 7. Кузнецов, В. Г. Герменевтика и гуманитарное познание [Текст] / В. Г. Кузнецов. — М. : Изд-во МГУ, 1991. — 192 с. 8. Роди Фритьеф. Герменевтическая логика в феноменологической перспективе: ...Густав Шпет [Текст] / Фритьеф Роди // Логос. — М.,

1996. – № 7. 9. Юркевич, Е. Н. У истоков герменевтической логики (трактат Аристотеля «Об истолковании») [Текст] / Е. Н. Юркевич // Вчен. зап. Тавр. нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського. Серія «Філософія. Соціологія». – Т. 21 (60), № 3. – С. 223–227. 10. Bollnow, O. F. Studien zur Hermeneutik. Band 2: Zur hermeneutischen Logik von Georg Misch und Hans Lipps [Текст] / O. Bollnow. – Verlag Karl Alber Freiburg. – München, 1983.

2.2.5. Абдукція як умовивід прояснення

Цивілізаційна роль логіки, як стверджує Г. Л. Тульчинський, обумовлена такими особливостями логічної аргументації: 1) визнання верховенства якихось загальних підстав (законів), що вимушують опонентів приймати якісь загальні принципи і критерії; 2) визнання права опонента на свою аргументацію; 3) демонстрація можливих наслідків і тим самим відповідальності опонента [1, с. 112]. Але окрім демонстрації можливих наслідків (п. 3) існує ще і демонстрація можливих причин і передумов. Цю демонстрацію забезпечує метод абдукції, який дуже важливий для пошуку істини. Логічні дослідження абдукції популяризуються останні 20 років: від рафіновано-наукових робіт в академічних монографіях [2] відомості про абдукцію поступово почали з'являтися в підручниках — спочатку лише як згадка (наприклад, як в [3]) і останні 2–3 роки як масштабні розділи [4].

Згідно з О. А. Івіним, «відомі три традиційні теорії, що розкривають природу істини: істина як відповідність (кореспонденція), істина як згода (когеренція) і істина як корисність» [5]. Витоки трьох теорій істинності можна углядіти вже в Аристотеля, який розділив істинність на складові трьох наочних областей аргументації: доказову (строга відповідність), діалектичну (когерентна взаємопов'язаність суперечних позицій людей, що доводять і спростовують) і риторичну (прагматична корисність, вигідність, переконливість) [6].

У літературі присутні всілякі визначення поняття абдукції. Абдукція — правдоподібний вивід від окремого до окремого [7]. Така дефініція видається нам неадекватною визначальному явищу, скоріше, так визначається окремий випадок як самої абдукції, так і аналогії. Ще одне розповсюджене визначення, яке більшістю логіків відмітається як логічно неправильне: абдукція — це умовивід, який є зворотним умовно-категоричному силлогізму (й нижче, там де мова піде про структуру

абдуктивного висновку, ми пояснимо, чому такий погляд на процес абдукції сучасними логіками визнається помилковим).

«Абдукцією називається пояснювальне міркування, в якому вивід і логічний наслідок мають різні напрями, тобто на підставі наслідку реконструюються засновки (вихідні знання, з яких даний наслідок міг би випливати). В абдукції встановлюється відношення між результатом і передбачуваною причиною як підставою цього результату. Тому в абдукції як імовірнісному виводі реконструюються засновки, з яких випливає висновок, або результат» [8]. З цією дефініцією можна погодитись, але за винятком першого речення, яке є нечітким, важким для з'ясування.

«Під абдуктивним міркуванням розуміють вивід до найкращого пояснення», — стверджує І. А. Герасимова [3] вслід за Харманом [9]. Завдання абдукції полягає в пошуку гіпотези, яка найкращим чином пояснює тезу. Можна погодитися з її точкою зору на те, що в повсякденних міркуваннях абдукція проявляється як підведення деякого окремого випадку під стереотип або загальний випадок. Проте час від часу забувають про правдоподібний характер висновку. У Лікан наводить таку ж схему, яку дає Ч. Пірс, проте чомусь висновок абдукції вказаний автор розглядає як істинний [9].

Визначення абдукції, яке дають С. Г. Светуцьков та Т. В. Хан [10], розглядається нами як таке, що включає у свій склад терміни, які самі потребують визначення (маємо на увазі термін «пояснювальна гіпотеза»): «Абдукція — логічний метод пошуку і обґрунтування пояснювальних гіпотез від фактів до теорії (до речі, під це визначення підпадає й метод індукції. — *Авт.*). Оскільки, за Ч. Пірсом, дійсно, абдукція являє собою процес формування пояснювальної гіпотези, він приділяє багато уваги саме роз'ясненню змісту терміна «пояснювальна гіпотеза». Пірс формулює три методологічні вимоги до пояснювальних гіпотез [2]: 1) гіпотези повинні пояснити не лише емпірично спостережувані факти, але і факти, безпосередньо неспостережені і такі, що верифікуються побічним шляхом; 2) гіпотези мають бути сформульовані як інтеррогативні твердження, тобто вміщувати певне питання, на яке слід відповісти в ході дослідження; 3) необхідна вимога до будь-якої пояснювальної гіпотези — це її перевіряємість, причому це не обмежується тільки підтвердженням спостережуваними даними.

Спосіб абдуктивного міркування починається з аналізу встановлених фактів або явищ, які не знаходять пояснення за допомогою наявних наукових законів і теорій, потім здійснюється пошук прийнятних гіпотез (інколи у формі припущення), які підтверджуються й обґрунтовуються зростаючим числом релевантних емпіричних даних. Абдуктивне міркування не гарантує відкриття істини, а полегшує її пошук, оскільки воно спирається на пошук таких пояснювальних гіпотез, які підтверджуються й обґрунтовуються все зростаючим числом релевантних фактів.

Таким чином, абдукція — один із методів побудови і прийняття гіпотез (і версій) [11], логічна операція підтвердження гіпотези або твердження, висунутого заздалегідь відповідно до релевантних фактів [2]. Абдукція — це висновок від емпіричних фактів до гіпотези, що пояснює їх [12]. Дослідник абдукції Пірс писав: «Інтуїція розглядає теорії і вимірює міру їх згоди з фактами. Вона ніколи не може створити якої-небудь ідеї взагалі. Не більше цього може зробити дедукція. Усі ідеї науки виникають за допомогою абдукції. Абдукція полягає в дослідженні фактів і побудові теорії, що пояснює їх» [13]. Головне, чим відрізняється абдукція від класичної індукції Бекона — Мілля, полягає в тому, що вона не є безпомилковим методом відкриття нових істин у науці, свого роду алгоритмом відкриття. Її мета полягає швидше в пошуку пояснювальних гіпотез, які можуть допомогти в знаходженні таких істин [2]. За твердженням В. К. Фінна, абдукцію Ч. Пірса слід трактувати як логічне міркування, тобто пізнавальну процедуру, що займається формуванням нових гіпотез (додатковим аргументом чого служить продуктивне використання ідеї абдукції у сфері штучного інтелекту) [14]. Абдукція не може бути віднесена ні до сфери стратегій, ні до теорії питань і відповідей, її некоректно ототожнюватися із самою гіпотезою [9].

Першим на досліджуваний метод звернув увагу У. Уевелл. Він описав операцію зв'язування фактів як метод наукових відкриттів. Наукова творчість, за У. Уевеллом, має ще одну необхідну складову, окрім власне механізму індукції, якою виступає настрій ученого на відкриття, готовність розуму дослідника. Коли у голові спостерігача є відповідні ідеї, буває достатньо невеликого числа фактів або навіть одного факту, щоб відбувся процес відкриття. Тобто в даному випад-

ку головною причиною успіху є попередній стан інтелекту, а не одиничний факт. Факт — лише привід для приведення в дію механізму відкриття [15]. «Факт — це лише іскра, яка розряджає рушницю, уже заряджену і націлену. Якщо вірно, що падіння яблука послужило поштовхом для розвитку думок Ньютона, що привів до теорії всесвітнього тяжіння, то дійсним джерелом цієї великої події був прогрес людського знання, були звички і стан Ньютона, а не яблуко», — писав У. Уевелл (цит. за [15]). Ч. Пірс, услід за У. Уевеллом, наполягає, що до структури абдукції необхідно включати ще й стан самого дослідника. Пірс визначає це передування абдукції, цей попередній стан мислення вченого як *musement*, що з деякою натяжкою можна переверсти як «чиста гра уяви» [16].

За абдукцією (Ч. Пірс) та за операцією зв'язування фактів (У. Уевелл) наукове відкриття є «зшиванням» відомих фактів новою ідеєю, що вважалися до цього відкриття незалежними. «Проте, за У. Уевеллом, ідея, що зв'яже факти, має бути відомою до акту відкриття. Це єдине, що, як зазначає В. А. Светлов, відрізняє абдукцію Ч. Пірса від операції зв'язування фактів У. Уевелла» [17, с. 185–186].

Пірс відображає хід абдуктивного міркування за допомогою логічної схеми, яку насправді з ряду причин (як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру) не зовсім уточнює. Деякі логіки характеризують абдукцію як обернений *modus ponens* умовно-категоричного умовиводу (див. підрозд. 1.4.5), але це лише формальний погляд на структуру абдукції. *Modus ponens* виглядає так: якщо A — істинне, й $A \rightarrow B$, то і B — істинне.

1. $A \rightarrow B$
2. A — істинне

Отже, B — істинне.

Обернення цього модусу виглядає так: $A \leftarrow B$, B — істинне, отже, A — ймовірне. Але, відкинувши цю формальну схему, розглянемо схему абдукції: від факту, явища, дії до вірогідної його (її) причини. Усі вони можуть бути подані загальною схемою:

1. Спостерігається деяке явище P .
2. P можна пояснити можливими причинами H_1 , або H_2 , або H_3 , ... або H_n .

3. З усіх наведених можливих причин H_1 , або H_2 , або H_3 , ... або H_n найбільш вірогідною є H_1 .

4. Отже, є підстава думати, що H_1 є причиною явища P .

На перший погляд здається, що абдуктивне міркування мало чим відрізняється від гіпотетико-дедуктивного висновку, оскільки передбачає гіпотезу істиною. Проте хід міркування в ньому прямо протилежний до гіпотетико-дедуктивного висновку, який починається із задалегідь установленої гіпотези і виводу з неї наслідків, тоді як в абдукції міркування починається з аналізу й оцінки точно встановлених фактів, які обумовлюють вибір гіпотези для їх пояснення. Саме так поступають учені у своїх конкретних дослідженнях, оскільки на самому початку мають справу з фактами і тільки потім шукають їм пояснення. Процес абдукції складається з трьох етапів: результат — причина — пояснення.

Абдукція є логічною операцією, за допомогою якої вводиться нова ідея: H_1 є причиною явища P , тобто йдемо від істинності наслідку до істинності пояснюючої його причини.

Наведемо приклад. В оповіданні А. Конан Дойла «Берилова діадема» банкір Олександр Холдер, у домі якого сталася крадіжка коштовності — берилової діадеми, звернувся по допомогу до Шерлока Холмса. Холдер був упевнений, що в крадіжці винний його син Артур, тому що вночі, коли була вчинена крадіжка, у його руках він бачив діадему. Шерлок Холмс уточнює коло підозрюваних: у домі були сам господар, його син Артур, племінниця господаря Мері, покоївка. Детектив, розповідаючи Холдеру про результати розслідування, сказав: «Мій старий принцип розслідування полягає у тому, щоб *виключити всі явно неможливі припущення*. Тоді те, що залишається, є істиною, якою б неправдоподібною вона не здавалася. Міркував я приблизно так: звичайно, не ви віддали діадему. Отже, залишається тільки ваша племінниця і покоївки. Але якщо в крадіжці замішані покоївки, то навіщо ваш син погодився взяти відповідальність на себе. Для такого припущення немає підстав. Ви говорили, що Артур любить свою двоюрідну сестру. І я зрозумів причину його мовчанки: він не хотів виказати Мері. Тоді я згадав, що ви застали її біля вікна і що вона знепритомніла, побачивши діадему в руках Артура. Мої припущення перетворилися на впевненість».

Традиційно наведене міркування підводилось під схему дедуктивного (див., наприклад, [18]). Але тут наявна абдукція. Є факт — крадіжка берилової діадеми. Висуваються припущення, яких декілька. Далі виключаються всі явно неможливі припущення. Залишається найбільш імовірне. «Тоді те, що залишається, є істиною, якою б неправдоподібною вона не здавалася» — Шерлок Холмс.

Абдукція широко використовується в юридичній практиці, науці, лікарняній практиці й навіть у побуті. Проте в судово-слідчій діяльності є особливість — окрім вживання методів індукції і дедукції для перевірки і доказу отриманої шляхом абдукції остаточної версії, обов'язковим для того, щоб версія була доведеною або спростованою, є судовий вирок (звинувачувальний або виправдувальний) [11].

Література: 1. Тульчинский, Г. Л. Цивилизационная роль логики [Текст] / Г. Л. Тульчинский // Проблемы викладання логіки і дисциплін логічного циклу : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 13–14 трав. 2004 р. / редкол.: А. Є. Конверський, І. В. Хоменко, А. Т. Ішмурагов, Н. А. Колотілова. – К. : Вид.-полігр. центр Київ. ун-т «КНУТШ» ; Філософ. фак., 2004. – С. 111–112. 2. Рузавин, Г. И. Абдукция как метод поиска и обоснования объяснительных гипотез [Текст] / Г. И. Рузавин // Теория и практика аргументации. – М., 2001. – С. 44. 3. Герасимова, И. А. Введение в теорию и практику аргументации [Текст] : учеб. пособие / И. А. Герасимова. – 2-е изд. – М. : Логос, 2010. – 312 с. – (Новая университетская библиотека). 4. Воробьева, С. В. Логика и коммуникация [Текст] : пособие / С. В. Воробьева. – Минск : Изд-во БГУ, 2010. – 327 с. 5. Ивин, А. А. Современная философия науки [Текст] / А. А. Ивин. – М., 2005. – С. 129. 6. Аристотель. Сочинения [Текст] : в 4 т. Т. 2 / Аристотель. – М., 1978. – С. 95. 7. Войтов, А. Г. Самоучитель мышления (диалектической логики) [Текст] / А. Г. Войтов. – М. : Маркетинг, 1999. – 411 с. 8. Воробьева, С. В. Логика и коммуникация [Текст] : пособие / С. В. Воробьева. – Минск : БГУ, 2010. – 327 с. 9. Боброва, А. С. Теория рассуждений Ч. Пирса (Проблема абдукции) [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.07 / А. С. Боброва. – М., 2005. – 154 с. 10. Светульников, С. Г. Логико-гносеологическая терминология в экономике [Текст] : крат. слов. / С. Г. Светульников, Т. В. Хан. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2004. – 125 с. 11. Логіка і аргументація в праві [Текст] : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 24 квіт. 2013 р. / за заг. ред. О. М. Юркевич. – Х. : ФО-П Корецька Л. О., 2013. – 268 с. 12. Ратніков, В. С. Про особливості наукового пояснення в гуманітарному знанні [Текст] / В. С. Ратніков, Н. А. Краснонос // Вчен. зап. Тавр. нац. ун-ту

ім. В. І. Вернадського. Серія: Філософія. Культурологія. Політологія. Соціологія. – 2014. – Т. 27 (66), № 1–2. – С. 30–40. 13. Pierce, Ch. Collected Papers [Текст] / Ch. Pierce. – Vol. V, № 146. 14. Финн, В. К. Интеллектуальные системы и общество [Текст] / В. К. Финн. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – С. 309. 15. Стрельченко, В. И. Логико-философское учение У. Уэвелла в системе гуманитарного образования [Текст] / В. И. Стрельченко, В. И. Спивак // Проблемы викладання логіки і дисциплін логічного циклу : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 13–14 трав. 2004 р. / редкол.: А. Є. Конверський, І. В. Хоменко, А. Т. Ішмуратов, Н. А. Колотилова. – К. : Вид.-полігр. центр Київ. ун-т «КНУТШ» ; Філософ. фак., 2004. – С. 101–103. 16. Абрамс, Дж. Логика догадок Шерлока Холмса и доктора Хауса [Електронний ресурс] / Джеральд Абрамс. – Режим доступу: http://www.k2x2.info/filosofija/haus_i_filosofija_vse_vrut/p4.php#metkadoc2. 17. Щербина, О. Ю. Логіка та юридична аргументація [Текст] : монографія / О. Ю. Щербина. – К. : Вид.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2013. – 303 с. 18. Хоменко, І. В. Еристика: мистецтво полеміки [Текст] : навч. посіб. / І. В. Хоменко. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 192 с.

2.2.6. Аналогія права та аналогія закону: аргументоване тлумачення

Аналогія має досить широку сферу застосування в юридичній теорії та практиці. Міркування за аналогією застосовуються, зокрема, при проведенні правової оцінки, у процесі розслідування, при проведенні криміналістичних експертиз. Аналогія в правовому процесі виникає з об'єктивної суперечності між наявністю конкретних суспільних відносин, що вимагають правового регулювання, і відсутністю відповідних прямих норм. У праві відображенням цієї суперечності є поняття прогалини, а аналогія виступає одним із засобів вирішення такої суперечності залежно від характеру прогалини в теорії права вживаються поняття «аналогія закону» і «аналогія права».

Аналогія закону — це юридична оцінка діяння, не передбаченого законом, за тією нормою, під деякі ознаки якої дане діяння підпадає.

При використанні аналогії закону відбувається інтерпретація змісту деякого правового положення, що означає, зокрема, створення нової змістовної конфігурації у певному юридичному контексті. Ця інтерпретаційна процедура є сутнісною для юридичної герменевтики

і практики юридичного тлумачення. З точки зору використання інтелектуальних засобів при проведенні аналогії цей аспект юридичного тлумачення можна назвати *логічним тлумаченням*. Юридичний аспект тлумачення містить фахові юридичні положення щодо доцільності, справедливості або моральної оцінки, що відсилає до *дискреційного тлумачення* [16, с. 120]. Дискреційне право, що вступає у силу при використанні аналогії, надає широкі повноваження фахівцю-юристу діяти на свій розсуд й незалежно від конкретних обставин. Зокрема, дискреційне право дозволяє приймати до розгляду докази, що підлягають правилу виключення. Поєднання логічних та дискреційних аспектів тлумачення складає об'єднану модель засобів юридичної герменевтики. Можна позначити її як *логіко-дискреційна модель юридичної інтерпретації*.

Стосовно цього питання є важливою теоретична позиція видатного американського юриста і філософа Рональда Дворкіна (1931–2013).

Розглядаючи «важкі випадки» (hard cases), Р. Дворкін показав, що у повноцінній юридичній інтерпретації неможливо обійтися без врахування моральних принципів і цінностей.

Він вважає, що в кожній судовій справі можливо лише одне правильне рішення. Для ілюстрації цієї тези Р. Дворкін використовує образ ідеального судді Геркулеса, наділеного надзвичайним розумом, всебічними знаннями та моральними чеснотами [7, с. 159–160]. Реальні ж судді мають у своїй практиці намагатися формулювати свої рішення якомога ближче до тих, які виніс би Геркулес. Якщо суддя цього не робить, він сам виносить вирок своїй компетентності і порядності. «Конституційний закон до тих пір не досягне справжнього прогресу, поки не виокремить проблему прав стосовно держави і не винесе її на власний порядок денний. Це аргумент на користь злиття конституційного закону і моральної теорії — поєднання, яке, як це не дивно, усе ще не відбулось. Абсолютно зрозуміло, що судді бояться, аби домішок моральної філософії не забруднив їхньої чистої галузі; особливо побоюються вони впливу філософів, що ведуть мову про права, тому що примарні обертони цього поняття передрікають смерть здорового глузду. ... Утім юристи не повинні відігравати пасивну роль у розвитку теорії моральних прав стосовно держави — при-

наймні їм не слід виявляти більшої пасивності, ніж при розробці юридичної соціології та юридичної економіки. Вони мусять визнати, що закон не більш незалежний від філософії, ніж від зазначених дисциплін» [7, с. 219].

Таким чином, Р. Дворкін наполягає на тому, що судді можуть і мусять розглядати і застосовувати у своїх рішеннях певні принципи, навіть якщо вони впливають із філософських розмірковувань.

Згідно з Р. Дворкіним, право є «інтерпретуючим поняттям» (interpretive concept [26, р. 87]), яке дозволяє нам орієнтуватися при незгоді суддів у «важких справах» (hard cases). Р. Дворкін присвячує свою книгу розгляду теоретичних розбіжностей у праві, чому ми маємо «вірити тому, що кажуть наші судді», і «приймати думки суддів саме такими, якими вони викладені у важких справах» [26, р. 90]. Він вважає незадовільним погляд на право як на простий факт (plain fact), згідно з яким завжди існує чинний закон, здатний раціонально вирішити будь-яку проблему (версія непрофесіонала), або погляд, що чинний закон має мовчати відносно деяких проблем, натомість суддя через свою дискреційну владу створює нове право (професійна академічна версія) [26, р. 111]. Обидві версії не влаштовують Р. Дворкіна.

Він пропонує ідею «права як порядності» (law as integrity), згідно з якою судді створюють раціонально і морально виважену мережу юридичних принципів, що і є основою права. Зазначимо, що розуміння Р. Дворкіним права як *integrity* відрізняється від концепції «інтегральної» або «інтегративної юриспруденції», запропонованої у 1950-х рр. Дж. Холлом (Jerome Hall, 1901–1992) як поєднання моральних і правових цінностей [27, р. 17]. Незалежно від нього Г. Берман (Harold J. Berman, 1918–2007) у 1960–1970-х рр. під «інтегративністю» мав на увазі поєднання в єдиній теорії підходів юридичного позитивізму, природного права та історичної школи [9, р. 18]. На пострадянському просторі до цієї тенденції приєднуються деякі російські дослідники, наприклад В. Г. Графський [5; 6] та Н. В. Євдєєва [10]. Р. Дворкін же має на увазі суто американське розуміння терміна *integrity* як моральної чесноти — «щирості», «порядності», «чесності», на відміну від притаманного математикам і філософам-онтологам розуміння *integrity* як «цілісності» [28, р. 22]. Саме останнє розуміння запропонував П. Тарашук, коли переклав вираз «law as integrity»

як «цілість права» замість «порядність права», «щирість права» чи «чесність права» [8, с. 183–295].

Р. Дворкін пропонує метафоричний образ ідеального Судді-Геркулеса, який нібито знає всі принципи і цілепокладання, необхідні для оптимального рішення, й одночасно розбирається в усіх хитро-сплетіннях чинних законів. Таким чином, Геркулес є суддею з надлюдськими інтелектуальними здібностями, гуманністю і терпінням. Р. Дворкін пише: «Актуальне, сучасне право для Геркулеса складається з принципів, що забезпечують найкраще обґрунтування (justification), доступне для доктрин і засобів права. Його бог — судовий принцип порядності, який наказує, щоб він бачив, наскільки можливо, право як послідовне і структуроване ціле» [26, р. 401].

Зі слів Дворкіна випливає, що право перш за все ґрунтується на тлумаченні. У зв'язку з цим він висуває свою програму юридичної інтерпретації, пов'язуючи право з політикою та політичною мораллю. Крім того, Р. Дворкін розглядає право з урахуванням раціонально-логічного та мовного чинників функціонування права як системи принципів інтерпретації законотворення та судових процедур, що постійно розвивається. Що стосується останніх, то суддя зазвичай не може просто застосовувати закон чи посилатись на який-небудь прецедент, не конкретизуючи закону або уникаючи тлумачити прецедент. Він повинен завжди конкретизувати норму у контексті принципів, актуальних у даній ситуації, та давати змістовну інтерпретацію цим принципам, беручи до уваги попередню практику її тлумачення [26, р. 363].

Р. Дворкіна особливо цікавить, як судді вирішують, яким є право у «важких справах». Показуючи, що судді повинні *інтерпретувати*, а не просто механічно *застосовувати* колишні судові рішення (прецеденти), він розробляє загальну теорію інтерпретації, яка, зокрема, здатна пояснити, чому одна суддівська інтерпретація ліпша за інші. Р. Дворкін наполягає на тому, що для кожної важкої справи є лише одне правильне рішення, яке відповідає зобов'язанням суспільства поводитися з його членами у послідовний та принциповий спосіб.

Коли ми використовуємо термін «інтерпретація», слід перш за все розібратися, що саме ми маємо на увазі. «Якщо спільнота взагалі використовує інтерпретуючі поняття, поняття самої інтерпретації буде

одним із них: теорія інтерпретації — інтерпретація практики більш високого порядку використання інтерпретуючих понять (a theory of interpretation is an interpretation of the higher-order practice of using interpretive concepts)» [26, р. 49]. Щоб уникнути непорозумінь і суперечок, які спостерігаються серед літературознавців, філософів та представників інших соціальних наук, Р. Дворкін пропонує свій підхід до визначення інтерпретації. «Якщо право є інтерпретуючим поняттям, будь-яка варта уваги юриспруденція мусить бути заснованою на деякому уявленні про те, що таке інтерпретація, і аналіз інтерпретації, який я здійснию і захищаю у цьому розділі, є основою для всієї решти книги» [26, р. 50].

Р. Дворкін виходить із того факту, що інтерпретація у сфері права є тільки однією з різноманітних форм інтерпретації. Люди інтерпретують у багатьох різних контекстах, які можуть сильно відрізнятись між собою. Найбільш поширений випадок інтерпретації знайомий нам по звичайній розмові (conversational interpretation). Ми інтерпретуємо звуки або знаки, які робить інша людина, щоб зрозуміти, що вона сказала. Це повсякденний контекст. Так звана наукова інтерпретація (scientific interpretation) здійснюється в іншому контексті: ми говоримо, що вчений спочатку збирає дані і потім інтерпретує їх. Художня інтерпретація (artistic interpretation) дає ще одну форму: критики інтерпретують вірші, п'єси та картини, щоб висловити певні погляди на їхні значення. Форма інтерпретації, властива праву, схожа на художню інтерпретацію: обидві мають на меті інтерпретувати дещо створене людьми, як сутність, одночасно відмінну від них, тобто не того, що саме люди говорять, як у розмовній інтерпретації, і не подій, незалежних від людей, як у науковій інтерпретації. Ця подібність дозволяє розглядати правничу інтерпретацію як «творчу» («creative» interpretation).

На думку Р. Дворкіна, розмовна інтерпретація є скоріше цілеспрямованою, а не причинною, як наукова інтерпретація, бо не пояснює окремі звуки мови, а приписує їм значення у світлі тих мотивів, цілей і проблем, які передбачає у суб'єкта мовлення. На підставі цих припущень здійснюються висновки щодо його «наміру» («intention»). Так само і правничу інтерпретацію є принципово цілеспрямованою, але її відмінність від звичайної розмовної інтерпретації полягає в її твор-

чому елементі. Сама ж творча інтерпретація є не розмовною, а *конструктивною*, тому що передбачає свідомий вибір інтерпретатора. «Вибір кожного інтерпретатора мусить відобразити його думку, яка інтерпретація пропонує більше цінності для практики» [26, р. 52].

Аналіз інтерпретації поглиблюється в праці Р. Дворкіна «Закон Свободи. Моральне прочитання американської конституції» (1997) [24].

У цій праці Р. Дворкін заявляє, що американці були систематично введені в оману відносно того, що таке їхня Конституція і як саме судді вирішують те, що вона означає. Справа в тому, що Конституція надає індивідуальні права в надзвичайно абстрактних термінах. Перша Поправка забороняє приймати закони, що «обмежують свободу слова» (abridge the freedom of speech); П'ята Поправка наполягає «на належному правовому процесі» (due process of law); Чотирнадцята Поправка вимагає «рівного захисту законів» (equal protection of the laws) для всіх громадян. Що означає ця абстрактна мова, коли вона застосовується до політичних суперечок, які розділяють американців щодо расової рівності та расового правосуддя, абортів, евтаназії, вищої міри покарання, цензури, порнографії, гомосексуалізму тощо? Судді, і в остаточному рахунку судді Верховного Суду, мають велику владу вирішувати для всіх громадян. Як їм слід вирішувати?

Р. Дворкін пропонує свою відповідь на це запитання, яку він називає *моральним прочитанням* Конституції. Він заявляє, що Білл про права слід розуміти як викладення загальних моральних принципів свободи, рівності та гідності, а окремі громадяни, адвокати і судді повинні інтерпретувати та застосовувати ці загальні принципи у відповідях на більш конкретні моральні запитання. Наприклад, чи дійсно свобода обрати аборт впливає з основного морального права, а її обмеження було б великою несправедливістю? У детальних обговореннях конституційних проблем, яким присвячена більша частина книги, Р. Дворкін показує, що суддям у подібних важких справах постійно доводиться відповідати на ці конкретні моральні запитання. На його думку, моральне прочитання Конституції є єдиним способом, яким вони *можуть* прийняти рішення по складних справах.

Р. Дворкін визнає, що більшість суддів, політичних діячів та вчених юристів думають інакше. Вони вважають, що судді ніколи не повинні розглядати конституційні проблеми як моральні проб-

леми, тому що це було б *недемократично*, це означало б, що судді замінили б своїми власними моральними уподобаннями переконання конгресменів, які були обрані народом. Таким чином, вони наполягають, що судді мусять приймати рішення в деякий більш механічний спосіб, який не передбачає з їхнього боку самостійного морального судження.

Натомість Р. Дворкін вважає, що прийняття цієї позиції призведе до великих конституційних колізій. Моральне прочитання Конституції не суперечить демократії, а, навпаки, є оптимальним шляхом її вдосконалення. Р. Дворкін звертає увагу, що суддя повинен розглянути розмаїття поглядів на те, чого вимагає право в даному питанні, відкинути ті з них, що не «узгоджуються» адекватно з минулими офіційними актами (конституціями, законами, прецедентами). Далі серед теорій того, чого саме вимагає право, — теорій, які адекватно узгоджуються з матеріалами судової справи, суддя вибере ту теорію, що найкраща з погляду моралі, і завдяки цьому його рішення стає досконалішим [19, с. 31]. Необхідно зауважити, що Р. Дворкін наполягає на можливості та необхідності дати моральне обґрунтування права. Цей процес значно полегшується тим, що, як відзначає С. І. Максимов, позитивне право неминуче асимілює, концентрує в собі моральний зміст [13, с. 85].

Р. Дворкін наполягає на тому, що правові обмеження, накладені в тексті Конституції на офіційну владу, повинні прочитуватися як моральні обмеження, а судді повинні оцінювати законодавчі та правові акти, беручи до уваги моральні аспекти. Тут слід сказати, що, на думку Р. Дворкіна, політична доктрина позитивізму являє собою теорію про те, як треба прочитувати та інтерпретувати Конституцію США. Він укаже на те, що називає «неадекватним філософським мисленням», та проводить розрізнення між двома ідеями щодо тлумачення в дусі *оригіналізму* — прочитання терміна, фрази або всього закону в цілому в його оригінальному значенні. Мається на увазі те, що сказав чи бажав сказати законодавець.

Р. Дворкін розрізняє *семантичний оригіналізм* та *оригіналізм очікування*. З позиції семантичного оригіналізму (перша ідея) мова йде про те, що слова в конституційному тексті повинні представляти значення таке, яке збирався надати йому законодавець при прийнятті

нормативного акта. Оригіналізм очікування (друга ідея) заперечує першу, стверджуючи, що і слова повинні мати значення за чинним законом, яке від них очікували [25, р. 29]. При розгляді питання стосовно конституційних прав, таких як свобода слова, права сексуальних меншин, право на аборт, евтаназію, порнографію, расові питання і т. п., він бере за основу принципи моралі, закладені в Конституції США, і називає цей процес «моральним» прочитанням Конституції США, ставлячи політичну мораль у центр конституційного права. Мається на увазі, що Верховний суд США, керуючись принципами політичної моралі, робить її частиною закону.

З цього приводу досить цікавою є теоретична пропозиція російських авторів О. В. Смірнова та А. Г. Манукяна: «За критерієм результату таке тлумачення має ще більшу специфіку: воно не є буквальним, обмежуючим чи розповсюджувальним, звужуючим або поширювальним, з'ясувальним або корекційним. У ході його відбувається те, чого не було при жодному з вищеназваних видів тлумачення, тобто перенос частини законодавчого матеріалу, який ніби-то вбудовується в нове юридичне середовище, знаходячи у певній мірі новий, інтерпретативний смисл. Тому за критерієм результату таке тлумачення можливо, на наш погляд, назвати *трансдуктивним* (від лат. *transduction* — переміщення)» [16, с. 123–124].

Аналогія права означає застосування загальних засад і принципів правового регулювання за відсутності можливості застосувати до конкретного випадку норму, що відображала б подібні випадки, тобто за неможливості використовувати аналогію закону.

На відміну від трансдукції при аналогії закону, при аналогії права використовується «*дискреційне евристичне* тлумачення деякого об'єктивного положення, яке лише *декларується* правозастосувачем, і внаслідок цього інтерпретується (тлумачиться) з точки зору “вичленення” його правомірного змісту й конструювання юридичної форми» [16, с. 124]. Наголошення на евристичному значенні тлумачення за аналогією права пов'язано з тим, що у науковій літературі результатом застосування аналогії права часто вважають «створення» нової норми, тоді як суддя не може створювати ніяких нових правових норм за своїм розсудом, він може лише сформулювати (надати юридичної форми) той правовий зміст, який об'єктивно

вже існує у природному праві, який відповідає потребам суспільства, є загальнообов'язковим тощо. «Суддя, що діє у відповідності з такими суспільними очікуваннями, лише відкрив, сформулював та застосував дану норму, користуючись дискреційним евристичним тлумаченням цієї самої норми» [16, с. 127].

Теорія ухвалення судового рішення може постати як *класична модель юридичної аргументації* в загальному праві. Розкриття цього питання може бути досить цікаво продемонстровано на підставі того, що Б. Батлер визначає юридичний прагматизм як теорію, яка є критично налаштованою стосовно традиційних концепцій, особливо щодо теорії ухвалення судового рішення (adjudication). Класична теорія приділяє особливу увагу якості юридичних фактів, ретельному аналізу прецедентів і аргументації за аналогією. У юридичному прагматизмі підкреслюється, що право є практикою, специфічною у конкретному контексті, що воно не має раз і назавжди визначених підстав, а тому залишається інструментальним, тобто таким, що мусить постійно зважати на перспективу судових рішень. Прагматична позиція в юриспруденції породжує багато філософських питань до традиційних концепцій права.

Перш за все це питання щодо класичної картини ухвалення судового рішення. Класична модель юридичної аргументації в загальному праві заснована на методі «кейсбук» (*casebook method*), використанні прецеденту та аргументів за аналогією. Метод «кейсбук» припускає, що істотні й вичерпні матеріали для юридичного рішення підсумовані в опублікованих думках, які супроводжують рішення по спорах у суді. Суддя, щоб винести належний вирок, досліджує різноманітні ситуації, проаналізовані в попередніх рішеннях по інших справах, які здаються релевантно подібними. Власне кейсбук (дослівно — книжка випадків) є збіркою матеріалів типових справ, що містить у собі певні дані, необхідні для рішення. Від прецедентів і письмових думок суддів «дистилюється» конкретний вердикт по розглянутому судом випадку. З огляду на юридичну суперечку практик (суддя, адвокат тощо) розглядає попередні випадки для подібних ситуацій і потім намагається дистилювати підстави, які були прийняті як юридично відповідні для позиції його клієнта. Із цих джерел має бути зроблений юридичний висновок.

Ця класична картина юридичної аргументації вперше була запропонована колишнім деканом юридичної школи Гарварда К. К. Ленгделлом (Christopher Columbus Langdell). К. К. Ленгделл створив перший кейсбук як освітній інструмент і пов'язав цей тип навчальної книги із сократовим стилем навчання, що безроздільно панує в американській юридичній освіті. Кейсбук і сократів метод припускають дещо замкнене і раціоналістичне уявлення про правові інститути. Інше впливове і більш сучасне джерело класичної моделі представлене в книзі Е. Леві (Edward Levi) «Вступ до юридичного міркування». Е. Леві описує юридичне міркування як «процес у три кроки» («three-step process»), де «спочатку визначається подібність між випадками; потім встановлюється правило закону, що було використане в першому випадку; потім дане правило закону застосовують до іншого випадку» [11, с. 2]. При цьому неявно припускається, що, як тільки визнана подібність між випадками, юридичне міркування зводиться до створення логічно коректної дедукції, приймаючи положення закону за більший засновок і твердження фактів за менший засновок.

Б. Батлер вважає, що найбільш впливовим сучасним захисником класичної моделі є Рональд Дворкін. Теорія Р. Дворкіна функціонує і як нормативна, і як дескриптивна теорія. У її дескриптивному аспекті ця теорія описує, що саме судді фактично роблять, доходючи до юридичного висновку. Власну версію ухвалення судового рішення Р. Дворкін в «Імперії права» називає «право як порядність». Відповідно до його теорії узгодженість із минулими судовими рішеннями повинна сприйматися як одна з найважливіших юридичних чеснот. Він пропонує порівняння цього процесу з «романом-ланцюгом», тобто «романом з продовженнями» («chain-novel»), щоб обґрунтувати центральну роль прецеденту в праві. Роман-ланцюг — це роман, у якому різними авторами за один раз пишеться лише один розділ.

Після створення кожного нового розділу роман передають новому авторові для подальшої розробки. Р. Дворкін вважає, що в цьому процесі ми звичайно хотіли б, щоб кожен новий автор вважав за потрібне пов'язувати свою розповідь з попередніми і поважати зміст тих частин, що вже закінчені. Автор, який не зважає на це правило, не виконує належним чином свою роль. Р. Дворкін наголошує, що ті самі припущення повинні керувати юридичним світом і, зокрема, діяльністю судді.

Таким чином, кожен новий випадок походить на новий розділ у романі-ланцюзі [26, р. 237]. На думку Б. Батлера, попри те що Р. Дворкін заперечує чисто дедуктивістську картину, запропоновану К. К. Ленгделлом, і закликає зважати на моральний вимір на додаток до традиційних юридичних матеріалів і методів, він усе ж залишається прихильником класичного погляду на прийняття судового рішення.

Р. Дворкін твердить, що на відміну від постулату позитивістів, які вважають, що право складається тільки з *правил*, окрім них правові системи містять ще й *принципи*. На його думку, *принципи права* — це *моральні судження*, слухність яких проілюстрована, підтримана чи обґрунтована офіційними актами в минулому (текстами законів, судовими постановами, конституціями). На відміну від правил, принципи мають не технічну, а філософську природу. «“Принципом” я називаю норму, якої слід додержувати не тому, що вона наблизить або гарантуватиме виникнення бажаної економічної, політичної чи соціальної ситуації, а тому, що вона є вимогою справедливості, чесності чи якогось іншого морального виміру» [7, с. 47].

Різниця між принципами та правилами проявляється в логічній відмінності, що стосується ступеня їхньої універсальності і мети. «Обидва набори норм указують на конкретне рішення щодо юридичного обов’язку при конкретних обставинах, але вони відрізняються за характером заданого ними напрямку» [7, с. 50].

Р. Дворкін обґрунтовує необхідність дотримання та застосування суддями правових принципів, які склалися історично й уже «вмонтовані» у правову систему. Величезну роль у цьому імпліцитному процесі відіграли рішення Верховного суду США. Р. Дворкін підкреслює, що протягом усієї історії його судді займалися саме *моральним прочитанням* (тлумаченням) Конституції при розгляді конкретних складних справ, щодо яких не було ясного й однозначного рішення через відсутність прецедентів чи прямої вказівки в Конституції або в чинних статутах.

У цьому зв’язку й виникає питання про розгляд складних справ і особливо про розгляд конституційних справ. Р. Дворкін цитує посилення на принципи із різних судових рішень на кшталт: «Ми повинні взяти до уваги загальний *принцип*, згідно з яким за відсутності шахрайства людина, що вирішила не читати контракт перед його

підписанням, не може пізніше відмовитися від виконання зобов'язань за цим контрактом»; «При застосуванні цього *принципу* важливим фактором є основний догмат про волю правомочних сторін контракту»; «Чи існує *принцип* найбільше знайомий і сильніше вмонтований в історію англо-американського права, ніж основна доктрина, відповідно до якої суди не повинні дозволяти використати себе як інструмент беззаконня і несправедливості?» тощо [7, с. 49–50].

Приклади правил: «На гірській дорозі не дозволяється рухатися зі швидкістю, що перевищує шістдесят миль на годину» або «Заповіт недійсний, якщо його не підписано трьома свідками» [7, с. 49]. Правила містять однозначну директиву «все або нічого», тоді як принципи потребують додаткового пояснення, чому обраний саме той, а не інший принцип. У випадку *конфлікту між правилами* це приведе до виключення або скасування одного з конкуруючих правил (норми) у складних справах. У випадку ж *конфлікту принципів* хоча один з них і виходитиме на перший план, але інші принципи не втрачатимуть свого значення.

Р. Дворкін спростовує позицію юридичного позитивізму відносно того, що право повністю складається із правових норм, а судді, вирішуючи судові справи, мають свободу дій тільки тоді, коли жодна наявна норма права не підходить для вирішення протиріччя, яке вони розглядають. Натомість він запропонував альтернативне бачення права, згідно з яким ресурси судді «відповідно до права» є більш різноманітними, а процес визначення того, чого саме вимагає право в конкретному випадку, є більш витонченим.

Окремі питання виникають стосовно *аналогії права і доктрини дискреційного права (суддівського розсуду)*.

Вважаючи, що слід доопрацювати доктрину дискреційного права, Р. Дворкін вносить дві пропозиції. По-перше, на його думку, у складних справах обов'язком судді є не стільки ретроспективне виявлення правил, а й встановлення того, які права мають сторони. По-друге, суддя, діючи на власний розсуд, у своїй аргументації має спиратися на принципи при ухваленні рішення у справі.

У цьому зв'язку Р. Дворкін розглядає іншу проблему, яка полягає вже не у відсутності права при вирішенні складних питань, а в його надмірності. Це ті випадки, коли правові принципи підтримують

різні результати, і виникає питання: до якого з них має схилитися суддя? Р. Дворкін пише: «Право діяти на власний розсуд, як дірка в бублику, не існує ніде, крім простору всередині обмежувального пояса. Тому поняття це відносне. Завжди є сенс запитати: “На власний розсуд — згідно з якими нормами?” чи “На власний розсуд — стосовно якого владного органу?”. Загалом відповідь на ці питання буде ясною з контексту, але в деяких випадках посадова особа може з однієї точки зору мати право діяти на власний розсуд, а з іншої — ні. Як це буває майже з усіма термінами, на точне значення “права діяти на власний розсуд” (дискреційного права) впливають особливості контексту» [7, с. 59].

Р. Дворкін вважає, що суддя повинен керуватися такою стратегією: 1) розглянути розмаїтість поглядів на те, чого вимагає право в даному питанні; 2) відкинути ті твердження, які неадекватні минулим офіційним актам; 3) серед теорій, які адекватно узгоджуються з матеріалами судової справи, суддя має обрати ту теорію, що найкраща з погляду моралі [7, с. 112].

Остання з названих стадій формування судової постанови означає, що моральні фактори відіграють надзвичайно важливу, навіть головну роль у погляді Р. Дворкіна на те, як судді вирішують (і мають вирішувати) судові справи.

Ще один пункт істотних розбіжностей — питання про суддівський розсуд. Р. Дворкін вважав, що у праві, крім ясно виражених норм (правил), є явно не виражені правові принципи, які «найкращим чином» узгоджуються з явно вираженим правом і дають йому «найкраще моральне виправдання». Завдяки наявності принципів, право ніколи не є неповним або невизначеним і судді немає необхідності виходити за межі права і звертатися до законодавців для прийняття рішення у конкретній справі. Згідно з Р. Дворкіним, саме моральні принципи і дозволяють суддям вирішувати «складні справи» [26, р. 37–39].

Важливим питанням при застосуванні аналогії права залишається питання щодо істинності. Оскільки характер висновку умовиводів за аналогією завжди ймовірний і при цьому така реалізація права потребує герменевтичної діяльності суб'єкта правозастосування, то результатом аналогії права може бути як досягнення дій-

сного положення права, так і припущення юридичної помилки. Це питання, яке залишається аргументом завжди відкритим, у більшій мірі залежить від характеру юридичного процесу, в межах якого відбувається тлумачення. Процес «повинен бути обставлений достатніми гарантіями досягнення істини і включати вимоги винесення гласного, обґрунтованого й вмотивованого рішення. “Розумність, — пише А. Барак, — по суті, — це процес, а не тільки результат. Підкидання монети може привести до потрібного результату, однак процес цей не може бути названий розумним”. Звідси випливає, що дискреційне евристичне тлумачення при застосуванні аналогії права є, скоріше, приналежним до офіційного тлумачення, ніж до неофіційного» [10, с. 127]. Статус юридичної норми нове правоположення отримує, по-перше, завдяки внутрішній нормативній формі (конструкції, юридичному формулюванню) та, по-друге, — зовнішній нормативній формі (джерелу права). Таким джерелом права може бути прецедент або юридичний звичай.

Застосування аналогії права й аналогії закону в Україні обмежено і регулюється відповідними законодавчими актами. У кримінальному праві України аналогія права й аналогія закону не допускаються (ч. 4 ст. 3 КК України). Рішення, що зводиться до правової оцінки даного кримінального діяння за нормою, що містить іноді лише деякі його ознаки (причому несуттєві), не вільне від сваволі і суб’єктивного розсуду суддів. Якщо діяння не передбачено тією або іншою нормою, воно не може вважатися злочинним, незважаючи на зовнішню схожість окремих його ознак з ознаками якого-небудь складу злочину.

У цивільному, сімейному та інших галузях права, де потрібно вирішити питання не про відповідальність, а про правила поведінки, аналогія закону й аналогія права допустимі. Стаття 8 ЦК України закріплює застосування аналогії права й аналогії закону: «1. Якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону). 2. У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права)».

Аналогія може застосовуватися у певних межах у сімейному (ст. 10 Сімейного кодексу України), трудовому, господарському та адміністративному праві. Так, відповідно до ч. 7 ст. 9 КАС України визначено, що «у разі відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини, суд застосовує закон, що регулює подібні правовідносини (аналогія закону), а за відсутності такого закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права)».

Найчастіше аналогія закону застосовується в цивільному праві, що пояснюється складністю повсякденного життя, неможливістю врахувати всі види цивільно-правових відносин. Наприклад, у цивільному праві суд не може не вирішити майновий спір через відсутність норми або її неповноту. За відсутності закону, що регулює спірне відношення, суд застосовує закон, що регулює схожі відносини.

Який вид аналогії (закону чи права) підлягає переважному застосуванню у разі можливості використання аналогії закону для регулювання цивільних відносин та аналогії права? Відомо, що аналогія закону чи аналогія права застосовується у тому випадку, якщо є прогалина в правовому регулюванні відповідних відносин. При аналогії закону застосовується норма, що регулює подібні правовідносини. Аналогія права передбачає застосування загальних засад законодавства. При цьому необхідно довести, що саме на підставі цього принципу повинні бути врегульовані відповідні відносини. Оскільки відповідно до положень ч. 2 ст. 8 ЦК України аналогія права застосовується у разі неможливості використання аналогії закону, тому у вказаному випадку необхідно застосовувати аналогію закону.

Відповідно до теорії і правової практики аналогія в правовій оцінці допускається при додержанні певних умов:

1) потрібна відсутність у системі права норми, яка б прямо передбачала певний вид відносин;

2) застосовувана за аналогією норма права повинна передбачати схожі за своїми істотними ознаками відносини при неістотності відмінностей.

Наприклад, логічна структура умовиводу за аналогією при оцінці діяння в суді:

Передбачена законом дія $d1$ має ознаки P , Q , M і правовий наслідок S .

Не передбачена законом дія $d2$ має ознаки P, Q, N .

До $d2$ застосовний передбачений для $d1$ правовий наслідок S .

При цьому схожі для дій $d1$ і $d2$ ознаки P і Q повинні бути юридично істотними, такими, що визначають рід правовідносин. Крім схожих, порівняльному аналізу підлягають також ознаки M і N . Перенесення ознаки в даному випадку правового наслідку S буде виправданим лише в тому разі, якщо ознаки M і N будуть видовими, причому ознака N не буде суперечити правовому наслідку S .

Аналогія в процесі розслідування допускається при порівнянні конкретної справи з раніше дослідженими одиничними випадками для того, щоб з'ясувати схожість між ними і на цій основі, уподібнивши одну подію іншій, знайти раніше невідомі ознаки й обставини злочину. Наприклад, у справі про квартирну крадіжку слідчий звернув увагу на те, що злочинці проникли у квартиру в той час, коли господарка розвішувала у дворі випрану білизну. По декількох інших справах про квартирні крадіжки злочинці використовували аналогічну обставину для проникнення у квартиру. Згогад на основі аналогії надалі був підтверджений: виявилось, що квартирні крадіжки були вчинені однією і тією ж злочинною групою.

Умовивід за аналогією часто використовується при проведенні деяких видів криміналістичних експертиз за ідентифікацією: установлення особи за ознаками зовнішності, за відбитками пальців, слідами ніг, зубів, рук і т. ін.; виконавця тексту або підпису; встановлення зброї за стріляними кулями і гільзами; інструментів, знарядь злону, транспортних засобів за їх слідами і т. д. Логічною сутністю висновку експерта в таких випадках є перехід від одного окремого знання до нового окремого знання. Обґрунтованість висновку експерта-криміналіста визначається насамперед правильністю оцінки схожостей і відмінностей у порівнюваних об'єктах.

Аналогія в разі проведення криміналістичної експертизи допускається при додержанні таких основних умов:

1. Виявлення схожості в стійких, повторюваних ознаках при випадковому характері відмінностей.
2. Виявлення якісно неповторної, індивідуальної залежності між схожими ознаками.

Значення аналогії в юридичній теорії й практиці визначається тим, що вона розширює сферу застосування існуючих норм права і тим самим слугує зміцненню правопорядку, її застосування дозволяє обмежити кількість чинних норм права. Вирішення конкретного питання за аналогією суворо індивідуально і не має обов'язкової сили стосовно інших схожих випадків. Разом із тим застосування аналогії у відповідних випадках є обов'язковим. Суд не може ухилитися від вирішення питання, якщо немає відповідної норми або вона страждає неповнотою.

Які ж ті логічні форми умовиводів, у яких протікає судове дослідження, і який зв'язок між ними в процесі пошуків істини? Насамперед слід зазначити, що дослідження й доказування в суді не можуть бути зведені до використання одного якого-небудь виду умовиводів. Як і у всякому пізнанні, тут застосовуються всілякі логічні методи дослідження: аналіз, синтез, узагальнення, обмеження і т. д., різні види умовиводів — аналогія, індукція, дедукція.

Як уже відзначалося в попередніх підрозділах, у випадках, коли слідчий при аналізі окремих обставин спирається на загальне знання, процес висновку протікає у формі дедуктивних умовиводів. Юристи, що аналізували різного роду злочини, поступово дійшли до переконання, що злочини вчиняються, як правило, тими, кому це в тому чи іншому відношенні вигідно. Умовивід *«Усі злочини вчиняються тими, кому це вигідно»* може бути прикладом індуктивного узагальнення. Якщо ж вивід про одиничний факт ґрунтується на знанні іншої, подібної першій одиничній обставині, то висновок набуває форми умовиводу за аналогією.

З індуктивного узагальнення починається логічне оброблення фактичного матеріалу на перших етапах судового дослідження. Для того щоб знайти при провадженні допитів, оглядів, обшуків та інших слідчих дій потрібний фактичний матеріал, що надалі буде виконувати роль доказів, необхідно виділити і процесуально закріпити серед множинності фактів лише ті, котрі володіють загальною для всіх них ознакою — прямо або побічно, очевидно або приховано пов'язаною зі злочином. Оскільки найбільш істотним видом об'єктивних зв'язків є причинний зв'язок, то головне завдан-

ня слідчого — виявити причинну обумовленість фактів, послідовність цього зв'язку, знайти нові невідомі факти за відомими ланками причинно пов'язаних обставин.

Індуктивне узагальнення доказів за своєю логічною природою схоже з індукцією в інших галузях дослідження, оскільки формування знання про клас предметів відбувається, спираючись на знання про окремих представників цього класу. Специфіка ж полягає в тому, що при узагальненні доказів ідеться не про встановлення якогось загального правила, якому підпорядковуються однорідні явища — члени певного класу. У судовому дослідженні відновлюється складна подія по окремих його ознаках або навіть по ознаках його ознак. Як такі ознаки виступають окремі фактичні дані — носії слідів злочину.

Індуктивне узагальнення в судовому дослідженні відрізняється тим, що за його допомогою здобувається знання про групу фактів із різних сторін злочину, що характеризують подію. Логічна однорідність зазначених фактів, їхня спільність проявляються в тому, що кожний із них якоюсь мірою пов'язаний з досліджуваною подією, а вся група в цілому розглядається як сукупність доказів, що стосуються справи.

Відзначена особливість судового дослідження — відновлення одиничної події за її слідами — впливає на операцію індуктивного узагальнення доказів. Оскільки кожна фактична обставина знаходиться в особливому взаємозв'язку з головним фактом, то перш ніж узагальнити по індукції низку таких фактів на основі спільної для них ознаки, необхідно встановити наявність причинного зв'язку кожного з цих фактів із подією злочину. Загальна ознака в декількох одиничних фактах може бути розкрита лише через з'ясування особливого в кожному з них, що вимагає ретельного й всебічного аналізу кожної фактичної обставини.

Таким чином, індуктивному узагальненню доказів у судовому дослідженні передують аналітичне дослідження фактичних даних. Форми умовиводів, у яких протікає аналіз окремих фактичних обставин, у кожному конкретному випадку можуть бути різними, що залежить від особливостей самих фактів, а також від характеру раніше надбаних знань про подібний рід явищ.

Література: 1. Барак, А. Судейское усмотрение [Текст] / А. Барак. – М. : Норма, 1999. 2. Белкин, А. А. Аналогия в государственном праве [Текст] / А. А. Белкин // Правоведение. – М., 1992. – № 6. – С. 42–45. 3. Васьяковский, Е. В. Руководство к толкованию и применению законов [Текст] / Е. В. Васьяковский. – М. : Юрид. бюро «Городец», 1997. – 128 с. 4. Вопленко, Н. Н. Официальное толкование норм права [Текст] / Н. Н. Вопленко. – М., 1976. – 196 с. 5. Графский, В. Г. Интегративная юриспруденция в условиях плюрализма подходов к изучению права [Текст] / В. Г. Графский // Проблемы понимания права : сб. науч. ст. – Саратов, 2007. – Вып. 3 : Право России: новые подходы. – С. 8–18. 6. Графский, В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект [Текст] / В. Г. Графский // Изв. вузов. Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 49–64. 7. Дворкин, Р. Серийный взгляд на права [Текст] / Р. Дворкин ; [пер. з англ. А. Фролкин]. – К. : Основы, 2000. – 519 с. 8. Дворкин, Р. Цілість права [Текст] / Р. Дворкин // Філософія права / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена ; [пер. з англ. П. Тарашук]. – К., 2007. – С. 183–295. 9. Дмитриенко, Ю. А. Роль толкования правовых норм в условиях современности [Текст] / Ю. А. Дмитриенко // ФЕМИС : ежегодник истории права и правоведения. – М. : МГИУ, 2000. – Вып. 1. 10. Евдеева, Н. В. Интегративные теории правопонимания в современной России [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Евдеева Наталия Владимировна. – Н. Новгород, 2005. – 187 с. 11. Леви, Э. Х. Введение в правовое мышление [Текст] / Э. Х. Леви. – М. : Наука, 1995. – 116 с. 12. Логіка [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордеева та ін. ; за заг. ред. В. Д. Титова. – Х. : Право, 2005. – 208 с. 13. Максимов, С. И. Современные концепции естественного права: опыт XX столетия [Текст] / С. И. Максимов // Проблемы законности : республик. міжвід. наук. зб. – Х., 2008. – Вип. 95. – С. 81–88. 14. Насырова, Т. Я. Телеологическое (целевое) толкование советского закона [Текст] / Т. Я. Насырова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – 196 с. 15. Пишина, С. Г. Правоинтерпретационные ошибки. Проблемы теории и практики [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С. Г. Пишина. – Н. Новгород, 2000. – 19 с. 16. Смирнов, А. В. Толкование норм права [Текст] : учеб.-практ. пособие / А. В. Смирнов, А. Г. Манукян. – М. : Проспект, 2008. – 144 с. 17. Смирнов, А. В. Состязательный процесс [Текст] / А. В. Смирнов. – СПб. : Альфа, 2001. – 316 с. 18. Спасов, Б. П. Закон и его толкование [Текст] / Б. П. Спасов. – М., 1986. – 169 с. 19. Філософія права [Текст] / за ред.: Дж. Фейнберг, Дж. Коулмен ; [пер. з англ. П. Тарашук]. – К. : Основы, 2007. – 1256 с. 20. Хабриева, Т. Я. Процессуальные вопросы толкования Конституции [Текст] / Т. Я. Хабриева // Государство и право. – М., 1993. – № 3. – С. 16–18. 21. Черданцев, А. Ф. Толкование права и договора [Текст] / А. Ф. Черданцев. – М. : Юнити-Дана, 2003. – 381 с. 22. Чердан-

цев, А. Ф. Толкование советского права [Текст] / А. Ф. Черданцев. – М., 1979. – 325 с. 23. Berman, H. J. Toward an Integrative Jurisprudence: Politics, Morality, History [Текст] / Harold J. Berman // California Law Review. – 1988. – Vol. 76, №4 (July). – P. 779–801. 24. Dworkin, R. Freedom’s Law. The Moral Reading of the American Constitution [Текст] / R. Dworkin. – Cambridge (Ma) : Harvard University Press, 1996. – 416 p. 25. Dworkin, R. Justice in Robes [Текст] / R. Dworkin. – Cambridge, Massachusetts ; London, England : The Belknap Press of Harvard University Press, 2006. – 295 p. 26. Dworkin, R. Law’s Empire [Текст] / R. Dworkin – Cambridge, Massachusetts ; London, England : The Belknap Press of Harvard University Press, 1986. – XIV, 471 p. 27. Hale, R. Freedom Through Law: Public Control of Private Governing Power [Текст] / Robert Hale. – New York : Columbia University Press, 1952. – 550 p. 28. Integrity [Електронний ресурс] // Wikipedia : the free encyclopedia. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Integrity>. – Заголовок з екрана.

2.2.7. Доказування в юридичній практиці

Якщо в теоретичній логіці частіше використовують термін «доведення» (згідно з «виведенням» — дедукцією та «наведенням» — індукцією), то в юридичній практиці частіше використовується термін «доказування» (у відповідності до ключового терміна «доказ»). Таким чином, у правознавстві здійснюється доведення, а у правозастосуванні — доказування.

Без усякого перебільшення можна стверджувати, що доказова техніка — основна зброя юриста. У теоріях цивільного і кримінального процесу ключова роль належить концепціям відповідних форм судового доказування. Хоча в основі цих концепцій лежить логічна структура доведень, слід мати на увазі, що реальне життя з його труднощами, конфліктами, аномаліями не зводиться до чистої логіки. Тому в теоріях судового доказування значна увага приділяється юридичним нормам, що регламентують процес доказування, характер доказів, джерел і способів їхнього одержання, їхньої оцінки з позицій юридичної відносності й допустимості і т. ін. На відміну від добре погоджених між собою положень логіко-математичних і природничо-наукових теорій, до яких висувається технічно реальна вимога повноти, законодавчі системи принципово не можуть бути повними, оскільки, по-перше, належать до соціальної реальності, що швидко змінюється; по-друге, не можуть бути в якийсь проміжок часу цілком

замінені навіть найдосконалішою системою законів, якої до того ж просто не може бути — те, що видається досконалим сьогодні, уже післязавтра, якщо не завтра, напевно вважатиметься недосконалим. Тому так часто зустрічаються прогалини і суперечності в чинному законодавстві. В умінні орієнтуватися в цьому дискомфортному нормативному полі насамперед полягає специфіка юридичного обґрунтування порівняно з усіма іншими науками, які взагалі не мають закріплених у юридичному законі процедурних правил обґрунтування (за винятком, мабуть, авторського права на твори науки, техніки і літератури з відповідним оформленням патентів на винаходи або свідоцтв про право на публікацію і тиражування).

На відміну від формальних теорій доведень у металогіці і метаматематиці як дисциплін, що динамічно і навіть революційно розвиваються і включають на сьогоднішній день десятки, якщо не сотні, різноманітних систем виводу, юридична теорія доказів відрізняється, так би мовити, «принциповим консерватизмом» з орієнтацією на традиційну аристотелівську логіку. Справа тут навіть не в тому, що юристи у своїй абсолютній більшості не знають сучасної логіки та її можливостей, а в тому, що юристам доводиться поводитися з випадками, в яких доводиться одночасно враховувати не тільки логічну складову аргументації, а й безліч інших, названих вище і неназваних аспектів обґрунтування, які у своєму конкретному ансамблі принципово не зводяться до якоїсь однієї логічної моделі. Саме на схеми судового доказування орієнтувався Аристотель при створенні своїх логічних теорій, так що не дивно, що безліч сучасних «чистих» логічних теорій виявляються непридатними для сфери права. У «чистій» логіці припустимо і навіть бажано будувати нові системи на комбінаціях різних принципів (наприклад, логіки без принципу виключеного третього або без принципу суперечності, з ослабленими операціями заперечення, з екзотичними операціями, що не мають аналогів у природній мові, і т. ін.). Такі логіки є не тільки інтелектуальними вправами або іграми, як ще не дуже давно вважалося, — у наші дні вони нерідко знаходять різноманітні практичні застосування в програмуванні при вирішенні суто технологічних завдань. Більш того, вони цілком доречні навіть при моделюванні процесів прийняття судових рішень у теорії «штучного інтелекту» з метою відповідного програмування обчислювальних машин.

У практичній логіці структура доказування також складається з трьох компонентів: тези, аргументів та демонстрації. У даному аспекті маємо справу з практично значимою тезою. *Практична теза (gino-теза)* — це судження про факти, на основі якого постає можливим прийняття дієвого рішення. Наприклад, теза про винність або теза про невинність підсудного відносно певної події злочину вже у своєму формулюванні передбачає можливість для суду прийняти рішення щодо його засудження або звільнення. У ролі *практичних аргументів* можуть бути юридичні закони, протоколи спостережень, статистичні дані, свідчення компетентних очевидців, що заслуговують на довіру, кіно-, фото-, аудіо-, відеодокументи, висновки експертів, так звані «речові докази» і т. ін. *Демонстрація* може бути організована у вигляді як безпосереднього пред'явлення речових доказів, так і складного ланцюжка логічних умовиводів. Так, у математиці визнаються тільки дедуктивні докази і математична індукція; у континентальних судових системах — дедукція і повна індукція, а в англо-американських судах, крім цих форм демонстративного висновку, допускаються й аналогії у формі *прецедентів*.

При обґрунтуванні необхідно розрізняти дві основні сторони — об'єктивну і суб'єктивну.

Об'єктивна сторона — це, по-перше, фактичне або реально можливе існування самого предмета обґрунтування; по-друге, сфера обґрунтування, зумовлена насамперед його предметом, — економічна, природничо-наукова, юридична, релігійна тощо; по-третє, ступінь нашого теоретичного або практичного володіння предметом обґрунтування.

Суб'єктивна сторона обґрунтування, по-перше, визначається метою обґрунтування — або йдеться про поверхове обґрунтування на рівні повсякденного спілкування, або про глибинне обґрунтування при судовому дослідженні складних цивільних позовів або кримінальних справ. З цього розходження випливає, що цілі обґрунтування істотно залежать від суспільної важливості його предмета. По-друге, суб'єктивна сторона обґрунтування виявляється тоді, коли ми вдаємося до різних посилань на авторитет старших, на авторитет Бога або владних інстанцій, на розуміння справедливості, совісті і т. ін. По-третє, існують інтересуб'єктивно встановлювані стандарти доведення і критерії переконливості, що визначаються соціально-

історичною ситуацією. Так, в історії юриспруденції в різні епохи обґрунтуваннями могли вважатися клятви ім'ям божества, ордалії, катування, висновки експертів по окультних силах, екстрасенсів, віщунів тощо.

Прикладами неточної аргументації можуть бути прості пояснення деякого побутового факту — «Я спізнився на лекцію, тому що проспав». Хоча таке пояснення може показатися незадовільним, але воно принаймні виглядає чесним визнанням власної провини і тому в більшій мірі є пробачливим, ніж пояснення типу «Я спізнився, тому що мені перебігла дорогу чорна кішка і довелося далеко обходити її слід». Такі пояснення, звичайно, можуть бути щирими, але вони дуже рідко сприймаються як прийнятні.

На відміну від відносно спокійної і безсторонньої обстановки, в якій здійснюються математичні і логічні докази, фінансово-економічні, інженерно-технічні обґрунтування, у сесійному залі парламенту й судовому залі зіштовхуються життєво важливі і нерідко антагоністичні інтереси. Вони викликають до життя безліч додаткових чинників, що істотно впливають на процес доказування. Крім власне логічних і юридичних, це психологічні, моральні, економічні, політичні, а іноді навіть естетичні чинники. Хоча відповідні види аргументів *ad homini*, так само як і їхні екстраполяції *ad utili*, *ad publicum* вважаються неприпустимими із суто логічної точки зору, вони можуть, а часто навіть обов'язково повинні враховуватися як при обґрунтуванні законів, так і при розгляді реальних судових справ.

Процес судового доказування внаслідок його змагальності має принципово *нелінійний* і *немонотонний* характер. Так, у логіці і математиці доведення здійснюється одним проponentом, що дотримується якоїсь однієї лінії аргументації й у принципі не обмежений часом і ресурсами. У судовому процесі ми фактично маємо справу, як мінімум, із трьома лініями доказування — у цивільному процесі це лінії доказування позивача і відповідача плюс лінія, прийнята судом; у кримінальному процесі це лінія обвинувачення, лінія захисту і лінія суду. Суд може цілком погодитися з аргументами однієї із сторін, частково погодитися з окремими аргументами кожної сторони й обрати комбіновану лінію аргументації, нарешті, не погодитися з аргументами жодної зі сторін, вирішивши справу за власним розсудом або

повернувши її на додаткове вивчення. У разі апеляції до суду вищої інстанції останній може обрати нову лінію доказування тощо. У цьому і полягає нелінійність і немонотонність судового доказування. У принципі передбачається, що кожна із сторін сумлінно організує свою аргументацію, припускаючи її достатньою для обґрунтування своєї позиції. Однак при порівнянні аргументів у залі суду навіть найбільш струнка аргументація може виявитися недостатньою і незадовільною як через різну *доказову силу* аргументів, що надаються сторонами, так і через можливість відкриття раніше невідомих обставин справи. Приблизно з тією ж у значеннєвому відношенні, хоча і ще більш складною відносно структури ситуацією ми стикаємося й у випадках обґрунтування законопроектів.

Специфіка обґрунтування в праві порівняно з природничими і технічними науковими сферами полягає також у принциповій обмеженості можливостей у практиці криміналістичних слідчих експериментів.

У юридичній практиці процедура доказування набуває правових характеристик, зокрема, у кримінальному процесі використовується поняття «*доказове право*», яке містить регламентацію щодо цілей, порядку, засобів, способів, меж та змісту діяльності з доказування обставин, необхідних для правильного вирішення справи. Теорія доказів кримінально-процесуального доказування постає як логічна прагматика щодо загальнологічної теорії доведення.

2.3. Види аргументів.

Логічний аналіз правових аргументів

2.3.1. Класифікація аргументів.

Власне правові аргументи

Аргумент (лат. *argumentum*) — судження (або сукупність взаємопов'язаних суджень), за допомогою якого (яких) обґрунтовується істинність іншого судження (тези). Аргумент спирається на факт або обставину, які наводяться, щоб підтвердити або спростувати тезу.

З часів Аристотеля аргументи традиційно поділяються на:

- *логічні* — на основі дедукції, індукції та аналогії;
- *емоційні* — з посиланням на почуття, амбіції, релігійні переконання тощо;
- *речові* — які конкретні факти, дані і т. ін.;
- *інші* — засновані на досвіді, загальній думці або знаннях; авторитеті видатних людей тощо.

У реальній дискусії аргументам часто протиставляють *контраргументи*.

У теорії і практиці права використовуються численні та різноманітні види аргументів. Щоб їх систематизувати, слід перш за все встановити, до якого типу вони належать. Багатозначний термін *тип* (від грец. *τυπος* — відбиток, форма, вид, рід, різновид) у сучасному науковому вжитку розуміється як ідеальна модель (зразок, парадигма, стандарт) для групи предметів. Поняття типу широко використовується в різних науках. Так, у літературознавстві під типом мають на увазі літературного героя з характерними рисами, властивими якійсь соціальній групі або психічному темпераменту. У математичній логіці типом називають ієрархічну категоріальну одиницю; у геології говорять про тип мінералів; у хімії — про тип зв'язку між окремими елементами та сполуками тощо.

Відповідно *типологія* — це спосіб наукового впорядкування якоїсь предметної галузі за допомогою абстрактних теоретичних моделей (типів), у яких фіксуються найважливіші структурні або функціональні особливості досліджуваних об'єктів. В основі типології знаходяться операції встановлення родо-видових відношень і логічного поділу. Власне логічний рід — це і є тип. Що ж стосується логічного поділу, то на відміну від цієї операції типологія може мати «відкритий» характер, тобто вона «не замкнена» на строго визначеній кількості членів поділу і в принципі дозволяє розширення водночас із знаходженням або конструюванням нових типів. Прикладами є лінгвістична типологія — розділ мовознавства, що займається з'ясуванням найбільш загальних закономірностей різних мов, не пов'язаних між собою загальним походженням або взаємним впливом; антропологічна типологія, в якій визначаються расові або онтогенетичні типи; біологічні типології, присвячені структуруванню

знань про розмаїття живих істот; психологічні типології — класифікації людей на основі психічних властивостей, темпераментів, рис, комплексів тощо.

У багатьох науках є розділи, що спеціально присвячені виявленню типів, причому деякі науки містять декілька таких розділів. Так, у біології поряд із загальним поняттям типу в *таксономії* (розділ, присвячений визначенням категорій у царстві тварин) це поняття застосовується в *систематиці* (що визначає екземпляр, який вибраний дослідником для опису нового виду чи підвиду) та в *біологічній номенклатурі*, що впорядковує елементи біологічної класифікації, на яких ґрунтується опис *таксона*, пов'язаний із первинною публікацією назви. У царині правознавства за різними підставами можна будувати типологію правових систем — за історичними періодами (стародавнє, середньовічне і сучасне право); за географічними чи національними параметрами (європейське, азійське, американське, австралійське, португальське, італійське, українське право тощо); за джерелами (кодифіковане континентальне європейське, прецедентне англо-американське, засноване на Біблії та Талмуді ортодоксальне юдейське, засноване на Корані та Суннах мусульманське право тощо).

У даному підрозділі пропонується типологія аргументів, що застосовуються в юридичній теорії та практиці. Ця типологія істотно відрізняється від тих, що пропонуються в більшості праць з аргументології, бо враховує не лише власне логічні вимоги, а й вимоги матеріально-правового та процесуально-правового характеру. Вона будується на підставі розрізнення окремих відносно самостійних аспектів обґрунтування і містить такі положення:

По-перше, ураховуються відмінності між *змістовним*, *формальним* та *процедурним* аспектами аргументації, що визначають відповідні види аргументів. Ці відмінності полягають у наступному. *Зміст* аргументу визначається конкретним аспектом речей, що обговорюються. Наприклад, до юридичної аргументації поряд із власне правничими можуть бути залучені різноманітні за змістом *позаправничі* аргументи: природничі, медичні, економічні, математико-статистичні, історичні, філологічні тощо. Далі, в межах суто юридичної аргументації доцільно розрізнявати аргументи матеріального або про-

цесуального права, публічного або приватного права, цивільного, адміністративного або кримінального права тощо. *Форма* аргументу визначається його формально-логічною структурою. *Процедурний* аспект аргументів визначається юридичними (процесуальними) та формально-логічними вимогами.

По-друге, оскільки розрізняються *теоретичний* та *практичний* рівні аргументації, таке розрізнення дозволяє визначити специфіку відповідних видів аргументів. *Теоретичні аргументи* мають високий рівень абстракції та повноти. Зокрема, у них неприпустимі деякі види аргументів, цілком виправдані на рівні практики. Так, попередження про негативні санкції щодо певних дій на рівні практичної юриспруденції (скажімо, щодо певних видів злочинів) не може поширюватися на теоретичне обговорення подібної перспективи (наприклад, як це відбувалося у випадках обговорення декриміналізації гомосексуальної практики чи проституції). З іншого боку, на рівні правоохоронної та судової практики недоцільно дискутувати щодо визначення того, що таке кримінальна відповідальність узагалі, або права третіх осіб, або юридична фікція, хоча подібні дискусії цілком виправдані на теоретичному рівні і рівні парламентських дебатів щодо прийняття відповідних норм.

По-третє, у ній посилаються на джерела отримання аргументів: *аргументи «до речей» (ad rem)*; *аргументи «до людей» (ad hominem)*; *аргументи «до права» (ad ius)*; *аргументи «до закону» (ad lex)*; *аргументи «до минулих рішень»*, тобто *«до прецедентів» (ad stare decisis)*; *аргументи «до публіки» (ad publicum)*; а також блок аргументів, що стосуються логічної техніки. Таким чином, пропонується розрізнявати п'ять типів — *фактичні, персонологічні, юридичні, соціальні (соціально-політичні, соціально-економічні, моральні)* та *логічні аргументи*.

Беручи до уваги наведені вище положення, доцільно конкретизувати наш підхід, а саме в тій частині, яка відрізняється від традиційних класифікацій аргументів. Розрізнення вказаних вище п'яти типів аргументів мотивується їх принциповою змістовною та функціональною специфікою. Фактичні аргументи «до речей» мають об'єктивну природу, персонологічні аргументи «до людей» — суб'єктивну природу, а юридичні, соціальні та логічні аргументи —

інтерсуб'єктивну природу. Різниця між останніми трьома типами полягає в такому. Коректні юридичні аргументи засновуються і підсилюються правовою доктриною, авторитетом законодавця й у випадку необхідності — практикою судових органів. Коректність соціальних аргументів істотно визначається рухливою соціально-політичною, економічною, моральною ситуацією в даному суспільстві. Коректність же логічних аргументів тримається лише на здоровому глузді, ступені розвитку логічних теорій, логічній компетентності юристів і повазі до логіки у суспільстві в цілому. На превеликий жаль, на пострадянських теренах логічність рішень будь-якого рівня часто не витримує критики. Однією з причин цього сумного становища є практична зневага до викладання курсу загальної логіки з боку керівників освіти. Наслідком є поширена в суспільстві в цілому і серед юристів зокрема нечутливість до алогізмів, часто негативне і навіть вороже ставлення до спроб ретельного і кваліфікованого логічного аналізу нагальних проблем суспільного життя, що потребують юридичної оцінки.

По-четверте, у кожному з цих типів важливо розрізнявати *коректні* та *некоректні* аргументи. Це розрізнення має відбуватися не лише за допомогою стандартних логічних критеріїв, а й з урахуванням реальної предметної сфери права, нормативного та судового контексту, цілей та рівня компетентності учасників аргументаційного процесу.

По-п'яте, у пропонованій типології мається на увазі, що окремі типи і види аргументів залежно від сфери їх застосування, рівня і конкретного змісту також відрізняються між собою методикою отримання та організації, структурою та композицією, характером і порядком обміну в процесі аргументації і т. ін.

По-шосте, залежно від міри відповідності аргументів обговорюваній тезі розрізняються *істинні* та *хибні*, *відносимі* (*релевантні*) та *невідносимі* (*нерелевантні*), а також, зважаючи на захищений нормами правовий та моральний аспекти (що керуються вимогами об'єктивності, неупередженості, повноти слідства та судового розгляду; поваги до честі, гідності, приватності суб'єктів правовідносин), — *припустимі* та *неприпустимі* (*прийнятні* та *неприйнятні*) аргументи.

По-сьоме, залежно від конкретної ситуації в ній ураховується своєрідна діалектика аргументів — те, що є хибним, невідносимим, неприпустимим щодо цілого класу правових явищ, зі зміною обставин може виявитися істинним, відносимим, припустимим щодо частини цього класу. Таким чином, при визначенні (кваліфікації) конкретного виду ми можемо отримати своєрідного позитивного «двійника» для негативного псевдо-аргументу і, навпаки, негативного двійника для позитивного аргументу.

Ця остання обставина не враховується не лише у більшості навчальних книг з логіки, а й у науковій літературі [1–4; 6–8; 10]. Так, традиційно вважається, що з деякими важливими для юридичної практики аргументами пов'язані такі софістичні виверти:

Аргумент до публіки (argumentum ad publicum) — посилання на думки, настрої, почуття слухачів. Вважається, що людина, яка користується таким аргументом, звертається вже не до суті справи і навіть не до опонента, а до присутніх або навіть випадкових слухачів, прагнучи залучити їх на свій бік і з їхньою допомогою зробити психологічний тиск на супротивника. Один із найбільш ефективних різновидів аргументу до публіки — посилання на матеріальні інтереси присутніх (*аргумент до користі, argumentum ad utili*). Якщо одному з опонентів вдасться показати, що теза, яка відстоюється його супротивником, може негативно вплинути на матеріальний стан чи суспільний статус присутніх, то їхнє співчуття буде, безсумнівно, на стороні першого. Між тим для судової практики, особливо практики суду присяжних, зовсім небайдужим чинником є ставлення присяжних до конкретної справи і відповідно врахування цього ставлення у виступах сторін обвинувачення і захисту. Більш того, під кутом зору ефективності права аргумент до користі пронизує всю правову теорію і практику, бо корисне для суспільства визначає його прийнятність у сфері публічного права, а корисне для конкретної особи — у сфері права приватного, у тому числі навіть так званий *argumentum ad crumenum* — «аргумент до гаманця».

Аргумент до неумтв (argumentum ad ignorantiam) — використання таких фактів і положень, про які опонент нічого не знає, посилання на твори, яких, як заздалегідь відомо, він не читав. Люди часто бояться зізнатися в тім, що вони чогось не знають, вважаючи,

що цим вони нібито принижують свою гідність. У суперечці з такими людьми аргумент до нецтва діє безвідмовно. Однак якщо не боятися визнати, що чогось не знаєш, і попросити супротивника розповісти докладніше про те, на що він посилається, може з'ясуватися, що його посилання не має ніякого відношення до предмета суперечки. Такий псевдо-аргумент паразитує на реальній необхідності враховувати рівень компетентності свідків, експертів, зрештою навіть самих суддів. Не випадково сучасні правові системи передбачають необхідність залучення експертів — фахівців за межами права (медиків, психологів, будівельників, фінансистів, військових тощо) для винесення адекватної оцінки подій та наслідків, що розглядаються, а також можливість перегляду судових рішень шляхом касацій та апеляцій до судів вищих рівнів.

Неприпустимим у теоретичних дискусіях є *аргумент до сили* (*argumentum ad baculum*, букв. «до ціпка») — погроза неприємними наслідками, зокрема погроза застосування або пряме застосування яких-небудь засобів примусу. У будь-якої людини, наділеної владою, більшою фізичною силою або озброєної, часто виникає спокуса вдатися до погроз у суперечці з інтелектуально переважаючим його супротивником. Так, на жаргоні футбольних хуліганів слово «аргумент» означає все те, чим можна вдарити супротивника в бійці.

Однак слід пам'ятати про те, що зізнання, вирване під погрозою насильства, нічого не варте і ні до чого не зобов'язує того, хто був примушений погодитися. Однак і цей неприпустимий аргумент є негативним двійником того забезпеченого силою держави стримуючого імпульсу, який містять у собі штрафні санкції у багатьох сегментах правової системи від застосування спецзагонами міліції гумових кийків під виразною назвою «Аргумент»¹ аж до можливості позбавлення волі у широкому часовому діапазоні.

Аргумент до милосердя (*argumentum ad misericordiam*) — спроба викликати в іншій стороні жалість і співчуття. Цей аргумент несвідомо використовується багатьма людьми, що засвоїли собі манеру

¹ «Аргумент» – офіційна назва серії поліцейських полімерних кийків, дана їм російським виробником (ПУС-1, ПУС-2, ПУС-3) (див.: Аргумент. Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D0%B3%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82)).

постійно скаржитися на тяготи життя, труднощі, хвороби, невдачі і т. ін. у надії розбудити в слухачах співчуття і бажання поступитися, допомогти в чомусь тощо. Однак у багатьох судових справах цей аргумент цілком прийнятний як у цивільному, так і в кримінальному судочинстві, де відповідні теорії та кодекси прямо вимагають враховувати похилий вік або неповноліття, стать, поганий стан фізичного здоров'я, невтішний розумовий стан, обмежену працездатність осіб, що фігурують у конкретних справах.

Нарешті, *аргумент до скромності* (*argumentum ad verecundiam*), який може супроводжуватися *аргументом до лестощів* (*argumentum ad adulationem*), — висловлювання похвал опонентові в надії зробити його ставлення більш м'яким і поблажливим. Вирази: «Я вірю в глибоку ерудицію опонента», «Опонент — людина видатних чеснот» і т. ін. можна вважати завуальованими аргументами до скромності. Це цілком справедлива оцінка, якщо йдеться про лестощі як нелояльний прийом. Але цей аргумент не стосується випадків, коли доводиться звертатися до визнаних експертів з дійсно глибокими знаннями, до яких цілком припустиме визнання їхніх знань та чеснот. Власне, йдеться про необхідність дотримуватися міри у публічному визнанні певного авторитету.

До речі, з огляду на міру та конкретну ситуацію цілком припустимий *аргумент до авторитету* (*argumentum ad autocritas*), який у навчальній літературі здебільшого трактується як хибний. Таке ставлення виникло і поширилося завдяки пануванню у науковій думці з часів Просвітництва уявлення про можливу помилковість і навіть хибність будь-яких авторитетів (найчастіше Аристотеля та Томи Аквінського, яких цитували за формулою *Ipse dixit — Сам сказав* [9]). Просвітелі вважали, що істинність наших тверджень має бути доведена лише шляхом безпосередніх спостережень та експериментів. Але у правовій сфері така можливість безпосередніх спостережень та експериментів дуже обмежена, а часто й неприпустима перш за все з моральних міркувань. Тому в судових справах посилення на авторитет законів, звичаїв, прецедентів, міжнародних конвенцій та практики, суддів і т. ін. є не просто усталеною традицією, а й доктринально обґрунтованою практикою.

Власне правові аргументи. Передбачені процесуальним законодавством правові аргументи стосуються всіх трьох груп — аргументів *до речей*, аргументів *до людей* і аргументів *до процедури* їх отримання, організації і представлення в судовому процесі. У юридичній теорії та практиці замість терміна *аргумент* частіше використовують термін *доказ* (пор., наприклад, його трактування у підручнику з цивільного процесу [5]). Має сенс також розрізнявати *матеріально-правові* та *процесуально-правові (процедурні)* докази, які, у свою чергу, можуть далі структуруватися за більш конкретними підставами (скажімо, за елементами складу злочину в кримінальному праві). Які саме аргументи (докази) залежно від джерел їх походження використовуються в судовому процесі, визначають цивільно-правовий, кримінально-правовий, адміністративно-правовий та господарчо-правовий кодекси? Так, у цивільному процесі (ст. 57 ЦПК України) доказами вважаються: пояснення сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показання свідків, письмові докази, речові докази, зокрема звуко- і відеозаписи, висновки експертів.

Чітка класифікація аргументів представлена в кримінальному процесі, в якому джерелами доказів вважаються: показання, речові докази, документи, висновки експертів (ст. 84 КПК України).

У господарському процесі (ст. 32 ГПК України) аргументами є письмові та речові докази, висновки судових експертів, пояснення представників сторін та інших осіб, які беруть участь в судовому процесі. Варто зауважити, що, на відміну від цивільно-процесуального та кримінально-процесуального права, показання свідків як джерело доказів у господарському процесі не використовуються.

В адміністративному судочинстві (статті 76–85 КАС України) як аргументи використовуються: пояснення сторін, третіх осіб та їхніх представників, показання свідків, допит свідків за місцем їх проживання, письмові докази, речові докази, судова експертиза.

Характерною рисою юридичної аргументації є докладно розроблені процесуальні критерії коректних доказів. Для того щоб фактичні дані отримали процесуальний статус доказів, вони повинні відповідати певним умовам, а саме: **належності, допустимості, достовірності**. Сукупність представлених доказів, крім того, має бути **достатньою**.

Належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування, а саме: які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню у справі, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів.

Доказ визнається *допустимим*, якщо він отриманий у процесуально встановленому порядку. *Недопустимими* доказами вважаються такі, що отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини (за допомогою жорстокого поводження або такого, що принижує гідність особи, або погрози застосування такого поводження, або порушення права особи на захист і т. ін.). Такі докази, одержані з порушенням закону, не повинні братися до уваги судом.

Достовірність доказів — це відповідність дійсності фактичних даних, які отримані із законних джерел, у результаті ретельної перевірки доказів та їх джерел під час досудового слідства та в суді. Достовірність є повним аналогом логічної вимоги істинності аргументів.

Достатність доказів — це теж аналог логічного принципу достатньої підстави. У процесуальному праві достатність визначається як наявність у справі такої сукупності зібраних доказів, яка викликає у суб'єкта доказування внутрішню переконаність у достовірному з'ясуванні наявності або відсутності обставин предмета доказування, необхідних для встановлення об'єктивної істини та прийняття правильного рішення у справі.

Заслужують також на увагу спеціальні аргументи, що використовуються в юридичній інтерпретації. Американські юристи Ніл МакКормік і Роберт Саммерс запропонували відповідну типологію:

Аргумент від звичайного значення (The argument from ordinary meaning).

Аргумент від технічного значення (The argument from technical meaning).

Аргумент від контекстуальної гармонізації (The argument from contextual-harmonization).

Аргумент від прецеденту (The argument from precedent).

Аргумент від аналогії (The argument from analogy).

Аргумент від відповідних принципів права (The argument from relevant principles of law).

Аргумент від історії (The argument from history).

Аргумент від мети (телеологічний аргумент) (The argument from purpose).

Аргумент від істотних підстав (The argument from substantive reasons).

Аргумент від наміру (The argument from intention) [11].

Персоналогічні аргументи ґрунтуються на істотних характеристиках осіб, що беруть участь в судових процесах. Аргументи такого роду можуть сприяти розширюванню або звужуванню прав суб'єктів правовідносин, посилювати або пом'якшувати їх відповідальність, визначати необхідність особливих рішень у нестандартних ситуаціях тощо. Видами подібних аргументів є не лише згадані вище *argumentum ab auctoritate* (аргумент до авторитету), *аргумент до скромності (argumentum ad verecundiam)*, *argumentum ad crumenam* (аргумент до гаманця) чи *argumentum ad baculum* (аргумент до кийка), а й цілком виправдані юридичною теорією і практикою *argumentum ad praetextum* (аргумент до мотиву), *argumentum ad naturam* (аргумент до природи), *argumentum ad lazarum* (аргумент до бідності, тобто до врахування матеріального стану), *argumentum ad ignorantiam* (аргумент до невігластва). В останньому випадку йдеться не про софістичне зловживання необізнаністю учасників судового процесу, а про необхідність враховувати вік, розумовий стан, рівень освіти свідків, потерпілих, а в багатьох випадках — і юридично освічених, але недостатньо компетентних в інших галузях науки і техніки суддів, прокурорів, адвокатів. Саме цим аргументом мотивується залучення до судових слухань експертів у різноманітних галузях знання і тим самим слушність *argumentum ab auctoritate*.

У реальних судових процесах важливу роль відіграють **соціально-політичні, соціально-економічні та моральні аргументи**, які у стандартних наукових і навчальних працях вважаються помилковими. Хоча акцент у цій групі аргументів має бути поставлений на фактах (*argumentum ad factum*), широко використовуються аргументи до авторитету (*argumentum ab auctoritate*, наприклад до норм права, до даного суду і до судів вищих інстанцій, до експертів, до правової доктрини).

Ніколи не буде зайвим *argumentum ad utili* (аргумент до користі). У його вузькому розумінні йдеться про захист інтересів окремої особи чи окремих осіб, а у його широкому розумінні — про захист інтересів усього суспільства засобами права. В останньому випадку у резонансних справах аргументи до суспільної користі набувають форми *argumentum ad populum* (аргумент до народу). Хоча цей аргумент може бути використаний у демагогічних цілях, його не слід ігнорувати — зрештою, будь-яке судове впровадження відбувається задля народу і від імені народу. Не лише в країнах прецедентного права, а й країнах континентально-європейської правової сім'ї не буде зайвим і *argumentum ad antiquitatem* (аргумент до традиції, тобто правовий звичай).

Як правило, правовий звичай міцно пов'язаний з пануючими моральними поглядами певного суспільства, з його уявленнями про схвальні або несхвальні вчинки якоїсь особи чи соціальної групи. Таким чином, моральні аргументи апелюють до поширених у суспільстві та емоційно підтриманих стандартів сприйняття чи несприйняття певних моральних і релігійних настанов, упереджень і страхів («Подумай про наслідки!», «Подумай про дітей!»).

Зрозуміло, що від подібних аргументів, які надто сильно ускладнюють аналіз формальної структури аргументів, прихильники «чистої» логіки намагаються всіляко ухилитися. Тим не менш ця «чиста» логіка надає багато слушних рекомендацій та алгоритмів щодо впорядкування аргументів і забезпечення надійних змістовних висновків у конкретних судових справах. Це стосується дотримання логічних законів (принципів), аналізу і синтезу понять, суджень, умовиводів, побудови визначень (дефініцій) та логічних поділів (класифікацій), запитань і відповідей; семантичних характеристик суджень, особливо їх модальності; правильної побудови умовиводів, відновлення ентимем, конструювання гіпотез (версій) тощо.

Для полегшення підбору та організації аргументів доцільно використовувати так звані аргументативні карти. Аргументативна карта (або карта аргументів) є візуальним представленням структури аргументів. Вона включає в себе компоненти аргументації, такі як основний пункт незгоди, засновки, контр-засновки, заперечення, спростування тощо. Зазвичай аргументативна карта будується за допомогою «вікон і стрілок», тобто схеми з «коробками» і стрілками пропозицій, що відповідають потребам доказової підтримки.

Хоча карти аргументів зазвичай використовуються в контексті викладання, вони стимулюють і особисте критичне мислення. Мета та ефект графічного відображення полягають в тому, щоб зробити максимально «прозорою» логічну структуру аргументації, виявити неявні передумови, урахувати всі можливості для підтримки висновку аргументами і допомогти зрозуміти стратегію і тактику дебатів. Часто аргументативні карти призначені для пошукової роботи над розв'язанням нагальних проблем.

Прикладом такої карти щодо аргументативного процесу в цілому може бути блок-схема, розроблена Х. Перельманом та Л. Ольбрехст-Титекою [12].

Література: 1. Алексеев, А. Г. Аргументация. Познание. Общение [Текст] / А. Г. Алексеев. – М., 1991. 2. Брутян, Г. А. Аргументация [Текст] / Г. А. Брутян. – Ереван, 1984. 3. Брутян, Г. А. Очерки по анализу философского знания [Текст] / Г. А. Брутян. – Ереван, 1979. 4. Ивин, А. А. Основы теории аргументации [Текст] / А. А. Ивин. – М., 1997. 5. Курс цивільного процесу [Текст] : підручник / за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с. (розд. 4. «Доказування та докази». Гл. XXI. § 2 «Поняття судових доказів». – С. 483–485). 6. Макеева, Е. А. Правовая аргументация как объект гносеологического анализа [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / Е. А. Макеева. – М., 2003. – 141 с. 7. Рузавин, Г. И. Логика и аргументация [Текст] / Г. И. Рузавин. – М., 1997. 8. Смирнова, М. А. Суд и правовая аргументация [Текст] / М. А. Смирнова // Юрфакты. – 2012. – № 1 (4). – С. 81–85. 9. Цыбульник, Ю. С. Крылатые латинские выражения [Текст] / Ю. С. Цыбульник. – М. : АСТ, 2003. – С. 442. 10. Щербина, О. Ю. Логіка і юридична аргументація [Текст] / О. Ю. Щербина. – К., 2013. 11. MacCormick, N. & Summers R. S., eds. Interpreting Statutes. A Comparative Study, Dartmouth, Aldershot etc. 1991. – P. 512ff. 12. Perelman, Ch. The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation [Текст] / Chaïm Perelman et Lucie Olbrecht-Tyteca. – London : University of Notre Dame Press, 2008. – P. 37.

2.3.2. Логіко-структурний аналіз аргументації

Теорія аргументації становить одну із сучасних логічних теорій, що розвивається переважно в руслі неklasичної логіки. Приналежність до неklasичної логіки виправдана специфікою предмета, котрий осмислюється у матеріальному (структурно-нормативному) та процесуальному планах.

У структурно-нормативному аспекті в рамках логічної теорії доведення аргументи являють собою структурний компонент доведення поряд із тезою й демонстрацією. Логіко-нормативна модель представляє систему аргументації у вигляді логічно пов'язаних суджень (аргументів), що знаходяться у відношенні виводимості до тези, мають значення засновків і підкоряються закону достатньої підстави. При цьому розглядаються не процес аргументації, а логічні характеристики структурних елементів у їх підпорядкуванні відносно правил і законів логіки, тобто оцінюється логічна нормативність структури.

У процесуальному аспекті повинні розглядатись чи враховуватись питання гносеологічного генезису аргументів, етапів їх моделювання, побудови карти аргументації, дерева аргументації, діалектичних проєкцій аргументаційних структур.

Серед багатьох підходів до теорії аргументації можна виділити дослідження В. Н. Брюшинкіна, який запропонував логіко-філософську системну модель аргументації [1]. Вона об'єднує інструментарій традиційної й класичної логік, гносеології, когнітивної психології та риторики. Причому це об'єднання здійснюється переважно на логічному полі, оскільки аргумент традиційно був складовою логічної теорії доведення у якості елементу її формально-логічних макро-структур, а аргументація розглядалась як процес побудови аргументаційної структури згідно з логічними правилами виведення.

Особливість сучасного структурно-логічного аналізу аргументації на відміну від традиційного й класичного логічних аналізів постає у використанні аналогії форм повсякденної розумової діяльності і наукового практичного мислення, методів структурування з когнітивної психології.

Термін «когнітивний» відсилає до досліджень пізнавальних процесів логічного мислення, а також здібності приймати рішення при практичному мисленні. Когнітивні здібності (котрі згідно з даними В. М. Лівшиця складають 120 біт/люд. год) у процесуальному аспекті мають хвильову форму у нелінійних середовищах («гносеологічний принцип» А. М. Колмогорова). Когнітивні системи, що описані у когнітивній психології, представляють результат зворотної аналогії між людським та штучним інтелектом, за якої людські пізнавальні процеси описуються у порівнянні з перетворенням інформації в обчис-

люваному пристрої, перш за все у структурах блоків пам'яті. У когнітивній системі людини виділяють ввід, збереження й вивід інформації з урахуванням її пропускнуої здатності. Когнітивні системи представлені переконаннями людини, на підставі яких вона приймає рішення. Невідповідності, що виникають у когнітивних процесах, отримали назву когнітивного дисонансу.

Під когнітивною картою розуміють представлений образ знайомого простору, що отримує структурне оформлення на основі переконань. Когнітивні карти розрізняються за характеристиками обсягу, структурними особливостями і змістом. Когнітивні карти застосовуються й для когнітивного моделювання.

Когнітивне моделювання являє собою методологію прийняття рішень та їх аналізу (експертизи). Воно дозволяє структурувати ситуацію на основі суб'єктивних уявлень, тобто встановлювати логічні зв'язки у межах множини пізнаних факторів ситуації.

Ураховуючи вищезазначене, когнітивний підхід, що застосовується в теорії аргументації, представляє онтологічні контексти думки. «Когнітивний підхід прагне відтворити природні процеси аргументації, що зустрічаються у текстах та мовленні, з максимальним ступенем наближення. Когнітивна модель відображує змістовну істинність уявлень, що перетворюються в процесі аргументації» [1, с. 136]. У зв'язку з цим риторична модель, котра представляє за допомогою топів та фігур мовні засоби, а також психологічні засоби впливу, тим не менше не відображає всю повноту процесу аргументації, зокрема її логічну форму. В. Н. Брюшинкін пропонує системну модель аргументації (СМА), котра б синтезувала її логічні, когнітивні та риторичні аспекти. При цьому важливо зберегти «в принципі логічну структуру моделювання аргументації, докладніше розкрити структуру обґрунтування суджень, що слугують засновками у логічних висновках. Істинність засновків при цьому обґрунтовується методами, подібними до методів, що запропоновані у когнітивному підході, а наслідки виводяться у відповідності до моделей, що пропонуються в рамках логічного підходу» [1, с. 138].

У теорії аргументації розрізняють аналітичну (монологічну) та діалектичну моделі [4]. Їх різність, зокрема, пов'язана з тим, що аналітична модель аргументації ґрунтується на переконаннях суб'єкта,

а в діалектичній — переконання можуть формуватись у комунікативному процесі. Переконання адресата аргументації є об'єктом, на котрий направлений аргументаційний процес. З логічної точки зору переконання постають у формі простого висловлювання з логічним значенням істинності. Істинність висловлювання є предметом віри учасника аргументації. Віра є необхідним значенням переконання, завдяки чому воно постає підґрунтям для подальших упевнених дій. Зміна переконання — процес підриву попередньої віри та прийняття нової віри як прийняття нового змісту як істинного. Почуття віри виникає під впливом певних логічних операцій, а іноді — психологічних прийомів. За допомогою логічних операцій обґрунтування та спростування формуються та руйнуються переконання людини. Психологічні прийоми можуть лише посилювати або послаблювати процес формування переконань, але ці прийоми не можуть розглядатись у відриві від логічного аспекту, тобто за допомогою тільки лише психологічного прийому, ірраціональним шляхом неможливо сформувати переконання, котрі, як було вже сказано, представлено у раціональній формі висловлювання. Таким чином, теоретична база аргументації постає як сукупність логічних теорій, що можуть варіюватись за складом та складають теоретичне «ядро», до якого можуть приєднатись когнітивні та риторичні моделі, зокрема, для аналізу діалектичної аргументації.

Логічний аналіз аргументації зосереджений навколо тези, відносно якої будується система аргументів. Логіко-аналітичні завдання постають у виявленні тези та визначенні її формальної правильності, в оцінці релевантності, повноти, несуперечливості й логічної пов'язаності аргументів у аргументаційній системі, а також виконанні правильності логічного виведення при аргументації.

Теоретичною проблемою логічного аналізу аргументації є доцільність залучення повного набору логічних засобів. Якщо застосування правил і законів традиційної логіки не викликає особливих сумнівів, то залучення апарату класичної логіки дискутується серед логіків, які відмічають парадоксальність результату подібних розробок. Моделювання за допомогою сучасного витонченого логічного апарату, використання багатих логічних засобів логіки предикатів, модальної й інтенціональної логік призводить до віддалення від при-

родного процесу аргументації, невідповідності теоретичної моделі та оригіналу [1; 2]. Таким чином, завданням теорії аргументації є розробка відповідної щодо практики аргументації аналітичної моделі та набору аналітичних засобів. Для збагачення логічних засобів пропонується використання нелогічних засобів, що можуть отримати відповідне значення виключно на основі логічного аналізу. Це дозволить зберегти схожість моделі аргументації з оригіналом. Тобто когнітивні та риторичні засоби є додатковими для логічної теорії аргументації, додають їм деякої цілісності.

Логічне моделювання аргументації проходить три етапи: «1) логічний аналіз аргументації, 2) застосування методів когнітивного аналізу для встановлення ступеня обґрунтованості засновків та заповнення “білих плям” у логічній аргументації, 3) застосування методів риторичного аналізу для моделювання властивостей прийнятності логічної та когнітивної аргументації для адресату аргументації» [1, с. 143].

Логічна модель аргументації традиційно постає у формі *дерева*, у котрій усі висловлювання пов'язані відношенням логічної виводимості. У даній структурі коренем є теза, гілками — обґрунтовані аргументи, а вершиною — «висхідні висловлювання», що не мають логічного обґрунтування. «До таких висловлювань застосовується когнітивний аналіз, що полягає у виявленні підстав аргументації та моделі світу суб'єкта аргументації. Підстави аргументації — це (свідомі та несвідомі) уявлення суб'єкта аргументації, що породжують висхідні висловлювання дерева логічної аргументації та обумовлюють їх істинність для суб'єкта. У когнітивному аналізі до числа підстав аргументації належать: а) цінності, б) інтереси й в) психологічні установки суб'єкта аргументації» [1, с. 145].

Особливе значення в даній структурі мають висхідні висловлювання, котрі необхідно розглядати як вирази суб'єктивної картини світу. Таким чином, модель аргументації оснований на суб'єктивній моделі світу. При цьому необхідно враховувати, що ці моделі різні за структурними компонентами. Вплив моделі світу на модель аргументації визначається перш за все у момент вибору суб'єктом аргументації тих чи інших об'єктів, що він вважає значимими. «Модель світу — це множина об'єктів та їх базових відношень, що (свідомо або несвідомо) виділяє суб'єкт аргументації. Модель світу фіксує той зріз

світу, котрий суб'єкт або адресат аргументації враховує при побудові своїх уявлень про світ. Модель світу породжує одиничні висловлювання, що слугують висхідними засновками у дереві аргументації» [1, с. 147]. Аналіз моделі світу як суб'єктивної підстави висхідних засновків дерева аргументації сприяє розумінню точки зору й формуванню цілісного предмета аргументації. Таким чином, аналіз суб'єктивної моделі світу є когнітивним аналізом, що доповнює логічний аналіз. Когнітивний аналіз постає, так би мовити, в якості карти світогляду, в контексті якої локалізується точка зору відносно головного предмета аргументації. У свою чергу, точка зору фіксує ціннісне значення (значимість) предмета аргументації, його суттєвих ознак. Тобто когнітивний аналіз представляє підстави для *виправдан-ня* тези, що доповнюють *логічне обґрунтування* тези.

Функція виправдання може виконуватись як за допомогою когнітивних, так і риторичних засобів. Посилення когнітивних та/або риторичних функцій веде до скорочення логічного обґрунтування. Від цього залежить і ступінь раціональності (розумності) саме аргументаційного процесу.

У зв'язку з останнім виглядає проблематичним загальновідоме твердження про те, що підвищення рівня мистецтва та збільшення кількості риторичних прийомів при аргументації (тропів, фігур) сприяють посиленню аргументації або є засобами посилення аргументації [1]. У цьому випадку очевидна необхідність встановлення різниці між поняттям «сила аргументу» (як інтелектуальний вибір) та «сила впливу при аргументації» (як психологічний вплив, що здійснюється, зокрема, за допомогою мовленнєвих дій). Зрозуміло, що, наприклад, сильний аргумент математика не ототожнюється із сильним аргументом політика, оскільки по-різному розуміється термін «сила». Вочевидь, різниця у даному випадку є у тому, де буде зосереджена людська енергія — у сфері розуму чи емоцій. Якщо мова йде про *розумну силу аргументу*, то вона буде характеризуватись ступенем наближення до необхідної істини. У даному випадку сила аргументу обчислюється його ступенем імовірнісної істинності [3]. Це і є раціональна міра довір'я по відношенню до висловлювань (Я. Хакінг). Але якщо мова йде про *емоційну силу аргументу*, то вона визначається кількістю інформації, прийнятої на віру в результаті навіювання,

що можливо визначити вже при порівнянні первісної точки зору та зміненої точки зору одного із суб'єктів аргументації.

Таким чином, логіко-структурний аналіз аргументації постає як сукупність інтелектуальних дій, що методологічно оснащені логічним інструментарієм з необхідним розширенням з метою побудови структурної моделі аргументації.

Література: 1. Брюшинкин, В. Н. Системная модель аргументации [Текст] / В. Н. Брюшинкин // Трансцендентальная антропология и логика : тр. междунар. семинара «Антропология с современной точки зрения» и VIII Кантов. чтений / Калинингр. ун-т. – Калининград, 2000. – С. 133–155. 2. Грифцова, И. Н. Неформальная логика как практическая логика [Текст] / И. Н. Грифцова // Трансцендентальная антропология и логика : тр. междунар. семинара «Антропология с современной точки зрения» и VIII Кантов. чтений / Калинингр. ун-т. – Калининград, 2000. 3. Тягло, О. В. До проблеми кількісної оцінки сили юридичного аргументу [Електронний ресурс] / О. В. Тягло // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 930–938. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/tovcja.pdf>. 4. Юридична аргументація: Логічні дослідження [Текст] : колект. моногр. / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін. ; за заг. ред. О. М. Юркевич. – Х. : Вид. Іванченко І. С., 2012. – 210 с.

2.3.3. Таблиця аргументації. Аргументативні карти

Аргументаційний аналіз дискурсу — це розбиття певного міркування на частини, виділення тези (або декількох тез) у ньому з подальшим виокремленням і порівнянням аргументів, використаних у дискурсі, відбудування аргументаційної карти цього дискурсу. Такий аналіз дає можливість виявити логічну коректність формулювання тези (тез), зрозуміти типи використаних аргументів, виділити сильні та слабкі аргументи, використані для підтвердження певної тези (або тез), з'ясувати достатність цих аргументів для обґрунтування тези.

Для юридичної практики табличний метод дозволяє навчитися чітко виділяти типи аргументів, відділяти слабкі аргументи від сильних, відбудовувати їх у логічний ланцюг та коректно застосовувати їх у подальшому процесі правничої аргументації. Такий метод дозволяє юристам коректно та ґрунтовно проводити юридичну кваліфікацію.

Для найбільш наглядного прикладу візьмемо за основу лише чотири групи найпоширеніших в юридичній логіці та юриспруденції аргументів, а саме: *аргументи «до речей» (ad rem)*; *аргументи «до людей» (ad hominem)*; *аргументи «до права» (ad ius)*; *аргументи «до закону» (ad lex)*.

Проаналізуємо фрагмент юридичної фабули та зробимо таблицю застосування вищезазначених аргументів.

Перш ніж виявляти аргументи, необхідно пам'ятати, що до групи *аргументів «до речей» (ad rem)* відносять всі фактичні дані, які стосуються реальних обставин по справі, тобто місце, обставини, предмети навколишнього середовища та інші матеріальні обставини.

До *аргументів «до людини» (ad hominem)* відносять відомості, що характеризують саму особу, її наміри, психічне, інтелектуальне становище, тобто все, що стосується особистості та містить персонологічні дані, які мають суб'єктивну природу.

До групи власне юридичних аргументів відносять *аргументи «до права» (ad ius)* та *аргументи «до закону» (ad legem)*. *Аргументи «до права» (ad ius)* включають загальноправові принципи, галузеві принципи, принципи окремих правових інститутів, презумпції, максими та інші юридичні положення загального характеру. Під *аргументами «до закону» (ad legem)* розуміють діючі правові норми, закони, юридично закріплені правила поведінки, тобто юридичну норму безпосередньо. Для спрощення відображення більш доцільно об'єднати юридичні аргументи *ad ius/legem* в одну групу аргументів.

Приклад (взято із практичних завдань з кримінального права для студентів 3-го курсу НЮУ ім. Ярослава Мудрого, м. Харків):

«Учень десятого класу, 16-річний Уваров приніс у школу виготовлену ним вогнепальну зброю (самопал). Демонструючи його однокласникам, Уваров декілька разів намагався зробити постріл у вікно, але пристрій не спрацював. На перерві він наставив самопал на свою сусідку по парті Спиридонову і зі словами: «От і прийшов твій кінець» тернув по сірці. Самопал спрацював, шматочок металу, яким він був заряджений, влучив Спиридоновій у серце і вона померла на місці. Слідчий кваліфікував учинене як умисне вбивство з хуліганських мотивів. У суді адвокат звертав увагу на те, що Спиридонова і Уваров не тільки ніколи не конфліктували, але і знаходилися в дружніх

стосунках, часто спілкувалися поза школою, до того ж їхні батьки приятелювали. Уваров мав виключно позитивні характеристики, до агресії схильним не був, у зв'язку з тим, що трапилося, знаходився у стані глибокої депресії».

Із наведеного прикладу нам необхідно виділити групи аргументів *ad hominem*, *ad rem* та *ad ius/legem* і записати їх до таблиці.

Розберемо застосовані у фабулі аргументи на групи:

Ad rem:

R1. Уварову виповнилось 16 років на той час, що йдеться у фабулі.

R2. Уваров виготовив вогнепальну зброю (самопал).

R3. Уваров приніс у школу виготовлену ним вогнепальну зброю (самопал).

R4. Продемонстрував його однокласникам.

R5. Уваров декілька разів намагався зробити постріл у вікно, але пристрій не спрацював.

R6. Після він наставив самопал на свою сусідку по парті Спиридонову і зі словами: «От і прийшов твій кінець» зробив спробу пострілу, самопал спрацював.

R7. Заряд самопалу (шматок металу) влучив Спиридоновій у серце, від чого вона померла на місці.

R8. Наявність дружніх стосунків між Спиридоною та Уваровим.

Ad hominem:

H1. Дружнє ставлення Уварова до Спиридонової.

H2. Уваров мав виключно позитивні характеристики, до агресії схильним не був.

H3. Уваров не мав наміру на завдання фізичної шкоди Спиридоновій, бажав лише злякати Спиридонову.

H4. Самовпевнено вважав, що самопал не спрацює.

H5. Уваров передбачав можливі наслідки спрацювання самопалу.

H6. У зв'язку з тим, що трапилося, мав глибокі переживання (депресія).

На підставі вказаних у фабулі аргументів нам необхідно вказати юридичні аргументи *ad ius* та *ad legem*, якими нам необхідно користуватись:

L1. Частина 1 ст. 11 КК України. Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

L2. Частина 1 ст. 18 КК України. Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність.

L3. Частина 1 ст. 19 КК України. Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

L4. Частина 1 ст. 22 КК України. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років.

L5. Стаття 23. Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

L6. Частина 3 ст. 24 КК України. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

L7. Частина 1 та 2 ст. 25 КК України. Необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість.

Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

L8. Частина 1 ст. 119 КК України. Ббивство (тобто протиправне заподіяння смерті іншій людині), вчинене через необережність, — карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

<i>Ad hominem</i>	<i>Ad rem</i>	<i>Ad ius/legem</i>
<p>H1. Дружнє ставлення Уварова до Спиридонової.</p> <p>H2. Уваров мав виключно позитивні характеристики, до агресії схильним не був.</p> <p>H3. Уваров не мав наміру на завдання фізичної шкоди Спиридонової, бажав лише злякати Спиридонову.</p>	<p>R1. Уварову виповнилось 16 років на той час, що йдеться у фабулі.</p> <p>R2. Уваров виготовив вогнепальну зброю (самопал).</p> <p>R3. Уваров приніс у школу виготовлену ним вогнепальну зброю (самопал).</p>	<p>L1. Частина 1 ст. 11 КК України. Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.</p> <p>L2. Частина 1 ст. 18 КК України. Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність.</p>

Закінчення таблиці

<i>Ad hominem</i>	<i>Ad rem</i>	<i>Ad ius/legem</i>
<p><i>H4.</i> Самовпевнено вважав, що самопал не спрацює.</p> <p><i>H5.</i> Уваров передбачав можливі наслідки спрацювання самопалу.</p> <p><i>H6.</i> У зв'язку з тим, що трапилося, мав глибокі переживання (депресія)</p>	<p><i>R4.</i> Продемонстрував його однокласникам.</p> <p><i>R5.</i> Уваров декілька разів намагався зробити постріл у вікно, але пристрій не спрацював.</p> <p><i>R6.</i> Після він наставив самопал на свою сусідку по парті Спиридонову і зі словами: «От і прийшов твій кінець» зробив спробу пострілу, самопал спрацював.</p> <p><i>R7.</i> Заряд самопалу (шматок металу) влучив Спиридоновій у серце, від чого вона померла на місці.</p> <p><i>R8.</i> Наявність дружніх стосунків між Спиридоною та Уваровим</p>	<p><i>L3.</i> Частина 1 ст. 19 КК України. Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.</p> <p><i>L4.</i> Частина 1 ст. 22 КК України. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років.</p> <p><i>L5.</i> Стаття 23. Виною є психічне ставлення особи до вчиненої дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.</p> <p><i>L6.</i> Частина 3 ст. 24 КК України. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.</p> <p><i>L7.</i> Частина 1 та 2 ст. 25 КК України. Необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.</p> <p><i>L8.</i> Частина 1 ст. 119 КК України. Вбивство (тобто протиправне заподіяння смерті іншій людині), вчинене через необережність, — карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк</p>

Особливість застосування аргументів у юридичній аргументації полягає в тому, що кожен аргумент повинен бути перевірений, установленний та закріплений певною юридичною процедурою, тобто істинність аргументів повинна перевірятися та належним чином фіксуватися.

Подальша юридична кваліфікація полягає в застосуванні сукупності вказаних у таблиці аргументів. Тобто сума певних аргументів дозволяє нам вивести нові аргументи, що будуть застосовуватись у подальшому процесі юридичної аргументації. Тому дуже важливо розуміти саме структуру міркування, чітко розрізняти аргументи, що застосовуються.

Наприклад, сукупність певних аргументів, указаних у таблиці, дозволяє нам вивести нові аргументи для юридичної кваліфікації дій юнака, що зробив постріл у дівчину.

Сукупність аргументів щодо форми вини Уварова: $H1 + H3 + H4 + H5 + H6 + R3 + R5 + R6 + R7 + L5 + L6 + L7 \rightarrow$ дозволяє зробити висновок, що дії Уварова характеризуються необережною формою вини у виді злочинної самовпевненості — це вже новий аргумент для подальшої кваліфікації — $K1$.

А сукупність аргументів щодо його поведінки відносно потерпілої можна розглянути як: $R1 + R3 + R4 + R5 + R6 + R7 + L1 + L2 + L3 + L4 + K1 \rightarrow L8$, тобто дії Уварова на підставі вищезазначених аргументів можна кваліфікувати як вбивство, вчинене через необережність.

Аргументативні карти. Для полегшення підбору та організації аргументів доцільно використовувати так звані аргументативні карти. *Аргументативна карта* (або *карта аргументів*) є візуальним представленням структури аргументів. Вона включає в себе компоненти аргументації, такі як основний пункт незгоди, засновки, контрзасновки, заперечення, спростування тощо. Зазвичай аргументативна карта будується за допомогою «вікон і стрілок», тобто схеми з «коробками» і стрілками пропозицій, що відповідають потребам доказової підтримки.

Хоча карти аргументів зазвичай використовуються в контексті викладання, вони стимулюють і особисте критичне мислення. Мета і ефект графічного відображення полягають в тому, щоб зробити

максимально «прозорою» логічну структуру аргументації, виявити неявні передумови, указувати всі можливості для підтримки висновку аргументами і допомогти зрозуміти стратегію і тактику дебатів. Часто аргументативні карти призначені для пошукової роботи над розв'язанням нагальних проблем. Прикладом такої карти щодо аргументативного процесу в цілому може бути блок-схема, розроблена Х. Перельманом та Л. Ольбрехст-Титекою¹.

Карта аргументативного процесу

1. Джерела.
2. Аудиторія.
 - 2.1. Універсальна аудиторія.
3. Риторичний трикутник.
 - 3.1. Логос.
 - 3.2. Етос.
 - 3.3. Пафос.
4. Загальні теми.
 - 4.1. Подія.
 - 4.2. Якість.
 - 4.3. Кількість.
 - 4.4. Особа.
 - 4.5. Сутність.
 - 4.6. Порядок.
5. Спеціальні теми.
 - 5.1. Юридичні аргументи.
 - 5.2. Практичні аргументи.
 - 5.3. Аргументи до авторитету.
 - 5.4. Аргументи шляхом побудови моделі.
 - 5.5. Аргументи шляхом побудови анти-моделі.
 - 5.6. Можливі засновки або вихідні пункти аргументів.
 - 5.6.1. Факти.
 - 5.6.2. Презумпції.
 - 5.6.3. Цінності.

¹ Perelman, Ch. The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation [Текст] / Chaïm Perelman et Lucie Olbrecht-Tyteca. – London : University of Notre Dame Press, 2008. – P. 37.

5.7. Відбір, інтерпретація та презентація даних.

5.8. У двох аргументативних схемах.

5.8.1. Асоціація.

5.8.1.1. Аргументи, засновані на реаліях.

5.8.1.2. Аргументи, засновані на логіці.

5.8.1.3. Аргументи, засновані на фікціях.

5.8.2. Дисоціація.

2.3.4. Дерево аргументації

У логічних дослідженнях структури та процесу аргументації доцільно використовувати апарати як традиційної, так і класичної логіки, зокрема логіки висловлювань.

Формули, отримані у прикладі, що аналізується у підрозд. 2.3.3 «Таблиця аргументації. Аргументативні карти», є аналогом формалізованого у класичній логіці міркування. Тобто: 1. Сукупність аргументів щодо форми вини Уварова: $H1 + H3 + H4 + H5 + H6 + R3 + R5 + R6 + R7 + L5 + L6 + L7 \rightarrow K1$, що дозволяє зробити висновок, що дії Уварова характеризуються необережною формою вини у виді злочинної самовпевненості. 2. Сукупність аргументів щодо поведінки обвинуваченого (Уварова) відносно потерпілої: $R1 + R3 + R4 + R5 + R6 + R7 + L1 + L2 + L3 + L4 + K1 \rightarrow L8$, що на підставі вищезазначених аргументів можна кваліфікувати як вбивство, вчинене через необережність, є у даному вигляді простим ланцюжком суджень. У перекладі на мову логіки висловлювань — це імплікативні висловлювання, антецедентом яких є кон'юнктивні висловлювання.

Логічний аналіз висловлювань при аргументації передбачає, що будуть виконані не тільки завдання визначення форми (з відповідною формалізацією), але й інші аналітичні завдання, головними з яких є встановлення логічного значення та відносин логічного наслідку.

У логіці існує певна кількість методів отримання необхідних наслідків. Серед них є традиційні (наприклад, правильні модуси фігур простого категоричного силогізму), метод застосування кіл Л. Ейлера, метод діаграм Дж. Венна, метод діаграм і метод індексів Л. Керролла, метод семантичних таблиць тощо.

Для виконання першого аналітичного завдання можна використати класичну теорію висловлювань та метод семантичних таблиць.

Завдання 1. Встановлення логічного значення аргументаційного наслідку.

Зважаючи на різні види аргументів, користуючись мовою логіки висловлювань, отримуємо формули:

1. $((H1 \wedge H3 \wedge H4 \wedge H5 \wedge H6) \wedge (R3 \wedge R5 \wedge R6 \wedge R7) \wedge (L5 \wedge L6 \wedge L7)) \rightarrow K1$.

2. $((R1 \wedge R3 \wedge R4 \wedge R5 \wedge R6 \wedge R7) \wedge (L1 \wedge L2 \wedge L3 \wedge L4) \wedge K1) \rightarrow L8$.

Таким чином, з'являється можливість встановлення логічного значення всієї сукупності аргументів. Для цього використовуються таблиці істинності. Для того щоб таблиці не були занадто громіздкими, необхідно зробити перетворення формул за правилами класичної логіки.

При оптимізації цих виразів отримуємо:

1. $((H1 \wedge H3 \wedge H4 \wedge H5 \wedge H6) \wedge (R3 \wedge R5 \wedge R6 \wedge R7) \wedge (L5 \wedge L6 \wedge L7)) \rightarrow \rightarrow K1 = ((H \wedge R \wedge L) \rightarrow K1) = (A \rightarrow K1)$.

2. $((R1 \wedge R3 \wedge R4 \wedge R5 \wedge R6 \wedge R7) \wedge (L1 \wedge L2 \wedge L3 \wedge L4) \wedge K1) \rightarrow L8 = ((R \wedge L \wedge K1) \rightarrow L8) = (A \rightarrow L8)$.

Звернімо увагу на те, що при перетворенні окремі аргументи спочатку об'єдналися в класи, а потім були приведені до нормативної формули аргументації $(A \rightarrow B)$. При цьому узагальненні нівелювання розподілу аргументів на види виправдано правилом кон'юнкції, згідно з яким кон'юнктивне судження буде істинним тільки в тому випадку, коли кожний із кон'юнктив буде істинним. Тому в даному сенсі не важливо про який вид і зміст аргументів йде мова, а важливим є тільки логічне значення кожного із суджень.

З іншого боку, нівелювання розподілу аргументів на види виправдано і правилом імплікації. Згідно з цим правилом істинність імплікативного судження не залежить від істинності антецеденту, тобто аргументів, що представляють підставу.

Таблиця істинності щодо імплікації передбачає отримання нейтральної формули, відносно якої антецедент і консеквент будуть мати значення істинності у всіх випадках, окрім того, коли антецедент (A) буде істинним, а консеквент ($K1$ для першої формули і $L8$ для другої) — хибним.

З логічної точки зору це означає, що при будь-якому наборі значень змінних (аргументів) важливо отримати істинний консеквент. Тобто істинність висновку є найважливішим для прийняття рішення в суді. А авторитет судді, який приймає рішення, ставиться вище, ніж авторитети будь-яких інших фігурантів процесів. Адже тільки суддя формулює консеквент, від якого залежить логічна правильність, на яку спирається правда — справедливість — право. Ці логічні закономірності прояснюють і те, чому у цивільному процесі відсутнє розслідування, чому можна покладатися на довіру, результатом якої може бути отримання хибних свідчень, і т. п. Адже наявність хибних свідчень ще не означає, що суддя прийме неправильне рішення.

Завдання 2. Встановлення відносин логічного наслідку.

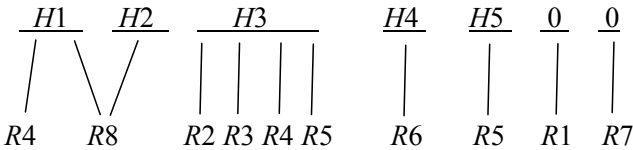
Найбільш простим та ефективним методом встановлення коректності логічного висновку при відтворенні логічної структури є метод, що графічно повторює структуру дерева. У логіці висловлювань є правила утворення дерев, які відповідають основним законам класичної логіки: закон зняття подвійного заперечення, закон асоційованості, закон дистрибутивності, закон ідемпотентності, закон видалення імплікації, еквівалентності та строгої диз'юнкції, закони де Моргана, закони поглинання та закони виключення. У логіці предикатів до цих правил додаються правила виключення кванторів. Результатом побудови дерев є визначення типу формул: логічної істини, логічної хиби або логічно нейтральної.

Стосовно юридичної аргументації завдання щодо відносин логічного наслідку передбачає розуміння взаємопов'язаності аргументів різних видів. Тобто дерево аргументації постає аналогом дерев логіки висловлювань або логіки предикатів. За необхідності після побудови аналогового дерева аргументації можна побудувати й цю структуру в класичному розумінні.

Візьмемо до уваги, що формула щодо форми вини підозрюваного у розглядуваному прикладі ($H1 + H3 + H4 + H5 + H6 + R3 + R5 + R6 + R7 + L5 + L6 + L7 \rightarrow K1$) ще не прояснює пов'язаності аргументів різних видів. Але ж у межах аргументаційної структури є внутрішні відносини між кожною парою або трійкою і більше аргументів. Кожен з окремих мотиваційних аргументів (типу H) відповідає окремим аргументам до речей (типу R) та правових аргументів (типу L). Є також аргументи цих груп, що не обов'язково пов'язані між собою.

Наприклад, $H1$ (Дружнє ставлення Уварова до Спиридонової) немає прямого відношення до $R3$ (Уваров приніс у школу виготовлену ним вогнепальну зброю (самопал)). А от аргументові $R1$ (Уварову виповнилось 16 років на той час, що йдеться у фабулі) прямо відповідають правові аргументи $L2$ (Частина 1 ст. 18 КК України. Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність) та $L4$ (Частина 1 ст. 22 КК України. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилось шістнадцять років). Отже, формалізація та таблиці істинності ще не вирішують питання щодо характеру та порядку внутрішніх логічних зв'язків між аргументами, які, у свою чергу, можна показати за допомогою структури дерева. У цьому випадку змістовний зв'язок між висловлюваннями буде визначальним на першому етапі побудови.

Отже, для нашого випадку структура дерева може бути такою:

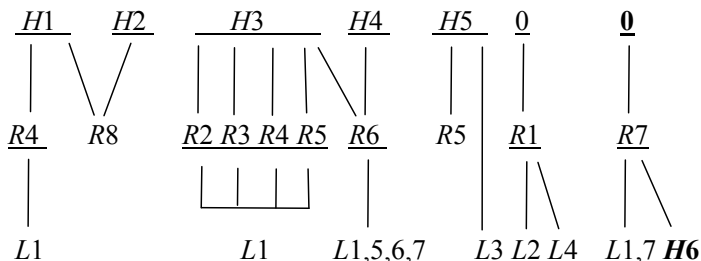
Як бачимо, аргументами, що залишилися невмотивованими, є аргументи *ad rem* $R1$ (Уварову виповнилось 16 років на той час, що йдеться у фабулі) та $R7$ (Заряд самопалу (шматок металу) влучив Спиридоновій у серце, від чого вона померла на місці).

Більше того, один з аргументів групи *ad hominem* $H6$ не попадає до розряду мотиваційних, бо його змістом постає реакція підозрюваного щодо наслідків своєї дії (У зв'язку з тим, що трапилось, мав глибокі переживання (депресія)). Тому наступні аргументи пов'язуються у зворотній послідовності:

Саме цей аргумент стає одним із визначальних для слідства та винесення судового рішення. Він доводить невмотивованість дії підозрюваного та випадковість її наслідку. Це ж підтверджує і виникнення людської моральної реакції після скоєння злочину.

Пов'язаність аргументів *ad hominem* і *ad rem* з аргументами *ad legem* може мати такий вигляд:

Дійсно, підбір юридичної норми щодо конкретного випадку є цілком фаховою справою юристів. До цієї специфіки належить також визначення поглинання однією правовою нормою іншої. У нашому випадку кінцевий аргумент *L8* (Частина 1 ст. 119 КК України. Вбивство (тобто протиправне заподіяння смерті іншій людині), вчинене через необережність, — карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк) поглинає всі попередні і постає як суттєва частина рішення суду. Але логіко-аналітичні дії відносно системи аргументації допомагають з'ясуванню всіх елементів цієї структури та, головне, — урозумінню їх співвідношення при отриманні наслідків, а значить, сприяють упевненому отриманню справедливого, узгодженого з логічною істиною рішення.

2.3.5. Кількісна оцінка сили аргументу

На теренах пострадянських країн, включаючи Україну, логічний аналіз імовірнісних міркувань чи повідомлень зазвичай розпочинається у термінах «теза», «аргумент», «аргументація». При цьому аргумент розуміється як довід, доказ на користь певної тези [1, с. 8, 131–133; 2, с. 199]. Натомість північноамериканська традиція розв'язання такої задачі здійснює у термінах, перш за все «проблема»

і «аргумент». І тут *аргумент* розуміється інакше — як система висловлювань, одне з яких — *висновок* — *обґрунтовується* з допомогою всіх інших — *резонів* [3, р. 11–13, 35, 203–227; 4, р. 12, 24]. Взаємозв'язок проблеми, відповідного висновку і системи резонів, котрі його обґрунтовують, показано на рис. 1.

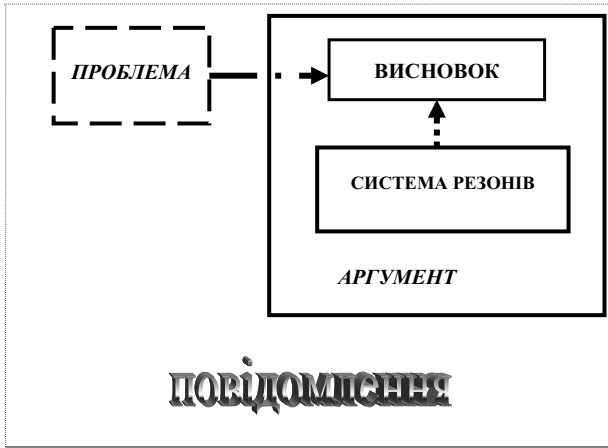

Рис. 1. Основні елементи проблемного повідомлення

Для ймовірнісних повідомлень типовою є ситуація, коли одного-єдиного висновку наразі не знайдено — через складність проблеми, обмеженість наявної інформації чи часу тощо. Тому в межах повідомлення може бути висловлено кілька конкуруючих гіпотетичних висновків (версій) і відповідно аргументів. Виникає необхідність їх порівняння для виявлення того, який з огляду на відомі наразі обставини видається найсильнішим, найближчим до істини. Така ситуативна «*близькість до істини*» і відповідна їй міра *раціональної довіри* до висновку та аргументу в цілому охоплюється концептом *логічної*, або *епістемологічної*, *ймовірності*.

Канадський дослідник Ян Хакінг показав, що сучасний концепт імовірності з'явився на світ близько 1660 р. Із самого початку він був подібним до дволикого Януса: «З одного боку, це статистична ймовірність, пов'язана зі стохастичними законами випадкових процесів. А з іншого боку — це епістемологічна ймовірність, потрібна

для визначення розумної міри довіри до висловлювань (reasonable degree of belief in propositions), що не пов'язано зі статистикою» [5, р. 12]. Слід зауважити, що обидва вказаних «лики» важливі у полі права.

Одним із перших, хто ввів концепт логічної ймовірності, був Готфрід Вільгельм фон Лейбніц. Він указав на ймовірність, «котра випливає з природи речей у тій мірі, наскільки ця природа нам відома, і яку можна назвати правдоподібністю. Вона приймається з урахуванням припущень. Але для того щоб оцінити її, необхідно, аби самі припущення одержали певну оцінку й були приведені до однорідності, що дозволяла б порівнювати їх між собою». Лейбніц також вважав, що, коли йдеться про ймовірності, «можна завжди визначити те, що є найбільш правдоподібним *ex datis*», тобто на підставі наявної бази вихідних даних [6, с. 472]. Важливо відмітити, що вказане розуміння ймовірності виникло саме у праві [5, р. 85–91]. У ХХ ст. тему логічної ймовірності плідно розробляли Дж. М. Кейнс, Р. Карнап та ін. (докладніше див., наприклад: [7; 8; 9; 10]).

За Лейбніцевим підходом будь-яка серйозна спроба розв'язати проблему чисто раціональної кількісної оцінки аргументу передбачає з'ясування: 1) за якими формулами за заданими вихідними даними розрахувати силу аргументу, тобто логічну ймовірність його висновку C ; 2) як знайти належні вихідні дані, включаючи структуру, ймовірності базових резонів, сили зв'язків усередині аргументу.

Щодо першої з цих задач, то один із варіантів її вирішення майже чверть століття тому запропонував канадський дослідник Джон Блек. Він розвинув кількісний підхід до оцінки ступеня підтримки висновку аргументу, який забезпечується його резонами, тобто сили аргументу. Цей підхід спирався на добре відоме числення ймовірностей [11, р. 21]. У статті Блека були обґрунтовані формули розрахунку сили аргументів різної структури (їхні діаграми див. на рис. 2).

Найпростішим є аргумент з одним резонном. Якщо цей резон підтримує висновок C , то маємо ймовірність висновку $P(C/R)$, залежну від ймовірності резону $P(R)$ і сили логічного зв'язку $p(C/R)$:

$$P(C/R) = P(R) \times p(C/R).$$

Для серіального аргументу (serial argument) з двома резонами маємо:

$$P(C/R_1R_2) = P(R_2) \times p(R_1/R_2) \times p(C/R_1).$$

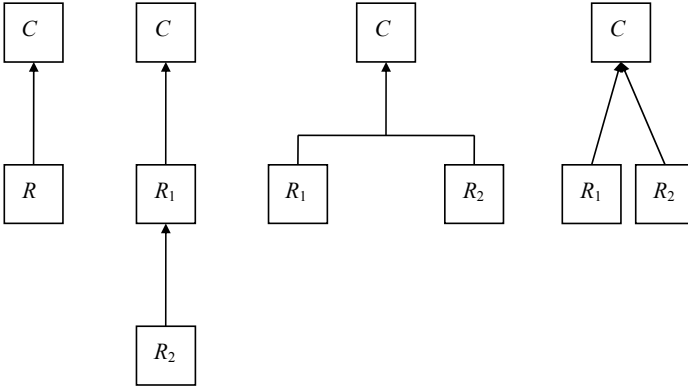

Рис. 2. Діаграми елементарних аргументів із різною структурою

Наприклад, висновок C «Іванов винний у цьому правопорушенні» підтримується одержаними від Петрова показаними — резонаном R_1 . Однак Петров не був свідком правопорушення безпосередньо, а дізнався про нього зі свідчення R_2 наразі недоступного очевидця Сидорова: у юридичних термінах маємо тут показання з чужих слів, яке за певних обставин може бути допустимим доказом [12, с. 52]. Якщо R_2 не є гарантованою істиною (наприклад, Сидоров має слабкий зір і міг помилитися щодо Іванова) і $P(R_2) = 0.8$, до того ж існують певні сумніви в його правдивості і $p(R_1/R_2) = 0.7$, то за умови, що Петров сказав правду і $p(C/R_1) = 1$, $P(C/R_1R_2) = 0.8 \times 0.7 \times 1 = 0.56$.

Для аргументу з двома зв'язаними резонами (linked argument):

$$P(C/R_1 \& R_2) = P(R_1) \times P(R_2) \times p(C/R_1 \& R_2).$$

Нарешті, у випадку аргументу з двома незалежними резонами (convergent argument), які підтримують висновок, формула обчислення його сили має вигляд:

$$P(C/R_1, R_2) = P(C/R_1) + P(C/R_2) - P(C/R_1) \times P(C/R_2).$$

Наприклад, висновок C «Іванов винний у цьому правопорушенні» підтримується незалежними одне від одного показаннями очевидців Петрова і Сидорова — R_1 і R_2 . Нехай щодо Сидорова зберігають силу вказані вище відомості, тобто $P(R_2) = 0.8$ і $p(C/R_2) = 0.7$. Петров — правдива людина і $p(C/R_1) = 1$, але він не впевнений у тому, що бачив саме Іванова: $P(R_1) = 0.6$. За цими вихідними даними одержимо:

$$P(C/R_1, R_2) = 1 \times 0.6 + 0.8 \times 0.7 = 0.6 + 0.56 \approx 0.82.$$

Природною є й ситуація, коли резон R_1 підтримує висновок C , а інший — контррезон R_2 — спрямований проти нього і його послаблює (рис. 3). У такому випадку, за Блеком, маємо (тут $\neg C$ — заперечення C):

$$P(C/R_1 \setminus R_2) = P(C/R_1) - P(C/R_1) \times P(\neg C/R_2).$$

Наприклад, коли для попереднього випадку Петров свідчить на користь винності Іванова, а Сидоров це заперечує, будемо мати:

$$P(C/R_1 \setminus R_2) = 0.6 - 0.6 \times 0.56 \approx 0.24.$$

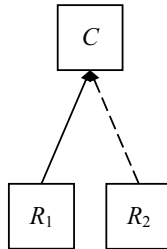

Рис. 3. Діаграма аргументу з незалежними резонаном і контррезонаном

Узагальнення вказаних вище доволі простих формул для аргументів з більшою кількістю резонів чи зі складнішою структурою не становить великої проблеми¹. Однак принаймні деякі з них по-

¹ Окрема задача полягає у встановленні точної структури аргументу та його діаграмуванні, яке відображає мережу логічних імовірнісних зв'язків через комбінацію описаних вище елементарних діаграм. Дослідженню цього питання присвячені, наприклад, праці канадського фахівця Дугласа Велтона зі співробітниками [13; 14].

требують подальшої розробки. Для зв'язаного недемонстративного аргументу актуальним залишається питання конкретизації $p(C/R_1 \& R_2)$ залежно від виду використовуваного умовиводу та вихідних резонів. Для аргументу з незалежними резонами можливість вдосконалення наведеної формули обговорювалась, наприклад, у [15]. Таким чином, певні робочі формули, за заданою структурою, імовірністю вихідних резонів і сил імовірнісних зв'язків усередині аргументу можна обчислити його силу, вже запропоновані. Вони ще дискутуються, удосконалюються, узагальнюються, проте проблема кількісної оцінки юридичного аргументу цим не вичерпується.

Наприкінці своєї статті Джон Блек зауважив, що принципове утруднення кількісної оцінки сили аргументів пов'язане з приписуванням значень імовірностей вихідним резонам і силам внутрішніх логічних зв'язків [11, р. 29]. Він фактично визнав, що в багатьох реальних випадках у встановленні даних основну роль відіграє суб'єктивна уява та інтуїція того, хто оцінює аргумент. Слід відзначити, що Кейнс у подібній ситуації також приділяв серйозну увагу інтуїції, або безпосередньому судженню (*direct judgment*) (див., наприклад: [7, р. 15, 18–19, 76]). Тож чи існують якісь раціональні «дороговкази», здатні спрямувати чи обмежити прозріння людської інтуїції?

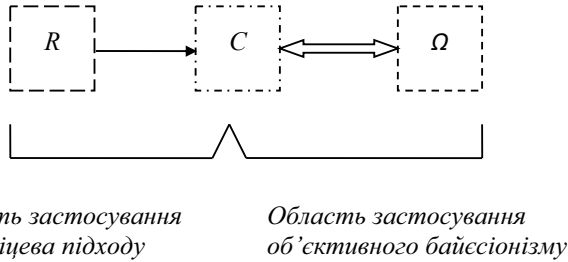
Вельми загальною директивою в такому зв'язку виявляється введений Я. Бернуллі і П. Лапласом *принцип індиферентності*. У найпростішому вигляді він стверджує: якщо немає *відомих* резонів для предикціювання даному суб'єкту однієї, а не іншої з кількох альтернатив, то відносно наявного знання утвердження кожної з цих альтернатив має *рівну* ймовірність [7, р. 45]. Цей принцип є застосовним до альтернатив різної природи, включаючи резони й логічні зв'язки. Наприклад, якщо з огляду на доступні тут-і-зараз дані будь-які підстави для надання переваги конкретному логічному значенню резону R відсутні, то його ймовірність бути істинним дорівнює ймовірності бути хибним і $P(R) = 1/2$. Принцип індиферентності неодноразово піддавався критиці [9, с. 47–57], зокрема Кейнсом. У результаті він сформулював «цей принцип у більш точній формі,

показавши необхідну його залежність від судження релевантності і у такий спосіб виявивши прихований елемент безпосереднього судження, або інтуїції» [7, р. 69]. Отже, урешті-решт інтуїція виявляється знов.

Раціональні «дороговкази» у встановленні вихідних даних повинні враховувати їх природу. Так, сили ймовірнісних зв'язків усередині аргументу явно залежать від використовуваних способів виводу. Для демонстративних умовиводів ясно, що сили зв'язків між резонами і проміжними або кінцевими висновками максимальні: наприклад, у дедуктивному аргументі з одним резонаном $p(C/R) = 1$. Але у випадку аргументів, побудованих з допомогою недемонстративних умовиводів, приписування чисельних значень даним, потрібним для кількісних розрахунків, дотепер не має чисто раціональних алгоритмів, прийнятних беззаперечно.

Описаний вище Лейбніцев підхід, як і покладений у його підґрунтя світогляд, *по суті є раціоналістичним*. У цих межах побудова аргументу і встановлення логічного значення або, щонайменше, логічної ймовірності його висновку здійснюється виключно силою розуму — на підставі вихідних даних за чітко визначеними правилами в душі знаменитого гасла «*Давайте підрахуємо!*». Але сьогодні віра в достатність раціоналістичного світогляду по суті підірвана. Розуміння цього вимагає, зокрема, деабсолютизації Лейбніцева підходу і доповнення його іншими.

Беручи до уваги схему широко застосовуваного в науковому пізнанні *методу гіпотез* (найпростіший варіант див. на рис. 4), можна зрозуміти, що застосування Лейбніцевого підходу відповідає стадії висування і попередньої оцінки гіпотези (версії) C на підставі даних про ймовірність вихідного резону R і силу його логічного зв'язку із C , тобто $P(R)$ та $p(C/R)$. А далі Лейбніцев підхід доцільно доповнювати «об'єктивним байесіонізмом», тобто підходом, ґрунтованим на теоремі Байєса (див., наприклад: [16; 17; 18]). Він відповідає стадії вирішального відпрацювання C , передбачаючи виведення певного наслідку Ω і наступну його емпіричну перевірку: підтвердження Ω надає гіпотезі C нову підтримку, натомість непідтвердження підриває раціональну довіру до неї.

*Рис. 4. Области застосування Лейбніцева підходу
й об'єктивного байесіонізму*

Базовою для байесіонізму є формула, в елементарному випадку віднесена до зв'язку, так би мовити, одного наслідку-резону Ω та підтримуваного ним гіпотетичного висновку C :

$$P(C/\Omega) = P(\Omega/C) \times P(C) / P(\Omega).$$

Наведена формула Байєса виражається у термінах апіорних імовірностей $P(C)$ і $P(\Omega)$, а також апостеріорних, або умовних, імовірностей $P(C/\Omega)$ і $P(\Omega/C)$. Як бачимо, знаходження апостеріорної ймовірності $P(C/\Omega)$ вимагає відомостей про значення трьох інших імовірностей, включаючи $P(\Omega/C)$. На відміну від цього, Лейбніцев підхід не передбачає знання ані апіорної $P(\Omega)$, ані апостеріорної $P(\Omega/C)$. Його застосування можливе тоді, коли необхідні умови для використання теореми Байєса і похідних від неї ще не створені. Є сенс вважати цей підхід одним зі способів знаходження ймовірності $P(C)$. Хоча він не позбавлений власних утруднень, у прагматичному плані чисто умоглядне обрахування і «зважування» конкуруючих версій може бути корисним з тим, аби за умов дефіциту часу чи інших ресурсів у першу чергу виявити та відпрацювати найбільш правдоподібні з них.

У полі права встановлення ймовірностей окремих доказів і сил імовірнісних зв'язків усередині аргументації до певної міри належать до дискреційних повноважень слідчого чи судді. У загальному випадку дискреція має, серед іншого, істотне інтуїтивне підґрунтя. Суддя Апеляційного суду Вищого суду Нового Півден-

ного Уельсу Девід Ходжсон навів переконливі приклади і коментарі стосовно дійсних основ сучасної юридичної аргументації та ухвалення рішень. Він піддав критиці ідею достатності чисто математичного розрахунку ймовірностей за певними правилами, включно з теоремою Байєса: «Теорема Байєса сама по собі ніколи не може дати нам необхідних початкових імовірностей, особливо первинних імовірностей розглядуваних гіпотез, як і первинних імовірностей кожного окремого доказу. Оскільки для встановлення цих “начал” у загальному випадку потрібен здоровий глузд, остільки не видно підстав для його повного виключення на користь чисто кількісних правил і на наступних стадіях процесу міркувань» [18, р. 64]. У реалістичних ситуаціях теорема Байєса може бути належним чином оцінена як засіб перевірки дієздатності інтуїції щодо ймовірності — й нічого понад це, стверджував Ходжсон. Безпосередньо зазначений висновок стосувався байєсіонізму, однак він зберігає силу і по відношенню до спорідненого Лейбніцева підходу.

Отже, встановлення вихідних імовірностей доказів і сил імовірнісних зв'язків усередині аргументу, необхідних для кількісної оцінки юридичного аргументу, у нетривіальних випадках не є цілком об'єктивною та раціональною процедурою. Хоча існують певні «дороговкази розуму», спроможні її спрямувати й обмежити, індивідуальна інтуїція не контролюється ними повністю, що проблематизує вихідні дані. Це виглядає тавтологією, але ці дані щодо різних імовірностей самі по собі лише більш або менш імовірні. Імовірнісний чи приблизний характер вихідних даних у необхідний спосіб переноситься на кількісну оцінку побудованого на них аргументу. Зазначений виклик видається актуальним для будь-якого кількісного підходу, ґрунтованого на концепті логічної ймовірності.

Література: 1. Юридична аргументація: Логічні дослідження [Текст] : колект. моногр. / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін. ; за заг. ред. О. М. Юркевич. – Х. : Вид. Іванченко І. С., 2012. – 210 с. 2. Івлєв, Ю. В. Логика для юристов [Текст] : учебник / Ю. В. Івлєв. – 5-е изд.,

перераб. и доп. – М. : Проспект, 2014. – 272 с. 3. Toulmin, S. An Introduction to Reasoning [Текст] / Stephen Toulmin, Richerd Rieke and Allan Janik. – New York and London : Macmillan Publishing Co., Inc. and Collier Macmillan Canada, Ltd., 1979. – vi + 343 p. 4. Brown, M. N. Asking the Right Questions: A Guide to Critical Thinking [Текст] / M. Neil Brown, Stuart M. Keeley. – 5-th ed. – Upper Saddle River, New Jersey : Prentice Hall, 1998. – XII + 179 p. 5. Hacking, I. The Emergence of Probability. A Philosophical Study of Early Ideas about Probability, Induction and Statistical Inference [Текст] / Ian Hacking. – Cambridge [a. u.] : Cambridge University Press, 1993. – 209 p. 6. Лейбниц, Г. В. Некоторые соображения о развитии наук и искусстве открытия [Текст] / Г. В. Лейбниц // Соч. : в 4 т. Т. 3. – М. : Мысль, 1984. – С. 461–479. 7. Keynes, J. M. Treatise on Probability [Текст] / John Maynard Keynes // The Collected Writings of John Maynard Keynes. – Cambridge : Macmillan, Cambridge University Press, 1973. – Vol. VIII. – 514 p. 8. Carnap, R. Intellectual Autobiography [Текст] / R. Carnap // The Philosophy of Rudolf Carnap. – La Salle, Illinois : Open Court, 1963. – P. 3–84. 9. Кайберг, Г. Вероятность и индуктивная логика [Текст] / Г. Кайберг. – М. : Прогресс, 1978. – 376 с. 10. Тягло, О. В. Логіко-ймовірнісні підстави електронного правосуддя [Текст] / О. В. Тягло // Вісн. Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – 2013. – № 3 (62). – С. 25–35. 11. Black, J. Quantifying Support [Текст] / John Black // Informal Logic. – 1991. – Vol. 13, № 1. – P. 21–30. 12. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» [Текст]. – Х. : Одиссей, 2012. – 360 с. 13. Walton, D. Argumentation Methods for Artificial Intelligence in Law [Текст] / Douglas Walton. – Berlin ; Heidelberg : Springer, 2005. – 270 p. 14. Reed, C. Argument Diagramming in Logic, Law, and Artificial Intelligence [Текст] / Chris Reed, Douglas Walton and Fabrizio Macango // The Knowledge Engineering Review. – 2007. – 22 (1). – P. 87–109. 15. Тягло, О. Сила аргументу з незалежними резонами [Текст] / Олександр Тягло // Філософ. думка. – 2005. – № 6. – С. 32–39. 16. Franklin, J. The Objective Bayesian Conceptualization of Proof and Reference Class Problem [Текст] / J. Franklin // Sydney Law Review. – 2011. – Vol. 33. – P. 545–561. 17. Fenton, N. A General Structure for Legal Argument About Evidence Using Bayesian Network [Текст] / Norman Fenton, Martin Neil, David A. Lagnado // Cognitive Science. A Multidiscipline Journal. – 2013. – Vol. 37. – P. 61–102. 18. Hodgson, D. Probability: The Logic of the Law – A Response [Текст] / David Hodgson // Oxford Journal of Legal Studies. – 1995. – Vol. 15, № 1. – P. 51–68.

2.4. Аналіз та оцінка даних юридичної аргументації

2.4.1. Докази як основний вид даних юридичної аргументації

У загальному вигляді під даними аргументації розуміють інформацію, що служить для обґрунтування твердження, припущення, гіпотези або іншого висновку. Інформація — це будь-який вид відомостей про предмети, факти, поняття предметної галузі, невідомих до їхнього одержання, що є об'єктом зберігання, передачі й обробки. Предметна галузь — сукупність об'єктів реального або передбачуваного світу, розглянутих у межах даного контексту, що розуміється як окреме міркування, фрагмент наукової теорії або теорія в цілому й обмежується рамками даного контексту.

Поняття «дані» підкреслює, по-перше, ту обставину, що все те, що мається на увазі під ними, має відношення до даного конкретного твердження (або гіпотези), по-друге, усі дані відіграють роль у його обґрунтуванні й підтвердженні. Дані в кожній області аргументації визначаються багато в чому тими критеріями (або стандартами), які в ній прийняті й котрі виявляються найбільш доцільними. У той же час існують загальні принципи, дотримання вимог яких може підсилити аргументацію якщо не в усіх, то в більшій частині спорів, дискусій та обговорень.

У галузі права подібна інформація, тобто дані, виступають як докази. Юридична діяльність — це завжди діяльність доказова. Будь-які висновки з досліджуваної події повинні бути підтверджені посиланням на якісь об'єктивні дані, інакше висновок, навіть якщо він об'єктивно істинний, повинен бути визнаний нікчемним, тобто таким, що не має юридичного значення. Тільки доведені висновки є переконливими й породжують відповідні правовідносини.

У праві розрізняють терміни «доказ» і «доказування». Доказування — це процес, що здійснюється за допомогою відповідних логічних методів. Доказ — це фактичні дані, які являють собою інформацію про факти події, що розглядається (у виняткових випадках доказами виступають самі факти).

Судове доказування являє собою процесуальну діяльність суб'єктів кримінального, цивільного, адміністративного, господарського процесу зі збирання, перевірки й оцінки доказів, а також формування на їх підставі певних тез і наведення аргументів для їх обґрунтування. Призначення доказів — установлення наявності або відсутності обставин, що мають значення для справи.

Судові докази — фактичні відомості, що є відносними, здатні прямим або непрямим чином підтверджувати факти, які мають значення для правильного розв'язання судової справи та виражені в передбаченій законом формі (засобах доказування), отримані й досліджені в строго встановленому процесуальному порядку. Докази, одержані з порушенням закону, не приймаються судом. Докази повинні визнаватись такими, що одержані незаконним шляхом, наприклад, тоді, коли їх збирання й закріплення здійснено або з порушенням гарантованих Конституцією України прав людини й громадянина, встановленого процесуальним законодавством порядку, або не уповноваженою на це особою чи органом, або за допомогою дій, не передбачених процесуальними нормами [16].

У загальному випадку, коли адресат впливу згоден із тезою аргументації, ніяких даних для її підтвердження не потрібно. Якщо ж виникають сумніви або теза спростовується, тоді для її обґрунтування доводиться наводити певні факти, свідчення, приклади й т. д. Вони мають різний характер: починаючи від безпосереднього посилення на повсякденні спостереження й конкретні приклади й закінчуючи складними абстрактними теоретичними моделями. Зазвичай усі види даних розподіляють на три групи: приклади й ілюстрації або конкретні випадки, статистичні дані й свідчення [8; 24].

Досить переконливу силу в аргументації мають приклади й ілюстрації. Їх також називають конкретними випадками. Вони містять відомості про факти й події: констатують положення справ або затверджують необхідний зв'язок явищ і підлягають верифікації на істинність, так би мовити, описують реальність. Зазвичай їх надають для підтвердження й роз'яснення загальних положень (або принципів), висунутих у процесі аргументації. Ці приклади й ілюстрації у формі описових суджень, які по відношенню до реальності оперують словами «істинно», «дійсно» і т. п. (але найчастіше ніяк не познача-

ються), повинні бути зрозумілими аудиторії, до якої звертаються, а також служити безпосереднім підтвердженням узагальнення. Оскільки описові судження підлягають верифікації на істинність, то вони можуть бути спростовані у випадку, якщо вони не відповідають дійсності.

Досить вагомим аргументом у праві є наукові дані. Можна навести багато прикладів із судової практики використання даних природничих наук (наприклад, медицини, психології, фізики) й гуманітарних наук (наприклад, педагогіки, психології, соціології). До цієї групи слід віднести також дані експертизи, засновані на наукових досягненнях у певних галузях (наприклад, балістичній, автотехнічній тощо), та витяги з наукових праць відомих юристів.

При підборі, аналізі й оцінці конкретних випадків ураховують не тільки чисто логічні й фактичні вимоги, але й обставини психологічного й ціннісного характеру. Адресат впливу може із представленими на його обговорення прикладами й ілюстраціями не погодитися, якщо вони не відповідають або явно суперечать його ціннісним установам, є малопереконливими як зі змістовної, так і з психологічної точки зору. Оціночні судження встановлюють абсолютну (наприклад, «гарний — поганий», «добрий — злий», «привабливий — відразливий» і т. д.) або відносну, тобто порівняльну (наприклад, «гірший — кращий», «більший — менший»), цінність якого-небудь об'єкта, дають йому оцінку, що може бути оскаржена в рамках тієї або іншої шкали цінностей. Оціночні судження можуть бути негативно-оціночними й позитивно-оціночними. Якщо оцінка або погляд породжені станом внутрішнього миру людини, його переконаннями, установами й перевагами, то такі оціночні судження не можуть визнаватися відповідними або не відповідними об'єктивній дійсності з необхідністю спростування. Отже, абсолютні оцінки в силу своєї природи не піддаються перевірці на достовірність, оскільки, будучи вираженням суб'єктивної думки й поглядів сторони, не можуть бути перевірені на предмет їх відповідності дійсності й, значить, не є предметом судового розгляду. До висловлювань оціночного характеру відносять різноманітні норми, стандарти, зразки, ідеали тощо. Зокрема, норми (закони держави, команди, накази, директиви, технічні або цільові, моральні і т. ін.) є окремим випадком оцінок. На думку О. А. Івіна:

«Норма — це соціально нав'язана і соціально закріплена оцінка. За собою, за допомогою якого оцінка перетворюється в норму, є санкція, або покарання в широкому сенсі слова» [8, с. 150].

Найскладнішим у юридичній аргументації є те, що між чисто описовими й чисто оціночними судженнями перебувають так звані оціночні судження з фактичним посиленням [6, с. 27]. На відміну від чисто описових суджень, обґрунтованість оцінки з фактичною основою може бути перевірена в судовому порядку. Подібні висловлення можуть бути спростовані в суді у випадку, якщо вони не відповідають дійсності.

Головна складність полягає в тому, що варто відрізнити оціночні судження, які перебувають поза категорією істини, від відомостей, які містять у собі твердження про факти й оцінки з фактичною основою, відповідність дійсності яких можна перевірити. Оцінка (погляд) прив'язана до яких-небудь фактів або інформації, тобто з'являється фактична підстава оцінки або інформаційна складова погляду. Наприклад, оцінка (погляд): «По відкликах колективу, Н. є недбайливим фахівцем» — буде мати позовну силу, оскільки факт існування несхвальних відгуків колективу може бути перевірений у ході судового розгляду. «Злочинний», «нечесний», «брехливий», «антигромадський», «безграмотний», «некомпетентний», «ненадійний», «необов'язковий» — ці й подібні їм поняття заміщають загальною особистісною оцінкою конкретні вчинки й тому в певному контексті можуть бути придатні для перевірки на відповідність дійсності [22, с. 10–12].

Іноді для ілюстрації висунутих узагальнень і принципів використовується не конкретний випадок, а гіпотетичний приклад. До них вдаються в тих випадках, коли неможливо здійснити реальний експеримент і звертаються до уявного експерименту (наприклад, у природознавчих науках). Будь-який гіпотетичний приклад може стати переконливим при аргументації тільки тоді, коли він зберігає зв'язок з реальними процесами [24].

Досить вагомим аргументом у юридичній аргументації є використання статистичних результатів й оцінок, у яких підсумовуються систематичні спостереження масових, повторюваних подій, фактів й явищ. Перевага цих методів полягає в тому, що вони дають узагальнення всієї наявної по проблемі інформації в компактній і легко

доступній для огляду формі. Тому ступінь підтвердження аргументації, заснованої на таких даних, незрівнянно вище й точніше інформації про окремі конкретні випадки, коли розглядається надійність підтвердження саме узагальнення, а не окремого твердження.

Можна навести приклади юридичної аргументації, де статистичні дані були єдиною основою для прийняття судового рішення. Як показує судова практика США і країн Європи, в останні роки статистика стала головним аргументом у судах при вирішенні питання про те, чи мала місце дискримінація, оскільки тільки на підставі узагальнення емпіричного матеріалу можна довести, що конкретний випадок був частиною загальної дискримінаційної практики (щодо жінок, представників етнічних груп, релігійних меншин, сексуальних меншин), а не випадковістю. Зокрема, саме статистикою керувався Верховний суд США у справі «Дотард проти Роулінсона» (DOTHARD v. RAWLINSON, 433 U. S. 321 (1977)) [26] при обговоренні питання про те, чи є таким, що порушує принцип рівності, а отже, неконституційним, адміністративне положення, яке встановлює критерії ваги і росту для жінок, які звертаються із заявою про прийом на роботу в якості виправних радників в установи особливо суворого режиму. Ґрунтуючись на статистичних даних, суд визнав, що хоча вимоги росту і ваги є зовні нейтральними кваліфікаційними вимогами, за своєю суттю вони є дискримінаційними, оскільки мають на меті позбавити жінок можливості отримати роботу у виправних установах. Ось аргументація суду: «Хоча жінки у віці 14 років і старше складають 52,75% населення штату Алабама і 36,89 % сукупної робочої сили, вони займають лише 12,9 % посад виправних радників. При розгляді впливу, що чиниться мінімальними вимогами щодо зросту і ваги на різницю у відсотку найму в залежності від статі, окружний суд виявив, що при дотриманні вимоги щодо росту в 160 см з числа кандидатів випадає 33,29 % жінок у Сполучених Штатах у віковій групі від 18 до 79 років і лише 1,28 % чоловіків, у той час як вимога по відношенню до ваги у 54 кілограми виключає 22,29 % жінок і 2,35 % чоловіків у тій же віковій групі. При поєднанні вимог щодо зросту і ваги вимоги, висунуті в Алабамі, виключають 41,13 % жінок і менше 1% чоловічого населення. Виходячи з цього, окружний суд визнав, що Ролінсон представила на його розгляд випадок явної незаконної дискримінації

за ознакою статі» [26]. У справі Скіннера [33] одним з аргументів за правомірність державного втручання в права службовців залізничних компаній було наведення статистичних даних, що свідчать про те, що в результаті зловживання алкоголем і наркотиками службовці з 1975 по 1983 р. стали винуватцями 45 серйозних аварій, які спричинили 34 смертних випадки, 66 випадків заподіяння серйозної шкоди здоров'ю і завдали матеріальних збитків на суму понад 28 мільйонів доларів. Крім того, загинуло 19 самих працівників.

У ході аргументації для підтвердження окремих тверджень, припущень і заяв також використовуються свідчення. Переконливість свідчення залежить від їхньої надійності й, звичайно, від довіри до них аудиторії. Свідчення, що зустрічаються на практиці, мають різноманітну форму, починаючи від простого спостереження якої-небудь події й закінчуючи показаннями свідків, даними в ході судового розгляду.

Важливо встановлювати розбіжності між свідченнями факту й погляду [31, с. 101–102, 141], оскільки ступінь підтвердження ними тези при аргументації неоднаковий. Факт являє собою свідчення безпосереднього сприйняття й спостереження події або випадку. Погляд характеризує суб'єктивне почуття, засноване на інформації, що не отримана безпосередньо. Ще Аристотель відрізняв погляд як емпіричний метод пізнання від наукового знання, предметом якого є необхідне й загальне [1, с. 259–261; 2, с. 190–196]. Предметний зміст погляду, оскільки він належить до випадкового й одиничного, може змінюватися аж до хибного. Тому за інших рівних умов довіри до свідчення факту значно вище, ніж до погляду.

Логічне опрацювання фактичних даних на перших етапах судового дослідження починається з узагальнення. Повнота й закінченість вихідних даних впливають на ступінь обґрунтованості узагальнення. Узагальнення доказів за своєю логічною природою є індуктивним умовиводом, специфічною рисою якого є те, що при узагальненні доказів ідеться не про встановлення якогось загального правила, якому підпорядковуються однорідні явища — члени певного класу, а відновлюється складна подія за окремими його ознаками або навіть за ознаками його ознак. Як такі ознаки виступають окремі фактичні дані — носії слідів досліджуваної події. Тому до даних ставлять певні вимоги.

Усі докази мають однакову юридичну силу для вирішення завдань доказування, але вони різні за своїм походженням, структурою і функціями в ході доказування. Сама інформація, не об'єктивуючись у певних засобах доказування, не може бути сприйнята учасниками судового розгляду. Закон передбачає повний перелік засобів доказування. Засоби доказування є зовнішнім вираженням доказів. Доказом є власне зміст пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, висновків експертів, тобто інформація про обставини, що міститься в них і має значення для вирішення справи. З появою нових носіїв інформації (комп'ютерних дисків, карт пам'яті, аудіо- чи відеокасет тощо) сам перелік засобів доказування не змінився, але розширився їхній обсяг.

Для судового доказу важливо також одержання його у визначеному законом порядку. Недотримання порядку одержання доказу веде до визнання доказу нікчемним. Причому мова йде не тільки про речові докази, але й про показання свідків, результати висновків експертів й інших підтверджених фактів і подій.

Наприклад, для того щоб знайти при провадженні слідчих дій потрібний фактичний матеріал, що надалі буде виконувати роль доказів, необхідно виділити і процесуально закріпити серед множинності фактів лише ті, котрі володіють загальною для всіх них ознакою — прямим або непрямым чином, очевидно або приховано пов'язаною з правопорушенням. Оскільки найбільш істотним видом об'єктивних зв'язків є причинний зв'язок, то головне завдання тут — виявити причинну обумовленість фактів, послідовність цього зв'язку, знайти нові невідомі факти по відомих ланках причинно пов'язаних обставин.

При розгляді цивільних справ докази — це будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються на підставі пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів [25, ст. 57]. Доказові факти — це ті обставини, які були встановлені судом у процесуальному порядку і можуть використовуватися як докази про наявність

фактів. Носіями їх, або, інакше, джерелами доказів (засобами доказування), є люди, які спостерігали факти, які цікавлять суд, і тому мають відомості про них, і речі, що зберегли на собі сліди певного впливу або самі є слідами подій, що цікавлять суд.

Наприклад, сторони уклали угоду купівлі-продажу будівлі. Ця угода оформлена у вигляді договору, засвідченого нотаріусом і заєєстрованого в органах місцевої адміністрації. Дії як такі вчинилися (покупець вступив у володіння будівлею, продавець отримав договірну плату), але відомості про них зберігаються у пам'яті продавця, покупця, сусідів, нотаріуса, що засвідчив договір, а також у документах (договорі, реєстрі нотаріальної контори, реєстрових книгах БТІ). У наведеному прикладі відомості про укладання договору купівлі-продажу будуть судовими доказами, а люди (продавець, покупець, сусіди, нотаріус) і речі (письмовий договір, реєстр нотаріальної контори, реєстрові книги БТІ), що є носіями цих відомостей, — джерелами доказів [14].

Доказами в кримінальній справі є різноманітні фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються: показаннями свідка, показаннями потерпілого, показаннями підозрюваного, показаннями обвинуваченого, висновком експерта, речовими доказами, протоколами слідчих і судових дій, протоколами з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, та іншими документами [11, ст. 65]. Сучасна методологія доказування в кримінальному процесі не допускає прийняття процесуальних рішень «на віру» або без належного фактичного та логічного обґрунтування. Своєрідними аргументами в кримінально-процесуальному доказуванні, що характеризують етап опосередкованого пізнання у кримінальному процесі, виступають лише докази. Використання для вирішення завдань доказування всіх інших матеріалів є неправомірним.

Поняття доказу в кримінальному процесі визначається більшістю вчених як органічна єдність фактичних даних та їх процесуальних джерел, що має для всіх суб'єктів кримінального процесу єдине

правове значення для встановлення обставин предмета доказування [11, ст. 23, 64]. Причому фактичні дані характеризують змістовний бік доказу, у той час як їх процесуальне джерело характеризує доказ із боку кримінально-процесуальної форми. Треба також чітко розрізняти докази як відомості про факти, обставини та їх процесуальні джерела, оскільки в окремих нормах КПК України, коли мова йде про обов'язок суб'єктів доказування обґрунтовувати певні процесуальні рішення [11, ч. 2 ст. 223, ч. 1 ст. 334], використовується загальне поняття доказу. Пленум Верховного Суду України вказав як на недолік, що замість аналізу всіх фактичних даних, які містяться в показаннях потерпілих, свідків та в інших джерелах доказів, суди посилаються лише на прізвища свідка, потерпілого або назву проведеної експертизи тощо [15].

Принципово важливим є також правило щодо доказів, які формуються в ході кримінально-процесуальної діяльності. Цим забезпечується максимальна надійність результатів доказування. Протоколи з відповідними додатками, складені уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, які у ч. 2 ст. 65 КПК України визнані доказами, слід розглядати як виняток з цього правила, що не має абсолютного характеру. Протоколи проведення оперативно-розшукових заходів з відповідними додатками можуть бути використані для отримання доказів лише в тих випадках, коли будуть відомі джерело і способи отримання фактичних даних, що становитимуть зміст доказів. В іншому разі протоколи оперативно-розшукових заходів є лише підставами для проведення слідчих дій з метою отримання доказів.

Докази в адміністративному судочинстві — будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення осіб, які беруть участь у справі, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються судом на підставі пояснень сторін, третіх осіб та їхніх представників, показань свідків, письмових і речових доказів, висновків експертів [9, ст. 69]. На відміну від цивільного судочинства [25, ст. 57], в адміністративному не передбачається, що пояснення сторін, третіх осіб, їхніх представників мають доказове значення лише тоді, коли такі особи допитані як

свідки. Водночас ч. 1 ст. 76 КАС України [9] надає право таким особам дати пояснення про відомі їм обставини за правилами допиту свідків з метою посилення довіри до цих пояснень, адже вони даються під присягою і загрозою кримінальної відповідальності за надання неправдивих показань.

У цивільному судочинстві принцип офіційності не діє. Позовне провадження у ньому ґрунтується на принципі змагальності, а тому суд, на відміну від адміністративного судочинства, позбавлений права з власної ініціативи збирати докази — він досліджує лише ті докази, що подали особи, які беруть участь у справі, або зібрані з їхньої ініціативи. Хоча це не стосується справ окремого провадження у цивільному судочинстві, де принцип змагальності не діє і суд уповноважений проявляти певну ініціативу з метою повного з'ясування обставин у справі. Цим окреме провадження у цивільних справах дещо схоже на провадження в адміністративних справах, однак необхідно пам'ятати, що адміністративне судочинство за характером є позовним і принцип змагальності йому теж властивий.

Доказами в господарському процесі є письмові та речові докази, висновки судових експертів; пояснення представників сторін та інших осіб, які беруть участь у судовому процесі. У необхідних випадках на вимогу судді пояснення представників сторін та інших осіб, які беруть участь у судовому процесі, мають бути викладені письмово. Не вважаються доказами в господарському процесі свідчення очевидців, а також будь-які інші свідчення [7, ст. 32].

Особливість судового дослідження — відновлення одиначної події за її слідами — впливає на операцію індуктивного узагальнення доказів, яка відрізняється тим, що за її допомогою здобувається знання про групу фактів, що характеризують досліджувану подію з різних сторін [12]. Логічна однорідність зазначених фактів, їхня спільність проявляються в тому, що кожний із них якоюсь мірою пов'язаний з досліджуваною подією, а вся група в цілому розглядається як сукупність доказів, що стосуються справи. Оскільки кожна фактична обставина знаходиться в особливому взаємозв'язку з головним фактом, то перш ніж узагальнити індуктивним чином низку таких фактів на основі спільної для них ознаки, необхідно встановити наявність причинного зв'язку кожного з цих фактів з подією,

що є предметом судового розгляду. Загальна ознака в декількох одиничних фактах може бути розкрита лише через з'ясування особливого в кожному з них, що вимагає ретельного й всебічного аналізу кожної фактичної обставини. Для підвищення ступеня обґрунтованості висновку вихідні дані в загальному вигляді мають відповідати певним критеріям.

По-перше, підтвердні дані повинні бути репрезентативними. Підібрані випадки або приклади повинні вірно відбивати структуру області аргументації. Базовими поняттями статистичних узагальнень є генеральна сукупність (або популяція) і зразок (або вибірка). Репрезентативність зразка (вибірки) означає міру його (її) презентації: наскільки розмаїтість елементів у зразку відображає їх розмаїтість у популяції. При цьому міркування може йти як від вибірки до генеральної сукупності, так і навпаки. Статистична інформація витлумачується в термінах частотної інтерпретації ймовірності й відображає результати дослідження масових випадкових або повторюваних подій (наприклад, таких як народжуваність і смертність людей, поширення захворювань, транспортні події, динаміка злочинів та ін). Аналіз масових подій ведеться шляхом вибіркового дослідження окремих груп або зразків і логічного переносу одержаних результатів на весь їх клас. Старанність статистичного опису досліджуваного зразка й логічно коректне перенесення частоти ознаки на популяцію забезпечують високу ймовірність і тим самим практичну ефективність статистичних узагальнень. Чим ближче обсяг вибірки буде до обсягу популяції та чим різноманітнішими будуть випадки, що підтверджують статистичні узагальнення, тим обґрунтованіше буде узагальнення й нижче ймовірність помилки.

Наприклад, прогнози й оцінки про результати прийняття того чи іншого закону, популярність рішень органів виконавчої влади, рейтинг політичних діячів, переваги виборців і опитування населення, результати виборів, маркетингові дослідження здійснюються саме на основі аналізу думок і відповідей порівняно невеликої частини людей, що складають вибірку з деякої генеральної сукупності. Для того щоб прогнози стали більш надійними, необхідно прагнути до того, щоб структура вибірки відображала структуру генеральної сукупності, із якої вона одержана.

Існують ретельно розроблені методика й техніка проведення вибірки, головна мета якої полягає в забезпеченні її репрезентативності. Наприклад, для проведення соціологічних опитувань особлива увага повинна бути приділена групуванню населення за віковими, національними, майновими, освітніми та іншими ознаками, щоб результати дослідження вибірки можна було перенести на всю генеральну сукупність, а одержаний висновок виявився більш правдоподібним. Нерідко хибність прогнозів пов'язана з порушенням принципу неупередженості відбору елементів вибірки. Це означає, що кожен елемент із генеральної сукупності з однаковою ймовірністю міг бути включений до складу вибірки. Нерідко порушення цієї вимоги відбувається неусвідомлено внаслідок тих або інших суб'єктивних факторів (схильностей, упереджень, усталених стереотипів мислення і т. д.), а іноді й в угоду владі, заспокоєнню народу, через невірне зрозумілий патріотизм, самолюбство замовника тощо з метою одержання сприятливого прогнозу.

По-друге, конкретні випадки й статистичні дані повинні бути взяті з найбільш надійних джерел. Статистичні умовиводи належать до правдоподібних міркувань, оскільки їхні результати мають лише ймовірнісний характер, тому аргументація, заснована на них, якщо й буде визнана аудиторією, може виявитися явно ненадійною внаслідок упередженості статистичних даних, узятих з джерел, котрі не заслуговують на довіру.

По-третє, даних повинно бути в достатній кількості. Ефективність ймовірнісних умовиводів багато в чому залежить від того, наскільки кількість випадків, закріплених у засновках, буде: а) більше, б) різноманітніше, в) типовіше. Чим різноманітніші й численніші спостереження, з яких черпаються факти, що лежать в основі узагальнення, тим менше небезпека того, що підмічена нами властивість не має основи у властивостях усього класу й залежить від випадкових обставин. Індуктивне або статистичне узагальнення буде більше правдоподібним і заслуговуваним на довіру, чим більше буде знайдено підтверджуючих його випадків. Навіть зі збільшенням простого числа подібних випадків логічна ймовірність узагальнення зростає, але якщо ці випадки будуть помітно відрізнятися один від одного, то ймовірність і довіра до узагальнення стане значно сильніше.

По-четверте, негативні дані повинні бути пояснені. Наявність негативних даних часто розглядається як свідчення того, що вони не підбиралися з упередженням. Але їхнє виявлення вимагає пояснення або шляхом більш ретельного аналізу, що покаже, що ці дані не мають відношення до узагальнення, або ж у протилежному випадку доводиться уточнювати саме узагальнення.

По-п'яте, при аналізі й оцінці даних повинні бути враховані досвід і ціннісні орієнтири аудиторії. Ця вимога спрямована на те, щоб домогтися згоди з аудиторією з приводу даних, що надають для аргументації. Якщо більшість із них є відомими для аудиторії, то не слід множити число прикладів і займатися нудним повторенням доводів. Краще розбирати випадки, що значно відрізняються від відомих і тому становлять для неї більший інтерес. Переконавання залежить також від тих ціннісних орієнтирів, на які аудиторія явно й неявно опирається під час обговорення аргументів. Тому будь-які доводи й дані, що йдуть у розріз із науковими, соціальними, етичними й тому подібними ціннісними установками, будуть сприйняті нею негативно.

При розробці аргументів у судовому процесі потрібно враховувати такі вимоги до них, як належність, допустимість, достовірність кожного з них окремо, а також достатність і взаємний зв'язок у їх сукупності.

Належність — це якість аргументу, що характеризує точність, правильність відображення обставин, які входять до предмета доказування. Належним є той доказ, який містить інформацію, що має значення для справи. Достовірність доказу — це рівень його правдивості, тобто рівень довіри до нього зі сторони суду. Достатність доказів полягає у тому, що у справі доведені всі обставини, які входять до предмета доказування. Взаємозв'язок доказів полягає в тому, що всі вони узгоджуються між собою і в сукупності дають суду можливість встановити дійсні відносини сторін і правильно вирішити спір.

Допустимість означає, що по всіх справах незалежно від їх категорії повинна дотримуватися вимога про отримання інформації належним суб'єктом з дотриманням порядку збирання, представлення і дослідження доказів (іншими словами, дотримання процесуальної форми доказування). Порушення цих вимог призводить до неприпус-

тимості доказів. Наприклад, не є допустимим доказом показання свідка, які надані під примусом.

Розрізняють позитивну та негативну допустимість. Позитивна допустимість передбачає використання чітко визначених законом доказів для встановлення певних обставин справи. Наприклад, у справах про визнання громадянина недієздатним єдиним допустимим доказом може бути лише висновок судово-психіатричної експертизи. Негативна допустимість забороняє використання певних доказів. Наприклад, норма щодо наслідків недотримання простої письмової форми угоди: якщо угода укладена з порушенням простої письмової форми, то у випадку спору сторони позбавляються права посилаючись на підтвердження угоди і її умов, на покази свідків. При цьому закон дозволяє використання інших доказів (ст. 64 ЦК України).

Допустимими є аргументи, які відповідають нормам істинності та моральності. Наприклад, не відповідає нормам істинності показання екстрасенса, допитаного як свідка, про розмір доходу особи, зобов'язаної сплачувати аліменти, якщо з її слів він довідався щодо цих відомостей за допомогою магії. Рівень розвитку нашого суспільства та уявлень про ірраціональні явища не дозволяє показання свідка, що містять таку інформацію, навіть правильно з погляду закону оформлені, визнати допустимим доказом. Цілком правомірно визнати недопустимим доказом показання свідка, зміст яких викладений у нецензурних виразах, навіть коли при здійсненні допиту не порушувалися вимоги ЦПК України.

Визнання доказу недопустимим — це право суду. Існує спеціальне правило, відповідно до якого суд може, виходячи з обставин справи і ходу її розгляду, визнавати недопустимим той чи інший доказ.

Установити недопустимість конкретного доказу суд може лише після того, як дослідить його в судовому засіданні. Недопустимість доказу не є очевидною. Сторони вправі висловлювати суду свої міркування щодо допустимості чи недопустимості конкретного доказу.

Якщо суд дійде висновку, що доказ є недопустимим, він не бере цей доказ до уваги, тобто не може обґрунтовувати ним своє рішення. Разом із тим суд повинен у мотивувальній частині рішення зазначити, чому саме цей доказ він відхиляє.

2.4.2. Оцінка прийнятності доказів у юридичній аргументації

Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Усі докази є рівними між собою. Жоден доказ не має для суду наперед встановленого значення. Однак це не означає, що всі докази мають однакове значення. Оцінка доказів саме і полягає в тому, щоб визначитися, яким із них надати перевагу.

Оцінюючи докази, суд обмежений також і формальними правилами, а саме: суд зобов'язаний оцінити належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності.

Результати оцінки доказів, тобто мотиви прийняття одних доказів і відхилення інших, суд відображає в рішенні. В ухвалі суду результати оцінки доказів не зазначаються.

Юридична аргументація залежить від того, яке твердження покликані підтримати аргументи, що наводяться: 1) чистий опис, 2) чисту оцінку або 3) змішане описово-оціночне твердження [23]. Варто розмежовувати: а) дескриптивні (описові), б) оціночні судження й в) оціночні судження з фактичним посиланням.

Оціночними судженнями, за винятком образи чи наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, зокрема критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, з огляду на характер використання мовних засобів, зокрема гіпербол, алегорій, сатири. Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості [17, ч. 2 ст. 471]. Відповідно до ст. 277 ЦК України не є предметом судового захисту оціночні судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які, будучи вираженням суб'єктивної думки і поглядів відповідача, не можна перевірити на предмет їх відповідності дійсності (на відміну від перевірки істинності фактів) і спростувати, що відповідає прецедентній судовій практиці Європейського суду з прав людини при тлумаченні положень ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Якщо особа вважає,

що оціночні судження або думки, поширені в засобі масової інформації, принижують її гідність, честь чи ділову репутацію, а також інші особисті немайнові права, вона вправі скористатися наданим їй ч. 1 ст. 277 ЦК України та відповідним законодавством правом на відповідь, а також на власне тлумачення справи [18, ст. 37; 21, ст. 65] у тому ж засобі масової інформації з метою обґрунтування безпідставності поширених суджень, надавши їм іншу оцінку [20].

Опис й оцінка є вираженням двох протилежних відношень думки до дійсності: істиннісного, коли відправним пунктом у зіставленні висловлення з об'єктом служить об'єкт, а судження виступає як його опис і характеризується в істиннісних термінах; і ціннісного, коли вихідним є судження, що виступає як стандарт або проект, якому повинен відповідати об'єкт. І якщо останній відповідає висловленим вимогам, він вважається позитивно цінним. За опозицією опис — оцінка в остаточному підсумку знаходиться опозиція істинність — цінність.

Істинний, за Аристотелем, — це відповідний (лат. *adae-quatio*) фактичному положенню речей [2]. Поряд з даними, що підтверджують аргументацію, у процесі переконання чимале значення мають ті ціннісні орієнтації [30, с. 408], на які здебільшого неявно опираються, з одного боку, аргументатор, котрий прагне обґрунтувати свої твердження, а з іншого боку — аудиторія (адресат впливу), що виражає згоду або незгоду з ними. Лексичний зміст терміна «цінність» досить простий і відповідає самому терміну — це те, що цінують люди, тобто предмети, речі, явища природи й суспільства, людські вчинки, прояви культури. Цінності є фундаментом культури суспільства й соціального життя. Вони впорядковують дійсність, вносять у неї осмислення, оціночні моменти, дозволяють порівнювати своє поведіння з нормою, ідеалом, що виступає як зразок, еталон. Цінності пов'язані з вибором способу життя й часто розглядаються разом з інтересами, установками й перевагами. Під ціннісним судженням мається на увазі той ідеал, яким люди керуються у своєму поведінні в досягненні кінцевих цілей [32]. Які цінності, такі й суспільство, й особистість. Не випадково, що проблема цінностей завжди виступає на перше місце в перехідні періоди суспільного розвитку. Система цінностей виконує роль повсякденних орієнтирів у предметній і со-

ціальній дійсності людини, позначень його різних практичних відношень до навколишніх предметів і явищ. Соціальні цінності (предмети, явища, відносини) формують центральні принципи, навколо яких інтегруються індивідуальні й соціальні цілі. Деякі з цінностей (життя, рівність, честь та гідність людини, власність) прямо проголошені в текстах конституцій більшості сучасних держав. У такому випадку апеляція до них є апеляцією до визначеної конституційної норми.

Цінність — позитивна або негативна значимість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної групи, суспільства в цілому, обумовлена не їхніми властивостями самими по собі, а їх включенням у сферу людської життєдіяльності, інтересів і потреб, соціальних відносин; критерій і способи оцінки цієї значимості, виражені в етичних принципах і нормах, ідеалах, установках, цілях [32].

Аргументація, що являє собою в широкому розумінні певний рід комунікативної діяльності між людьми, спирається не тільки на точні й строгі норми логічного характеру, але й на явні заборони неприпустимих моральних прийомів і психологічних вивертів і здебільшого керується головною ціннісною орієнтацією — максимально сприяти переконанню людей. У світлі такої орієнтації звичайно явно або неявно оцінюються мова й поведження людей у ході аргументації. Усе те, що сприяє досягненню взаєморозуміння між людьми, переконанню в істинності й справедливості тих або інших заяв і рішень, одержує схвалення співтовариства людей, а протилежні дії — осудження. Варто взагалі підкреслити, що ціннісні судження звичайно виступають як схвалення або осудження, тому що вони ґрунтуються на прихильності до певного ідеалу поведження й дії. Щодо цього вони подібні з моральними категоріями добра й зла, широко застосовуваними в етиці.

2.4.3. Ціннісні орієнтації та місце права в ієрархії цінностей суспільства

Визначальну роль при виборі рішення в суді відігравали цінності, що лежать в основі культурної традиції тієї чи іншої країни. Судді при обґрунтуванні прийнятого рішення змушені орієнтуватися на

аудиторію, до якої звернений текст, а значить, апелювати до тих цінностей, які нею поділяються. До приблизного переліку основних цінностей, до яких апелюють захисники та адвокати у своїх промовах і якими керуються суди у своїй аргументації при обґрунтуванні прийнятого рішення належать: борг, справедливість, свобода, рівність, людська гідність, благополуччя суспільства, автономія особистості, природні (фундаментальні) права, власність, життя, щастя.

Поняття «ціннісні орієнтації» виражає позитивну або негативну значимість для індивіда предметів і явищ соціальної дійсності й становить внутрішню основу ставлення людини до різних цінностей матеріального, морального, політичного й духовного порядку. Ціннісні орієнтації — поділювані особистістю соціальні цінності, що виступають метою життя й основними засобами її досягнення та є найважливішим фактором, який регулює мотивацію особистості та її поведження. Ціннісні орієнтації є продуктом соціалізації індивідів. Вони є внутрішньо обумовленими та формуються на базі співвіднесення особистого досвіду з існуючими в соціумі зразками культури й виражають власне ставлення до належного, характеризують життєві домагання. Ціннісні орієнтації — одна з найбільш стабільних характеристик особистості. Вони утворюють свого роду внутрішній стрижень культури, визначають лінію поведження індивіда. Незважаючи на неоднозначне трактування поняття «ціннісні орієнтації», усі дослідники сходяться в думці про те, що ціннісні орієнтації виконують важливу функцію регуляторів соціального поведження індивідів. Цінності й ціннісні орієнтації володіють двома найважливішими якостями: високою стійкістю й мінливістю, будучи вираженням міри динамізму й відкритості суспільства, його груп й індивідів. При зміні цінностей і ціннісних орієнтацій виникає протиріччя між різними змістами й значеннями старого й нового.

Творці конституцій у різний час прагнули закріпити ті свободи, права і блага, які видавалися їм найбільш важливими, що мають найвищу цінність, тобто ціннісні орієнтації суспільства. Питання про ціннісні орієнтації суспільства непросте. Воно пов'язане, зокрема, з питанням складу та ієрархії цінностей, з питанням про те, чи розділяються дані цінності всім суспільством або тільки його частиною.

Тому можна говорити лише про цінності найзагальнішого плану і про ту відносну вагу, якої надає їм у даний момент у певний історичний період те чи інше співтовариство.

Відносність моральної цінності і деяка рухливість усієї ієрархії плюс існування різних систем цінностей усередині одного суспільства роблять неможливим чітке й однозначне викладання системи цінностей навіть для однієї окремо взятої країни. Ще в XIX ст. професор Харківського університету Л. Є. Владимиров звертав увагу юристів на те, що і склад цінностей, і тим більше їх ієрархія в різних країнах не збігаються. Він звертав увагу на те, що, наприклад, відчуття справедливості менше розвинене в нашому суспільстві, ніж у суспільстві англійському або французькому [5, с. 12]. В Англії суспільним ідеалом є почуття обов'язку (duty), а у Франції обов'язок (devoir) теж цінується, але важливіше все ж військова слава, честь, безкорисливе служіння людству [5, с. 20]. У нашому ж суспільстві, на думку Л. Є. Владимірова, суспільний обов'язок тільки тоді буде в числі чеснот, коли буде вироблена політична чеснота [5, с. 20]. Недивно, що в судовій практиці ми знаходимо приклади, коли одна із сторін у справі робила спроби оскаржити правомірність конкретного закону з точки зору його моральної підоснови. Будь-який законодавчий акт можна розглядати як такий, що відображає пріоритети, презумпції і цінності, які або вже присутні в даному суспільстві в даний час, або є бажаними у майбутньому. У даний час більшість конституцій країн з розвинутою демократією схожі в переліку прав і свобод, які сприймаються як такі, що становлять найвищу цінність для суспільства. Різниця виявляється в тому, як формулюються ці цінності, наскільки абсолютний характер вони мають, що в себе включають, як вони розподіляються на ієрархію — і в самому тексті конституції, і в рішеннях конституційних судів з конкретних питань.

Наприклад, Основний закон Німеччини, на думку німецьких суддів, містить у собі «загальний порядок цінностей», який вважається задалегідь даним, а не створюваним самим Основним законом. Деякі німецькі дослідники стверджують, що цей «загальний порядок цінностей», званий у рішеннях суду також «вищими основними

цінностями», «засадничими концепціями Основного закону» і навіть «неписаними елементарними конституційними принципами», часто «дозволяє інтерпретаторам промити структуру конституції в релігійних та ідеологічних розчинниках за своїм власним вибором». Один із таких критиків Зейдлер писав, що використання подібних достатньо широких і невизначених категорій дуже часто веде до тріумфу спільних цінностей над приватними позитивними правами і свободами: «Хто контролює [зміст] порядку цінностей, той контролює Конституцію».

Ієрархію цінностей можна скласти, вивчаючи рішення по тих справах, де суду доводиться зважувати конфліктуючі цінності, роблячи між ними вибір. Вивчаючи ці рішення, можна отримати досить вірне уявлення про зміни ціннісних орієнтирів у системі суспільства з плином часу. Найбільш досконале втілення ціннісного підходу до права знаходиться в рішеннях Конституційного суду Німеччини, який прямо заявив в одному зі своїх рішень: «Дана конституція не є вільною від цінностей; вона визнає певні цінності як фундаментальні і ...вимагає від держави їх охорони [Стаття 1: Гідність людини: зв'язаність державної влади основними правами. (1) Людська гідність недоторканна. Поважати і захищати її — обов'язок всякої державної влади]. Це фундаментальне конституційне рішення не дозволяє державі брати на цивільну службу осіб, які не визнають вільний демократичний порядок, верховенство права, соціальну державу і протистоять їм» [Справа про лояльність державних службовців (1975 — 39 BVcrfGE 334)] [28, с. 133].

Хайм Перельман визнавав навіть, що «ієрархії цінностей... більш важливі для структури аргументації, ніж самі цінності. Більшість цінностей воістину визнається цілим рядом аудиторів, а конкретна аудиторія визначається не стільки по тих цінностях, які вона розділяє, скільки по тому способу, як вона їх вибудовує. Цінності можуть визнаватися багатьма різними аудиторіями, але ступінь їх прийнятності буде різнитися від однієї аудиторії до іншої» [29, р. 81].

Місце права в ієрархії цінностей конкретного суспільства залежить насамперед від того, сприймається воно як щось, що має цінність саме по собі, або як засіб досягнення і підтримки будь-яких

інших цінностей. Для визначення місця права в ієрархії цінностей в різних країнах можна використати, зокрема, інформацію із законодавства щодо надання певним категоріям осіб права не виступати свідками у суді (наділення їх так званим судовим імунітетом, або судовим привілеєм). Так, незважаючи на зацікавленість будь-якої держави в боротьбі зі злочинністю, у деяких країнах від свідоцтва звільняються лікарі (у справах своїх пацієнтів), церковні служителі (за фактами, які стали їм відомими в ході сповіді), адвокати (за відомостями, отриманими від підзахисних) і подружжя. До цих привілеїв, що вважаються абсолютними, у деяких країнах додаються і деякі обмежені: такі як право журналіста не розголошувати джерело конфіденційних відомостей, одержаних ним у результаті журналістського розслідування, або право посадових осіб зберігати мовчання в інтересах державної чи військової безпеки, право депутатів не розголошувати відомості, які були їм довірені виборцями. Чи існують у конкретній країні ці імунітети — усі або деякі з них, а також чи є вони безумовними або обмеженими, — залежить від цінностей, які стоять за ними. Якщо релігія стоїть в ієрархії цінностей вище права, то закон ні за яких обставин не буде вимагати, щоб таємниця сповіді була порушена священником за приписом суду. Якщо до складу пріоритетів включається збереження сім'ї, то й подружжя буде звільнено від обов'язку свідчити один проти одного. Якщо свобода слова визнається якимось товариством фундаментальною цінністю, то і журналіст отримує в цьому суспільстві право на журналістську таємницю. У всіх цих випадках визнається підхід до права як до засобу захисту і поширення існуючих у суспільстві цінностей, тому цілком логічним є те, що цими цінностями не можна пожертвувати для верховенства права. Проте можливий і такий підхід, коли право вважається цінністю саме по собі. У такому випадку «в інтересах правосуддя» можна змусити священника, лікаря, адвоката, подружжя, журналіста (або деяких з них) свідчити в суді. Здоров'я, сім'я, релігія, свобода (тобто те, що в основі своїй становить благополуччя окремої особи) будуть у такому суспільстві цінностями більш низького рівня, ніж рівність перед законом і судом, суспільне благо, порядок управління.

2.4.4. Роль довіри в процесі переконання. Експертна оцінка в юридичній аргументації

Ще Аристотель обґрунтовує три принципи як складові частини переконання: *ethos*, *pathos* та *logos*. На його думку, існують три види способів переконання, що досягаються промовою: «...одні з них знаходяться в залежності від характеру мовця, другі — від того чи іншого настрою слухача, треті — від самої мови. Ці останні полягають в дійсному чи уявному доведенні» [3, с. 35]. Термін «етос» в античній філософії позначав звички, звичаї, характери, темпераменти. Аристотель трактував етос як спосіб зображення характеру людини через стиль його мови і через цілеспрямованість як основну ознаку людської діяльності. Патос розуміється як душевне переживання індивіда, його емоційний настрій, включає такі характеристики, як розсудливість, благородство, стриманість, великодушність тощо, логос пов'язаний з інтелектуальними якостями індивіда.

Основою переконання, безумовно, є раціональна аргументація, що опирається на добре перевірені й підтвержені об'єктивні дані й факти, а також логічні висновки з них. За ними йдуть ціннісні орієнтації слухачів або співрозмовників, які проявляються на заключній стадії аргументації при оцінці доводів й аргументації в цілому. Аналіз значення наведених вище прикладів дозволяє зробити обґрунтований висновок про те, що в багатьох випадках рішення судів визначаються насамперед ціннісними перевагами суддів і відповідною в конкретному соціумі етикою. Не меншу роль у процесі аргументації й переконання в цілому відіграють емоційний стан і поведження переконуючого суб'єкта, які значною мірою визначають довіру до нього. Ще Аристотель допускав, що в деяких випадках характер переконуючого суб'єкта виявляється найбільш ефективним засобом переконання, яким він володіє. Найчастіше для нас важливіше не те, що говорить, а хто говорить.

Переконуючий вплив завжди будується на співвідношенні раціонального й емоційного початків. Аргументатор прагне вплинути на розум і почуття слухачів з метою прийняти його власну думку. Емо-

ційне забарвлення виступу — це апеляція до почуттів слухачів. Аргументатор прагне створити в аудиторії настрій, що допомагає йому переконати її в його правоті.

Переконливість аргументатора залежить від того, наскільки аудиторія як адресат впливу йому довіряє. Додатками успіху аргументатора є: авторитет; довіра; компетентність; чесність; привабливість. Наприклад, керівникові, що викликає довіру у своїх співробітників, потрібно менше зусиль, щоб переконати їх в оптимальності прийнятого рішення, ніж керівникові, що тільки-но став до виконання своїх обов'язків і до якого підлеглі ставляться з обережністю й побоюваннями. Довіру викликають особи, що користуються авторитетом. Як правило, це люди, які виступають як кваліфіковані фахівці, професіонали у сфері прийнятого рішення. Тому, щоб підвищити ефективність переконуючого впливу, доцільно навести як аргумент думку авторитетних експертів.

Саме залежно від поведінки аргументатора виникає довіра або недовіра до нього. Тому довіра, яку викликає аргументатор як джерело інформації, може стати для людини основним спонукальним мотивом для формування нової установки або зміни старої. Довіра являє собою результат і функцію одержувача інформації, а не її джерела.

У XVII ст. англійський філософ Френсіс Бекон, говорячи про перешкоди, що заважають людям побачити світ у істинному світлі, виділяв так звані «ідоли театру». Цим поняттям філософ позначав авторитет джерела інформації, який настільки заворожує людей, що вони готові без тіні сумніву сприймати будь-яке слово авторитетної особи як істину в останній інстанції. І замість того, щоб досягти реальності такою, яка вона є, люди збирають і заучують висловлення авторитетних персон. Але авторитет може помилятися, може бути неправильно зрозумілий, може, нарешті, спеціально вводити в оману довірливих простаків. Виняткову силу впливу на людей авторитету або «престижу» також підкреслювали теоретики психології мас Г. Тард, Г. Лебон, З. Фрейд та ін.

Авторитет джерела інформації сприяє не стільки переконанню, скільки навіюванню. Причому неважливо, якого роду авторитетом

володіє джерело повідомлення — чи буде це авторитет, пов'язаний з популярністю, високим чином, помітним суспільним становищем або професіоналізмом. Авторитетом може служити минуле, традиційні цінності, прецедент, закони, а також висловлювання осіб, визнаних авторитетними в цій спільноті. Наприклад, апеляція до вельми туманного «наміру законодавця», по суті справи, є аргументом до авторитету, використовуваним з метою додання вигідному типу інтерпретації більшої переконливості і незаперечності. Аргумент до авторитету обґрунтовує аргументативну цінність висловлювання виключно компетенцією певної особи або органу.

Найбільш важливими й істотними факторами, що впливають на джерело довіри, є компетентність і правдивість тих людей, від яких виходить інформація взагалі й аргументація зокрема. Під поняттям «професійна компетентність» прийнято мати на увазі знання, уміння, навички, які фахівець застосовує на практиці. Зовнішньою ознакою компетентності є впевненість, з якою суб'єкт викладає свою позицію. Щирість, правдивість суб'єкта також підвищують переконливість його аргументів. Правдивість — відповідність висловлень, слів мовця його думкам і переконанням. Як чесна і відкрита сприймається людина, що відстоює щось всупереч своїм інтересам, а також не приховує своїх слабких сторін і недоліків.

Судочинство по кримінальних, цивільних, господарських справах та справах про адміністративні правопорушення сполучено з необхідністю одержання й оцінки доказів, серед яких можуть бути всілякі об'єкти, що несуть на собі сліди правопорушень або є засобом їх здійснення. У судах експертизи проводяться при судочинстві по кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних справах. Судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства [19]. Для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися крім судових експертів також інші фахівці з відповідних галузей знань.

Робота з доказами, особливо їхнє виявлення, закріплення, вилучення й витяг необхідної інформації, вимагає використання знань у всіляких галузях науки, техніки, мистецтва, ремесла, застосування досягнень науки, володіння сучасними технологіями, якими не володіють у необхідному обсязі суб'єкти судочинства. Такі знання прийнято називати спеціальними, а носіїв цих знань — фахівцями, або знаючими особами. Професійність припускає певну підготовку, якій передують освоєння теоретичних основ, необхідних для розуміння закономірностей, досліджуваних тією або іншою галуззю науки й техніки. Така підготовка нерозривно пов'язана із застосуванням вивчених відомостей у конкретній діяльності й визначає компетенцію носія спеціальних знань. Даний суб'єкт повинен мати відповідний досвід застосування наявних у нього знань у конкретних ситуаціях. Володіння цими знаннями припускає поглиблене знання властивостей різних об'єктів і явищ.

Спеціальні знання, по-перше, це знання, що базуються на певній науці, що має теоретичну базу, необхідну для розуміння природи явищ, їхніх властивостей, як явних, так і неявних; по-друге, ці знання повинні бути придбані в ході спеціальної підготовки; по-третє, носій цих знань повинен мати не тільки теоретичну й спеціальну підготовку, але й практичні навички із застосування своїх знань у реальних ситуаціях правозастосовної практики. Ці навички включають володіння методами й засобами витягу інформації, що має доказове значення або вказує напрями по її одержанню (наприклад, робота фахівця на місці події).

Розглядаючи зміст спеціальних знань, слід зазначити, що до них почали відносити також і юридичні знання. В останнє десятиліття спостерігається ситуація, коли правозастосовна практика показує, що для ухвалення рішення потрібно не тільки знайти необхідний нормативний акт, але й зіставити його з іншими, також регламентуючими певну сферу діяльності. Суб'єкти правозастосування виявляються неспроможними орієнтуватися в усіх аспектах галузевого законодавства, що постійно змінюється. У той же час знання цих аспектів необхідно для ухвалення рішення при розгляді справ у господарському процесі, по справах про адміністративні правопорушення.

Чинне законодавство дозволяє залучати як експертів не тільки співробітників державних експертних установ. Особливо поширене залучення приватних осіб як експертів у цивільному процесі. У кожній галузі є свої компетентні дослідники, учені, що володіють спеціальними знаннями. Наприклад, як оцінити картину? Держава не готовить експертів, здатних проводити оцінку культурних цінностей, однак є знаючі в цій галузі люди — мистецтвознавці, і вони залучаються як експерти, дають відповідні висновки.

У кримінальному праві залучається менше фахівців, тому що там уже визначено види експертиз, і на відміну від цивільного права кримінальне — це публічне право, тому тут є певна небезпека необ'єктивних висновків експертів. Державні функції не повинні виконувати приватні структури або приватні особи. Порядок й умови участі фахівця у процесуальних діях визначаються відповідними процесуальними кодексами, а також відомчими нормативними актами.

Фахівець як учасник судочинства, використовуючи свої пізнання, сприяє формуванню доказової бази. Його особливість як суб'єкта судочинства полягає в тому, що він може, як, між іншим, і свідок у справі, приховати якусь інформацію або надати неправильне тлумачення результатів аналізу досліджуваного об'єкта, застосування науково-технічних засобів.

За своїм доказовим значенням висновок фахівця є непрямим доказом, як і переважна більшість висновків експертів, тому що висновок фахівця покликаний установлювати фактичні дані, які мають проміжне значення в доведенні. Висновок фахівця, будучи доказом, повинен відповідати, як і висновок експерта, принципам кваліфікованості й визначеності. Принцип кваліфікованості означає, що фахівець може сформулювати тільки такі висновки, для яких необхідні відповідні спеціальні знання. Принцип визначеності означає, що висновки фахівця не повинні допускати різне їхнє тлумачення, вони не повинні бути двозначними, тобто бути невизначеними.

Оцінка доказів являє собою здійснювану в логічних формах розумову діяльність судді або суду. Здійснюється вона з метою визначення за своїм внутрішнім переконанням допустимості, відно-

симості фактичних даних, вірогідності, достатності й значення як кожного окремо взятого доказу, так і всієї зібраної у справі їхньої сукупності.

Докази оцінюються за внутрішнім переконанням, що тією чи іншою мірою характеризують такі ознаки: а) спеціальний суб'єкт, уповноважений оцінювати докази від імені державного органу (держави), — посадова особа, що здійснює процес судочинства; б) назначений суб'єкт не вправі керуватися оцінкою, пропонованою кимось іншим (вищим органом, «суспільною думкою» й ін.), а також перекладати обов'язок такої оцінки й відповідальність за неї на іншу особу; в) за формальними ознаками жодні докази (ані виходячи з фактичних даних, що містяться в них, ані з різновиду засобу) не повинні мати переваги над іншими; г) посадова особа, що здійснює судочинство, повинна прагнути до завершення оцінки доказів в однозначних, позбавлених сумнівів висновках.

Оцінюючи докази, суддя й суд повинні керуватися законом і правосвідомістю. Теорією доказів установлені принципи оцінки доказів, гарантії й межі процесуальної самостійності суб'єктів доведення при оцінці доказів, а також вимоги до процесуальних документів, у яких фіксуються підсумки оцінки.

Оцінюючи докази, судді спираються на свої уявлення й професійні знання про право, розуміння юридичного, соціального й морального змісту правової системи держави, офіційне й наукове тлумачення юридичних норм. Це й значить керуватися власною правосвідомістю.

Виходячи із принципу процесуальної рівноправності сторін і з огляду на обов'язок позивача й відповідача підтвердити доказами ті обставини, на які вони посилаються, необхідно в ході судового розгляду досліджувати кожен доказ, який представлений сторонами на підтвердження своїх вимог і заперечень, що відповідає вимогам відносимості й допустимості.

Якщо в суду або в осіб, що беруть участь у справі, виникнуть сумніви у достовірності досліджуваних доказів, їх варто вирішувати шляхом зіставлення з іншими встановленими судом доказами, перевірки правильності змісту й оформлення документа, призначення в необхідних випадках експертизи і т. д.

Якщо суд, оцінивши докази, кожний окремо й у їхній сукупності, установить, що ті або інші представлені матеріали, показання свідків, інші фактичні дані не підтверджують обставин, на які сторони посилалися як на підставу своїх вимог і заперечень, він повинен у рішенні переконливо мотивувати свій висновок про це.

Таким чином, фактори, від яких залежить результативність переконання, не вичерпуються особливостями аргументації. Американський психолог Д. Майєрс пропонує розглядати чотири складових переконання: хто, кого, яким способом й у чому переконує [13]. Ефективність впливу, таким чином, залежить від особливостей аргументатора, від змісту й форми переконуючого повідомлення, способу його передачі, а також від особливостей адресата впливу. Знання цих факторів відкриває можливості для підвищення переконливості аргументатора при впливі на адресата аргументації.

Література: 1. Аристотель. Вторая аналитика [Текст] / Аристотель // Соч. : в 4 т. Т. 2. – М. : Мысль, 1983. – С. 259–261. 2. Аристотель. Метафизика [Текст] / Аристотель // Соч. : в 4 т. Т. 1. – М. : Мысль, 1983. – С. 190–196. 3. Аристотель. Риторика [Текст] / Аристотель // Античные риторика. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – С. 15–166. 4. Аристотель. Топика [Текст] / Аристотель // Соч. : в 4 т. Т. 2. – М. : Мысль, 1978. – С. 347–532. 5. Владимиров, Л. Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств [Текст] / Л. Е. Владимиров. – Харьков, 1873. 6. Глисков, А. А. Проблемы квалификации клеветы, совершенной путем распространения негативной оценочной характеристики потерпевшего [Текст] / А. А. Глисков // Адвокат. – 2011. – № 8. – С. 26–32. 7. Господарський процесуальний кодекс України [Текст] : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56. 8. Ивин, А. А. Риторика: искусство убеждать [Текст] : учеб. пособие / А. А. Ивин. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 304 с. 9. Кодекс адміністративного судочинства України [Текст] : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 32. – Ст. 1918. 10. Конвенція з прав людини ETS № 005 від 04.11.1950 р. – Закон України «Про ратифікацію Протоколів № 12 та № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» від 09.02.2006 № 3435-IV // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 32. – Ст. 2371. 11. Кримінально-процесуальний кодекс України [Текст] : Закон України від 28.12.1960 // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15. 12. Логіка

[Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва [та ін.]. – Х. : Право, 2005. – 208 с. 13. Майєрс, Д. Социальная психология [Текст] / Д. Майєрс. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – 512 с. 14. Науково-практичний коментар до статті 57 Цивільного процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Електрон. дан. «ЛІГА : ЗАКОН» (Преміум, версія 9.1), – файл КК003404.LHT. – К. : ТОВ «ЛІГА Закон», 2012. – Назва програм. забезпечення. 15. Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку [Текст] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 29 черв. 1990 р. № 5 // Бюл. законодавства і юрид. практики України. – 2004. – № 12. 16. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя [Текст] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України // Бюл. законодавства і юрид. практики України. – 2004. – № 5. 17. Про інформацію [Текст] : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650. 18. Про пресу [Текст] : Закон України від 16.11.1992 № 2782-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 1. 19. Про судову експертизу [Текст] : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232. 20. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди [Текст] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 31 берез. 1995 р. № 4 (зі змінами, внесен. Постановою від 25 трав. 2001 р. № 5) // Юрид. вісн. України. – 2009. – № 14. 21. Про телебачення і радіомовлення [Текст] : Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43. 22. Резник, Г. М. Честь. Достоинство. Деловая репутация: споры с участием СМИ [Текст] / Г. М. Резник, К. И. Скловский. – М. : Статут, 2006. – С. 10–12. 23. Россинская, Е. Р. Настольная книга судьи. Судебная экспертиза: теория и практика, типичные вопросы и нестандартные ситуации [Текст] / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина. – М. : Проспект, 2011. – 208 с. 24. Рузавин, Г. И. Методологические проблемы аргументации [Текст] / Г. И. Рузавин. – М. : Культура и спорт : ЮНИТИ, 1997. – 351 с. 25. Цивільний процесуальний кодекс України [Текст] : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088. 26. Dothard v. Rawlinson. 433 U. S. 321 (1977) [Електронний ресурс]. – Електрон. дан.: <http://lp.findlaw.com>. – 2012. – Режим доступу: <http://caselaw.lp.findlaw.com/scripts/getcase.pl?court=US&vol=433&invol=321>. – Назва з екрана. 27. Kommers, D. The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany [Текст] / D. Kommers. – Durham and London : Duke

University Press, 1989. – 648 p. 28. Thiel, M. The 'Militant Democracy' Principle in Modern Democracies [Текст] / M. Thiel. – MPG Books Group, UK, 2009. – 431 p. 29. Perelman, Ch. The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation [Текст] / Chaim Perelman and Lucy Olbrechts-Tyteca ; trans. John Wilkinson and Purcell Weaver. – Notre Dame, IN : University of Notre Dame Press, 1968. – 381 p. 30. Perelman, Ch. The New Rhetoric: A Theory of Practical Reasoning [Текст] / Ch. Perelman // The Rhetoric of Western Thought / ed. by J. Golden, G. Berquist, W. Coleman Dubuque (Iowa) : Kendall / Hunt, 1983. – 520 p. 31. Rieke, R. Argumentation and decision making process [Текст] / R. Rieke, M. Sillars. – N. Y., 1975. – 202 p. 32. Rokeach, M. Beliefs, Attitudes and Values [Текст] / M. Rokeach. – San Francisco, 1968. – 324 p. 33. Skinner V. Skinner [Електронний ресурс]. – Електрон. дан.: <http://supreme.justia.com>. – Режим доступу: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/489/602/case.html>. – Назва з екрана.

ДІАЛЕКТИЧНА ЮРИДИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ

Як когнітивна процедура, юридична аргументація може розглядатись не тільки суто аналітично, структурно безвідносно в межах одного інтелекту, але й у режимі співвідносних аналітичних процедур, що беруться у певному контексті та в межах різних комунікаційних моделей. Це означає, що процес аргументування розглядається з урахуванням можливих реакцій учасників (колеги, свідків, суддів і т. д.). При цьому юрист не залишається наодинці з істиною, а бере на себе відповідальність за впровадження істини в життя. Дійсно, істинним є те, що «в спорі народжується істина». Цей прагматичний аспект аргументації дістав назву «*діалектична аргументація*», під якою потрібно розуміти проєктивний (контекстуально відносний) аспект процесу підбору аргументів та структурування відношень між ними відповідно до логічних правил істинності. Діалектична аргументаційна форма використовується як для правознавчої теоретичної аргументації, так і у юридичній практиці.

3.1. Аргументація, критика і діалог

Сучасне суспільство — це комунікаційна система, де постійно здійснюється обмін інформацією та думками і де кожен член суспільства має право на доступ до інформації, на відстоювання власної позиції. Для того щоб переконати опонента у правильності своїх думок та вірності запропонованих рішень, необхідним інструментарієм постає аргументація, що зазвичай має логічну природу, оскільки саме логічними засобами здійснюється відношення наших думок до дійсності, вони класифікуються як істинні або хибні.

Наведемо декілька визначень поняття «аргументація», представлених у працях відомих російських та українських логіків:

«Аргументація — це повне або часткове обґрунтування певного твердження з використанням інших тверджень. Передбачається, що у правильних аргументаціях інші твердження повністю або хоча б частково обумовлені і те положення, яке аргументується, логічно випливає з них або вони хоча б підтверджують його. Завдання аргументації — вироблення переконань або підтвердження істинності певного твердження» [6, с. 192].

«У найбільш широкому смислі слова термін “аргументація” можна визначити як процес обґрунтування людиною певного положення (твердження, гіпотези, концепції) з метою переконання в його істинності, слухності.

Обґрунтування може бути здійснене різними способами.

По-перше, положення можуть бути обґрунтовані шляхом безпосереднього звертання до дійсності (експеримент, спостереження тощо). Саме такий спосіб дуже часто застосовується у природничих науках.

По-друге, обґрунтування може бути здійснене за допомогою вже відомих положень (аргументів) шляхом побудови певних міркувань (доказів). У цьому випадку людина також певним чином звертається до дійсності, але вже не безпосередньо, а опосередковано. Такий спосіб переважно притаманний гуманітарним наукам» [9, с. 219].

«Аргументація — це форма мисленнєвої діяльності, мета якої полягає в обґрунтуванні твердження про істинність або хибність певного висловлювання або теорії (або в принциповій неможливості оцінки висловлювання як істинного або хибного)» [5, с. 466].

Сучасна теорія аргументації являє собою синтез логіки, лінгвістики, психології, соціології, філософії, герменевтики. Ключовими поняттями у сучасній теорії аргументації вважаються стиль аргументації, контекст аргументації, полеміка і діалог, дисонанс і консонанс позиції комунікантів тощо. Зазначимо такі різновиди аргументації:

– абсолютна аргументація має місце тоді, коли наводяться переконливі достатні аргументи на підтримку тези (*A* переконливо, оскільки *C*, де *A* — теза, а *C* — основа аргументації);

– порівняльна аргументація прагне довести, що краще прийняти запропоновану тезу, ніж якась інше положення (*A* більш прийнятне, ніж *B*, оскільки *C*; де *A* — теза, *B* — можлива альтернатива тези, *C* — основа аргументації);

– загальнозначима аргументація, коли використовуються дедуктивні та індуктивні схеми доведення;

– контекстуальна аргументація базується на інтуїції, вірі, використанні різноманітних риторичних прийомів.

Аргументація являє собою різновид людської діяльності, що має соціальний характер, тому важливим є аналіз аудиторії, де відбувається процес аргументації. Аудиторія може бути вузькою, коли, наприклад, дискутують дві особи, або це може бути промовець, який висуває нову концепцію, та члени наукового співтовариства, яким ця промова адресована. Більш широкою аудиторією будуть всі, хто присутній при процесі дискусії, хто втягнутий у обговорення проблеми. Таким чином, можна стверджувати, що аргументація — це особливе практичне мистецтво і досягнути успіху у ньому може лише той, хто вміє обирати найбільш вдалі прийоми аргументації, володіє мистецтвом відчувати аудиторію, здатен створити ту конфігурацію аргументів, які є найбільш вдалими та достатніми для доведення тези.

«Найбільш важливим принципом аргументації варто вважати вимогу наукової добросовісності та об'єктивності в оцінці певних теорій. Ця вимога полягає в необхідності — при доведенні або спростуванні — відволікатися від прихильності до тих або інших концепцій, від симпатії або антипатії відносно автора заявленої тези, від власного честолюбства або самолюбства. Ніщо не повинно заважати основній задачі аргументації — виявленню істинності або хибності матеріалу, який обговорюється, і не можна дозволити собі відходити від вирішення саме цієї задачі» [5, с. 493].

Проте досить часто людині й у повсякденному спілкуванні, і у професійній діяльності потрібно не лише довести власну позицію, а й спростувати докази опонента, здійснити певну критику його позиції. Під критикою зазвичай розуміється логічна операція (дія), спрямована на переконання у хибності певного положення або у доведенні сумнівності його істинності. Таким чином, критика

протилежна аргументації, хоча критику не потрібно вважати такою процедурою, мета якої за будь-яку ціну зруйнувати будь-яку точку зору.

Як зауважує Ю. В. Івлєв, «якщо метою аргументації є вироблення переконання в істинності або хоча б у частковій обґрунтованості певного положення, то кінцевою метою критики є доведення хибності тієї чи іншої тези. Кінцева мета при критиці досягається не завжди. Іноді вдається лише встановити необґрунтованість твердження, а іноді встановлюється хибність твердження або низький рівень його достовірності. У зв'язку з цим можна виділити два способи критики: критику аргументації та встановлення хибності або низького рівня правдоподібності тверджень» [6, с. 196].

Критичне мислення відрізняється від апологетичного. Умовно кажучи, вони співвідносяться як напад та захист. На відміну від раціоналістичної позиції при критичному мисленні, апологетичне мислення «направлене на захист тієї чи іншої позиції поза зв'язком з тим, чи є вона істинною або хибною» [8, с. 15]. Апологетичне мислення використовується перш за все для захисту позицій віри, що недоступні для емпіричного досвіду, експериментальної перевірки. Таким чином, воно є дієвим відносно ненаукових предметів. Теоретик критичного мислення О. В. Тягло вважає, що апологетичне мислення не є протилежним критичному у зв'язку з різнотиповістю їх предметів. Але дійсно протилежним критичному мисленню є «наукоподібна догматика та софістична апологетика, тобто міркування, що ставлять собі завдання захистити за допомогою логічних засобів хибні позиції або “спростувати” істинні» [7, с. 16]. О. В. Тягло визначає критичне мислення як систему критичних поглядів. Повний цикл критичного мислення включає чотири взаємообумовлені фази: аналіз — розуміння — оцінку — критику [8, с. 17].

Потрібно зазначити, що у великій кількості ситуацій спостерігається некритичне мислення. Наприклад, некритичне мислення характерне при перегляді телевізійних програм. Телебачення, з одного боку, перебільшує значення та драматизує події, а з іншого боку — культивує спрощене осмислення подій. Відомий сучасний французький філософ П. Бурдьє назвав спрощування в процедурах мислення *fast-thinking* (подібно до *fast-food*), чим підкреслював малоцінність і навіть

шкідливість цього продукту масового споживання. Це — мислення за допомогою «готових ідей». Справжнє мислення має розвиватися у повільному темпі й може «захлинутися» в процесі телевізійної гонки за цікавими фразами. Справжнє мислення потребує аргументів, якщо їх не вистачає, воно завжди готове до критики.

Критика має два спрямування:

1) встановлення необґрунтованості положень і недостатності аргументів;

2) встановлення хибності висловленого судження або низького ступеня його ймовірності.

Перший вид критики здійснюється шляхом критики аргументації, другий — встановлення хибності тези.

Частковим проявом критики вважається спростування, що здійснюється шляхом демонстративного міркування.

Зазначимо, що для майбутнього правознавця суттєве значення має знання юридичної (нормативної, правової) аргументації, під якою розуміється система засобів переконання, що мають раціональний характер, соціальну та діалогічну обумовленість, виражаються вербальними засобами.

Відомі різні форми аргументації, які залежать від того, які види умовиводів застосовуються для побудови доведення: дедуктивні, індуктивні, за аналогією, або аргументація будується на основі статистичних даних.

Процес аргументації може здійснюватися у формі монологу, коли одна людина наводить аргументи, а інші слухають їх, проте найбільш вдало аргументація відбувається у формі діалогу, спільного пошуку істини у процесі бесіди, полеміки, дискусії, адже і само слово «діалог» у перекладі з грецької мови означає «вести бесіду, дискутувати».

М. Бахтін репрезентує діалог як актуальний процес, «живу» подію буття, яка є потенційно нескінченною та незавершеною, тобто являє собою процесуальність. Остання обумовлена екзистенційною відкритістю людини буттю та прагненням до свободи та творчості. Діалог у такому розумінні перетворюється на універсальний спосіб людського буття, природа якого визначається відношенням Я — Інший та характеризується органічним взаємозв'язком та взаємодоповненням зовнішньої та внутрішньої інтенціональності.

Поняття діалогу застосовується у багатьох сферах, зокрема в лінгвістиці його використовують виключно до мовленнєвої поведінки, тому діалог тлумачився як форма мови, співбесіда, розмова, комунікація, інформаційний обмін. Діалог також є формою навчання, коли істина не виводиться з нього безпосередньо, але передбачається як першопочаткова даність, мета співбесідників полягає в тому, щоб розшукати адекватні способи її пояснення,

Згадаємо давньогрецького майстра діалогу Сократа, який уміло формулював запитання, відповідаючи на які його співбесідник виголошував власне припущення, котре потім зіставлялося з очевидними фактами або добре відомими істинами, суперечило ним, а тому відкидалося як хибне. Сократ користувався логічною схемою, подібною до заперечного модусу умовно-категоричного силогізму. Якщо позначити гіпотезу, яку висуває опонент Сократа, як H , а наслідок як E , то отримуємо таку логічну схему:

$$\begin{array}{r} H \rightarrow E \\ \neg E \\ \hline \text{Отже, } \neg H \end{array}$$

Сократичний діалог ще називають *дослідницьким діалогом*, оскільки обидва промовці рівноправні, кожен вільно висловлює свої думки, може ставити запитання протилежній стороні та вимагати обґрунтованих відповідей. Зазначимо, що сократівський діалог є своєрідною опозицією софістиці, тобто мистецтву видавати хибне за істинне. В основі сократівського діалогу лежить механізм *майєвтики* (дослівно — «повивальне мистецтво») — доведення логіки роздумів співбесідника до парадоксу шляхом виявлення внутрішньої суперечності у його аргументах. Епоха Античності змінюється Середньовіччям, відповідних змін зазнає і сократівський діалог, який тепер перетворюється у *діатрибу* — наставницький діалог, коли істина (релігійна істина) вважається апріорно відомою заздалегідь, а розмова сприймається не як шлях її досягнення, а як засіб доведення і розкриття цієї істини.

На протигагу дослідницькому діалогу існує *риторичний діалог*, характерною особливістю якого є активність лише однієї сторони, виключення можливості обміну думками.

Але гіпотетико-дедуктивний метод — не єдина складова діалогу, важливу роль відіграють інтуїція, вміння ставити запитання, використовувати різноманітні нелогічні фактори, відчувати настрій опонента. Характерною рисою діалогу є наявність аудиторії, активна взаємодія його учасників, які погоджуються з тією аргументацією, яку наводить промовець. Це залежить від кількісного та якісного складу аудиторії, рівня її компетентності, професійної та теоретичної підготовленості, здатності сприйняти аргументи, що наводяться.

Відповідно розрізняються такі види діалогів:

– *дидактичний діалог*, що має за мету активізацію процесу засвоєння навчального матеріалу, вироблення у слухачів навичок самостійного розв'язання завдань, здатності критично ставитися до наведених аргументів. Цей вид діалогу постає своєрідним способом аргументації, засвоєння та закріплення вже наявних знань і не прагне до пошуку істини;

– *пошуковий (дослідницький) діалог*, спрямований на пошук та відкриття нових наукових істин завдяки використанню евристичних прийомів, методів та засобів. Найчастіше використовується в емпіричних науках, де є можливість здійснювати ретельний аналіз та статистичну обробку результатів експериментів, на основі чого будувати певні припущення. Цей вид діалогу використовується на всіх стадіях дослідження проблеми, надає можливість висловлювати різні точки зору, спростовувати або приймати наведені аргументи, здійснювати спільний пошук істини;

– *діалог у процесі аналізу та підготовки рішень*, покликаний виробити оптимальні рішення стосовно різноманітних практичних питань. Здійснюється шляхом ретельного критичного обговорення переваг та недоліків усіх можливих альтернатив, завдяки чому визначається рівень корисності прийнятого рішення для досягнення поставленої мети, а також виявляється ймовірність досягнення мети за наявних можливостей.

Останнім часом виникає так звана *інтеррогативна концепція діалогу*, авторами якої є Я. Хінтікка та Д. Бачман, як своєрідна модифікація сократівського діалогу, де центральну роль відіграє вміння ставити послідовні запитання, відповідаючи на які ми отримуємо нову інформацію, а дедуктивні умовиводи лише комбінують раніше відому

інформацію. У такому випадку аргументація уявляється послідовністю запитань та відповідей, які називають інтеррогативними кроками, та дедуктивних кроків, що логічно їх пов'язують.

Некласична парадигма філософування відрізняється підвищеною увагою до Я, самості, внутрішнього світу дослідника, домінуванням поліцентризму та поліконцептуальності, розмаїттям міждисциплінарних форм пізнання, які дозволяють створювати плюралістичні моделі досліджуваних явищ і феноменів. У цьому контексті зауважимо, що, на думку В. С. Біблера, діалог можна тлумачити специфічно, а саме як визначення мислення. Людина мислить тоді, коли вона подумки веде бесіду сама із собою. Тією мірою, якою людина мислить, вона мислить діалогічно, тому що мислити — це звертатися до самого себе, виявляти певні труднощі у своїх роздумах тощо. Я мислю наодинці із собою, але разом з тим у постійному уточненні, у постійному спорі, у розвитку свого суб'єкта мислення як якогось необхідного моменту визначення самого мислення. У такому тлумаченні ми отримуємо власне філософське розуміння діалогу.

Погодимось з думкою талановитої української дослідниці Є. Більченко: «Категорія діалогу як філософсько-культурологічний концепт не є суворо визначеним логічним поняттям. Протягом тривалого часу дана категорія взагалі мала статус “наукової метафори”, що значно применшувало її реальне змістове наповнення, редукуючи його до позначення процесів взаємодії і/або взаємообміну тим чи іншим культурним продуктом (ідеї, цінності, артефакти), який відбувається, як правило, між двома сторонами (особами, спільнотами, державами, націями, цивілізаціями). Обидві сторони при цьому розглядалися як паритетні втілення активного начала, суб'єкти (а не об'єкти) взаємодії» [3, с. 16].

Діалог розуміється як всезагальна основа людського взаєморозуміння, оскільки «діалогічні відношення — це майже універсальне явище, яким просякнута вся людська мова, усі відношення і прояви людського життя, узагалі, все, що має сенс та значення... Де починається свідомість, там бере початок і діалог» [1, с. 92].

Сьогодні вимагає від нас усвідомлення діалогу як екзистенційної цінності. Це думка не нова, адже таке тлумачення діалогу зустрічаємо вже в роботах М. Бубера, який визначає основні моделі світо-

сприйняття: суб'єкт-об'єктне ставлення («Я — Воно») — атрибут сцієнтистсько-технократичної, соціально-інженерної моделі мислення, що втілюється у новоєвропейській раціоналістичній («фастівській») культурі (цивілізації), а також суб'єкт-суб'єктне ставлення («Я — Ти»), властиве гуманітарно-гуманістичній моделі мислення, втілене в духовній культурі, в особистісних аспектах релігійного почуття [4].

Діалог не варто зводити лише до спілкування, вони не тотожні між собою, але спілкування включає в себе діалог як форму спілкування, як зауважує В. Біблер, «чужі свідомості не можна спостерігати, аналізувати, визначати як об'єкти, речі, — з ними можна лише спілкуватися за допомогою діалогу» [2, с. 19].

Діалог буде вдалим, якщо дотримуються такі вимоги:

- адекватна оцінка ситуації та мотивів поведінки опонента;
- урахування психологічних особливостей співбесідника та дотримання етичних норм;
- уміння логічно правильно висловити власну думку;
- здатність аргументувати та критикувати, доводити та спростовувати;
- поєднання вербальної та невербальної форм комунікації;
- уміння спостерігати реакції опонента та налагоджувати зворотний зв'язок.

Діалог може здійснюватися або в усній, або в письмовій формі, але для того, щоб він відбувся, потрібно виконати такі умови:

- 1) мають бути мінімум два учасники;
- 2) активний обмін інформацією;
- 3) адекватне сприйняття інформації учасниками діалогу.

У *структурі діалогу* виділяють два елементи — запитання та відповіді, оскільки саме завдяки їм відбувається обмін інформацією, здійснюється пошук спільного рішення. Структура діалогу визначає *режим діалогу*, тобто форму представлення інформації запитання та відповіді в елементарному акті діалогу.

Режим діалогу може бути відкритим, закритим, обмеженим.

Відкритий режим діалогу буде у тому випадку, коли відповідь визначається лише компетентністю опонента стосовно інформації, яка міститься у запитанні, при *закритому режимі діалогу* відповідь

на питання передбачається лише як «так» або «ні», а при обмеженому — питання, яке задається, вже має набір можливих відповідей, серед яких потрібно обрати правильну.

Завдяки діалогу відбувається порозуміння між учасниками комунікації, здійснюється вибір напряму спільної взаємодії. Прийнято розрізняти логічний діалог (традиційний) та феноменологічний (сучасний). У традиційному логічному діалозі зв'язок між комунікантами здійснюється через мову (логос), що уможливорює порозуміння, але призводить до репресії індивідуального, а феноменологічний діалог — це безпосередній обмін між персональними цілісностями, які повністю зберігають свої особливості.

Діалог також репрезентується як взаємопроникнення смислів культури, втілених у відповідних текстах, завдяки чому зростає світоглядна функція діалогу в сучасному суспільстві, діалог перетворюється на засіб формування нової системи цінностей, дієвий інструментарій сучасної освітньої діяльності, який торує шлях до віднайдення самості та ідентичності не лише окремої особистості, а й певного етнічного чи державного утворення, указує можливості подолання ксенофобії та етноцентризму.

Література: 1. М. М. Бахтин как философ [Текст] : сб. ст. / С. С. Аверинцев, Ю. Н. Давыдов, В. Н. Турбин и др. ; Рос. акад. наук, Ин-т философии. — М. : Наука, 1992. — С. 111–115. 2. Библер, В. С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век [Текст] / В. С. Библер. — М. : Политиздат, 1990. — 413 с. 3. Більченко, Є. В. Чужий. Інший. Близній. Філософія діалогу як філософія Третього [Текст] : [монографія] / Є. В. Більченко. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — 387 с. 4. Бубер, М. Два образа веры [Текст] ; [пер. с нем.] / Мартин Бубер. — М. : Республика, 1995. — 464 с. 5. Войшвилло, Е. К. Логика [Текст] : учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Е. К. Войшвилло, М. Г. Дегтярев. — М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. — 528 с. 6. Ивлев, Ю. В. Логика [Текст] : учебник / Ю. В. Ивлев. — М. : Изд-во МГУ, 1992. — 270 с. 7. Тягло, А. В. Критическое мышление: Проблема мирового образования XXI века [Текст] / А. В. Тягло, Т. С. Воропай. — Харьков : Ун-т внутр. дел, 1999. — 285 с. 8. Тягло, А. В. Критическое мышление на основе элементарной логики [Текст] : учеб. пособие / А. В. Тягло. — Харьков, 2001. — 210 с. 9. Хоменко, І. В. Логіка – юристам [Текст] : підручник / І. В. Хоменко. — К. : Четверта хвиля, 1997. — 392 с.

3.2. Точка зору в юридичному дискурсі

Юридична аргументація не є простим додатком розроблених філософами аргументативних технік до окремих прикладних питань права. Найважливішим суспільно-історичним фактором виникнення передумов юридичної аргументації стала кардинальна зміна ролі судді в ХХ ст. Якщо раніше судді відводилася роль виконавця законів, тобто суддя повинен був вивчити факти і докази та застосувати до них норму закону, яка ясно, чітко і недвозначно була сформульована законодавцем, то в ХХ ст. погляди на функції судді змінилися. Законодавець не може передбачити всіх можливих ситуацій і змін у суспільному та економічному житті, тому при створенні законів він змушений використовувати найбільш загальні формулювання правових норм, які в подальшому підлягають тлумаченню в процесі правозастосування. Суддя виконує завдання інтерпретації норм закону, формулюючи конкретну норму для конкретної ситуації. Виходить, що суддя не «виводить» рішення із загальної норми закону, але виробляє приватну норму на основі останньої, обґрунтовуючи дану інтерпретацію загальної норми як найбільш прийнятну в конкретній ситуації. Оскільки аргументація виступає основною формою обґрунтування інтерпретації загальної норми суддею, вивчення особливостей юридичної аргументації набуває важливого значення.

Що стосується підходів до дослідження юридичної аргументації, можна стверджувати, що інтерес учених переключився із суто логічних і риторичних підходів на підхід, в якому поєднуються логічні, риторичні та комунікативні аспекти юридичної аргументації. Цей підхід дістав назву діалектичного підходу. Даний підрозділ буде присвячений розгляду питання обґрунтування точки зору в юридичному дискурсі.

3.2.1. Юридична аргументація і раціональна дискусія

В останній чверті ХХ ст. в загальній теорії аргументації виник діалектичний підхід, згідно з яким аргументація розуміється як процес раціональної (критичної) дискусії, яка являє собою процедуру відстоювання раціональної точки зору за певними правилами. При

цьому сама дискусія розглядається як діалог на тему про прийнятність тієї чи іншої точки зору. Раціональність аргументації залежить від того, чи відповідає процедура дискусії встановленим формальним і матеріальним правилам прийнятності.

Учені, які займаються вивченням теорії аргументації в рамках даного підходу, з'ясовують також питання прийняття рішення на основі оцінки ситуації, а також в умовах існування різних думок з приводу однієї ситуації. Перевага діалектичного підходу до аргументації полягає в тому, що він дозволяє враховувати як формальні, так і прикладні, і матеріальні критерії прийнятності аргументації. Розвиток діалектичного підходу в юридичній аргументації йде паралельно з розвитком діалектичного підходу в загальній теорії аргументації [27, р. 335–339].

У рамках кожної з концепцій теорії аргументації можна виділити ряд певних підходів. Різноманітність цих підходів пов'язана як з об'єктом аргументації, так і з методами, які використовуються для дослідження об'єкта. Наприклад, якщо психологів цікавить, якою мірою переконливі висловлювання впливають на ставлення людей до якої-небудь проблеми, логіків цікавлять умови, за яких з тих чи інших засновків люди роблять ті чи інші висновки, а фахівців з дискурсного аналізу цікавить те, як люди висловлюють свою думку в процесі бесіди.

У теорії мовних дій філософ Юрген Хабермас під дискурсом розуміє не тільки ідеальну мовну ситуацію, прикладом якої може служити судовий процес, але й соціальну практику на рівні того обміну дискурсом, що він сполучає з комунікативною діяльністю за підтримки центрального феномену соціальної практики, яку утворює судовий процес. За допомогою концепції комунікативної раціональності Ю. Хабермас доводить можливість раціонального обґрунтування справедливості. Ю. Хабермас і К.-О. Апель філософське обґрунтування справедливої комунікації і справедливості, досягнутої в комунікації, називають етикою дискурсу. Інструментальну раціональність Хабермас змінює комунікативною раціональністю, втіленою в мовному розумінні. Хабермас вважає, що справедливість як основний принцип моралі може бути експлікована тільки через необхідні передумови практики аргументації, реалізовані в громадському просторі,

а етика дискурсу є найперспективнішим підходом у сучасності. Найбільш загальна і принципова умова дискурсу — це розумність його учасників. Комунікація є свідченням розумності учасників дискурсу, а також наявності взаємних прав та обов'язків.

Учені, які розробляють діалектичний підхід, пропонують, зокрема, модель формального диспуту [51]. Діалектиків цікавить, наскільки ті чи інші точки зору здатні витримати перевірку на міцність в процесі аргументованого обговорення. Переконавання в аргументації в кінцевому підсумку є лише проміжним завданням по відношенню до прийняття рішення про дію на основі прийнятої (відкинутої) в ході аргументації думки [13, с. 216].

Формальний диспут являє собою дискусію, у якій беруть участь три особи: пропонент, опонент і арбітр. Пропонент формулює тезу та обґрунтовує її, будуючи таким чином систему достатніх доказів. Опонент атакує тезу і наведене обґрунтування, висловлюючи свої заперечення, та наводить ряд контраргументів, на які пропонент повинен відповісти своїми аргументами. Арбітр присутній як суддя і стежить за проведенням диспуту [51, р. 3–4]. Крім такого роду «асиметричного диспуту», Н. Решер також виділяє «симетричний спір», під час якого опонент повинен відстоювати свою власну тезу, що суперечить тезі пропонента.

Згідно з аналізом Н. Решера, висловлення тези складається з формулювання категоричного твердження. Це припускає взяття на себе зобов'язання відстоювати і саме твердження, і всі логічні наслідки, що випливають з нього. Крім того, пропонент бере на себе подібне зобов'язання щодо всіх подальших кроків, які він може зробити, оскільки всі вони повинні бути категоричними твердженнями.

Згідно з підходом, запропонованим у роботі Е. Барта і Е. Краббе «Від аксіоми до діалогу», дається ряд наборів правил проведення критичних діалогів, спрямованих на розв'язання конфліктів або суперечок між пропонентом і опонентом стосовно однієї чи кількох зовнішніх або «виражених» точок зору [22].

Вираженою точкою зору, відповідно до даного підходу, є твердження вихідної тези T , яке висувається пропонентом. Пропонент атакує вихідну тезу обговорення T . Усі наступні твердження в дискусії є допущеннями — вони створюють базис, за допомогою якого

тезу *T* можна захистити або атакувати. У разі простого (чистого) конфлікту лише пропонент повинен відстоювати тезу; йому нічого атакувати (за винятком контраргументів опонента); в опонента немає ніякої тези, яку потрібно захищати, і йому лише залишається атакувати тезу пропонента.

У змішаному конфлікті опонентові теж є що захищати — тезу, яка суперечить тезі пропонента, або допущення, яке піддається сумніву пропонентом. В обох випадках пропонент також оспорує твердження опонента.

Е. Барт і Е. Краббе вважають, що обговорення певної тези має сенс лише в тому випадку, коли пропонент готовий виступати в ролі сторони, яка стверджує, тобто бере на себе зобов'язання захищати свою тезу від критики опонента, а опонент готовий виступати в ролі сторони, яка спростовує, тобто використовує своє безумовне право систематично критикувати тезу пропонента. Ті ж самі дії повинні вживатися і щодо припущень, тобто інших висловлювань, що приводяться під час дискусії, — опонент повинен займати стверджуючу позицію, а пропонент — спростовуючу.

Важливий вклад у розвиток діалектичного підходу внесли А. Аарніо, Р. Алексі і О. Печеник [19; 20; 45; 46]. Також як Ю. Хабермас, вони вважають юридичну аргументацію формою раціональної комунікації, учасники якої ставлять перед собою мету досягти раціонального консенсусу за допомогою обміну думками.

Нідерландські вчені Е. Фетеріс, Х. Клоостерхаус і Д. Плюг у рамках діалектичного підходу розвивають прагма-діалектичний підхід, який дозволяє розглядати аргументацію з точки зору теорії мовних актів [23; 25; 26; 40; 48].

У прагма-діалектичній теорії об'єктом аргументації є точка зору. Прагма-діалектична концепція точки зору узгоджується з метатеоретичними принципами екстерналізації, функціоналізації, соціалізації і діалектифікації. Відповідно до принципу екстерналізації позиція розглядається не як психологічне ставлення чи психічний стан, а як вербально виражена позиція з притаманними їй відповідними твердженнями і відповідальністю за них. Відповідно до принципу функціоналізації, аналізу повинно підлягати не тільки саме твердження, що виражає точку зору, але також комунікативний мовний акт вису-

вання точки зору. Відповідно до принципу соціалізації позиція розглядається не тільки як вираз будь-якої суб'єктивної думки, але і як публічне висловлювання, націлене на те, щоб з ним погодився слухач або читач, котрі, як передбачається, не поділяють точку зору аргументатора. Відповідно до принципу діалектифікації прийняття точки зору вважається виправданим лише в тому випадку, якщо ця точка зору успішно витримала критику з боку антагоніста, яку він висловив в процесі регламентованого обміну доводами «за» і «проти» [5, с. 38].

У прагма-діалектичній теорії аргументації аргументативний дискурс вивчається з точки зору критичної оцінки. Виходячи з припущення, що аргументація є частиною критичної дискусії, яка націлена на розв'язання відмінності в думках, була створена модель різних етапів процесу вирішення розбіжностей і різних типів мовних актів, які використовуються на кожному з цих етапів. Модель критичної дискусії служить евристичним інструментом у процесі аналітичної реконструкції та оцінним інструментом у процесі критичної оцінки.

У прагма-діалектичній теорії в аналізі правової практики застосовуються критерії, закладені в ідеальній моделі раціонального вирішення спору. Процес юридичної аргументації в рамках даного підходу розглядається як внесок у раціональну дискусію [23, р. 108].

Відповідно до даного підходу учасники раціональної (критичної) дискусії повинні дотримуватися певних аргументативних правил. У рамках діалектичного підходу юридична аргументація розглядається з позицій процедури обговорення, у процесі якого сторони відстоюють у суперечці свої позиції, керуючись правилами раціональної дискусії. У цьому випадку юридична аргументація вважається частиною діалогу про прийнятність юридичної точки зору. Будь-яка людина, яка висуває юридично значиму точку зору і хоче, щоб вона була прийнята, зобов'язана представити аргументи на підтримку своєї позиції. Раціональність спору залежить від того, чи задовольняє процедура обговорення певним формальним і сутнісним критеріям прийнятності.

У сфері аналізу та оцінки доводів автори даного підходу до аргументації проводять відмінність між формальними, процесуальними аспектами обґрунтування та аспектами, що стосуються розгляду справи по суті. Що стосується результату спору, А. Аарніо, Р. Алексі,

Н. МакКормік, О. Печеник і Д. Вробльовський [19; 20; 43; 45; 46; 58] виділяють два рівня в реконструкції обґрунтування юридичного рішення: внутрішній та зовнішній. На одному рівні — рівні внутрішнього обґрунтування — використовуються формальні аспекти. У цьому випадку міркування реконструюється як логічно правильна аргументація, у якій засновками служать норми права та обставини справи, а рішення являє собою логічний висновок із цих засновків. У зовнішньому обґрунтуванні використовуються аспекти прийнятності рішення по суті. На цьому рівні з'ясовується, чи можна вважати прийнятними ті обставини справи, закони або норми права, які використовуються у внутрішньому обґрунтуванні.

Діалектичний підхід вимагає, щоб дискусія також відповідала процесуальним критеріям раціональності. Для того щоб юридичне рішення було прийнятним, важливо, щоб учасники дискусії дотримувалися певних правил. Ці основоположні принципи, розвинені Р. Алексі, — це принципи послідовності, ефективності, можливості перевірки, зв'язності та ясності, узагальненості та щирості [20].

Е. Фетеріс звертає увагу на низку подібностей і відмінностей між юридичною та неюридичною дискусіями [26]. Х. Клоостерхаус пропонує у своїх роботах аналітичну систему координат, яку він використовує для реконструкції аргументації, яка заснована на відносинах аналогії і доказі від протилежного [39]. Д. Плюг демонструє у своїх роботах, що обґрунтування юридичного рішення може бути проаналізовано, виходячи з критеріїв критичної дискусії, і описує різні аргументативні структури, використовувані в обґрунтуванні [48].

У «Мовних актах в аргументативних дискусіях» Ф. ван Еемерен і Р. Гроотендорст визначають точку зору як відкрито виражену позицію аргументатора відносно сформульованої думки. Ця точка зору може бути експліцитно виражена за допомогою такої стандартної формули: «Моя точка зору відносно [думки] полягає в тому, що *O* істинно/хибно» [5, с. 39].

І навпаки, аргументатор, який висловлює точку зору, дає зрозуміти, що він вважатиме зміст точки зору своєю думкою [5, с. 39].

Точка зору може бути позитивною або негативною. У першому випадку аргументатор займає позитивну позицію по відношенню до висловленої думки («Я вважаю, що *S* — *P*»). У другому — він займає

негативну позицію («Я не вважаю, що $S — P$ »). Думка, до якої має стосунок позитивна чи негативна точка зору, також сама по собі може бути або позитивною, або негативною («Я думаю, що $S — P$ »; «Я не думаю, що $S — P$ »). Висуваючи точку зору щодо будь-якої думки, аргументатор бере на себе зобов'язання відстоювати цю позицію в разі потреби. Залежно від того, чи є позиція позитивною або негативною, він повинен обґрунтувати або спростувати цю точку зору у своєму висловленні.

Процес висування точки зору характеризується двома поняттями: поняттям мовного акту і поняттям умови успішності. У цьому відношенні важливо відповісти на наступні два питання. По-перше, який саме мовний акт використовується для висунення точки зору: *асертив*, або стверджуючий мовний акт, *коміссів* — акт прийняття мовцем на себе зобов'язань зробити що-небудь, *директив*, тобто акт, який указує слухачеві зробити що-небудь, *експресив*, або акт, що виражає відношення мовця до чого-небудь, *декларатив* — акт, який декларує нове положення справ? По-друге, за яких умов цей мовний акт виконується успішно?

Згідно з Ф. ван Емереном і Р. Гроотендорстом, висування точки зору еквівалентно вчиненню асертивного мовного акту — лише цей вид мовних актів має на увазі те, що мовець ручається за істинність або правильність пропозиціонального змісту досконалого мовного акту.

На практиці, звичайно, не кожна точка зору висувається як пряме твердження. Більш того, висування точки зору — це більше, ніж висловлювання простого твердження. На відміну від більшості інших асертивів (наприклад, оголошень), точки зору зазвичай висуваються тоді, коли передбачається, що слухач або читач сумнівається відносно прийнятності твердження.

Умовами успішності мовного акту висунення точки зору будуть спільні умови ідентифікації і правильності. Умови ідентифікації демонструють, що певне висловлювання є вчиненням певного мовного акту. Умова правильності показує, яким має бути абсолютно правильне виконання даного мовного акту. Спільно умова ідентифікації і умова правильності складають визначення мовного акту, у даному випадку — мовного акту висування точки зору.

При висуванні позитивної точки зору умови успішності повинні бути наступними [5, с. 40]:

Умова ідентифікації.

Умова пропозиціонального змісту мовного акту:

1. Пропозиціональний зміст точки зору складається з вираженої думки *O*.

2. *O* складається з одного або більше висловлювань.

Істотна умова.

Висуваючи точку зору, аргументатор бере на себе відповідальність ставитися до думки *O* позитивно, тобто бере на себе відповідальність відстоювати своє позитивне ставлення до *O*, якщо буде потрібно.

Умова правильності.

Попередня умова.

1. Аргументатор *S* вважає, що адресат *L* (із самого початку, цілком визначено) не згоден з *O*.

2. *S* вважає, що зможе довести *O* для *L* за допомогою аргументів.

Умова ширості.

1. *S* вважає, що *O* вірно.

2. *S* має намір довести *O* для *L* за допомогою аргументів, якщо буде потрібно.

3.2.2. Особливості юридичного дискурсу

З огляду на те, що аргументація в праві нерозривно пов'язана з юридичним міркуванням, системами переконань, обґрунтувань, зі способами комунікативної дії суб'єктів права, то для аналізу точки зору в юридичній аргументації звернемося до проблем дискурсу і дискурсивності. Дискурс набуває різних форм і проявляється на всіх стадіях правового регулювання, його можна трактувати як вираження властивостей права в процесі комунікації.

Дискурс — у широкому розумінні означає те ж, що і міркування, проте сучасна логічна рефлексія над дискурсом виявила його специфічні особливості. Дискурс можна представити як складне багатofакторне явище, що включає учасників комунікації, ситуацію спілкування і його результат у вербальному (знаковому) вигляді. У процесі даної комунікації відбувається взаємодія учасників, що

розглядається з позиції їх належності до тієї чи іншої соціальної групи і стосовно тієї чи іншої типової мовноповедінкової ситуації. На думку дослідників, ідеалом, до якого слід прагнути в процесі комунікації, є максимальна відповідність між дискурсом як абстрактною системою правил і дискурсом як конкретним вербальним втіленням даних правил.

Однією з головних особливостей дискурсу є його раціональність, тобто він припускає осмисленість, доцільність, чітку постановку проблем, які обговорюють, використання певних методів для обґрунтування тези. Найпоширеніша точка зору серед дослідників на дискурс полягає в тому, що його визначають як сенсопороджуючу категорію, вважаючи, що необхідно розглядати його комплексно, осмислювати дискурс як мовомислення, занурене в життя. Дискурс відображає залежність його учасників від значної кількості обставин — знань про світ, думок, установок і конкретних цілей мовця. У комунікативному аспекті дискурс постає монологом і діалогом суб'єктів, у процесі яких шукають взаєморозуміння, намагаються знайти співчуття і моральну допомогу.

Іншою особливістю дискурсу є його історичність, тобто просторово-часовий вимір дискурсу. Соціально-культурні чинники, що змінюються в часі, зумовлюють особливості ведення певного дискурсу. Історично в життєдіяльності людей дискурс набуває нових властивостей і змістовних характеристик, а також породжує певні феномени й ефекти.

Кожному виду дискурсу притаманні такі властивості: він завжди має предмет обговорення; ведеться особливою мовою міркування залежно від сфери (філософський, науковий, юридичний, політичний, дипломатичний і т. д.); використовує методи аргументації. Контекст дискурсу — ситуація конкретного міркування, акту комунікації, коли суб'єкти з'ясовують для себе або для інших сенс і значення термінів, висловлювань, промов, текстів. Контекст дискурсу визначає специфіку міркувань, їх глибинний сенс, зв'язок із реальним життям людей.

Звернемося до аналізу юридичного дискурсу як до комунікативної діяльності, спрямованої на регулювання соціальних відносин через стійку систему правових норм.

Дискурс постає інтелектуальною діяльністю, яка має певну логічну структуру:

мета — метод — результат,

де *мета* визначає чітку спрямованість розумово-мовленнєвої діяльності суб'єктів — учасників комунікації, тобто те, заради чого вони ведуть дискурс, — пошук істини, вирішення певних проблем, досягнення консенсусу і т. ін.;

метод — прийоми і способи, які використовують суб'єкти дискурсу для досягнення мети;

результат — мета досягнута або ні.

Як же точно визначити мету аргументації і вибрати методи, які використовуються для визначення цієї мети? Відповідь на це питання залежить значною мірою від того, який із теоретичних підходів ми застосовуємо при аналізі аргументації.

Поняття «дискурс» використовується рядом гуманітарних наук, у першу чергу тими, предмет вивчення яких так чи інакше пов'язаний з міркуванням. Проблематика юридичного дискурсу неодноразово привертала до себе увагу дослідників із різних галузей знань. Зокрема, детально описані типи логічних суджень, властивих юридичному дискурсу (В. К. Бабаєв, А. Є. Конверський, Г. І. Манов, Д. Мейер, І. В. Хоменко, А. Ф. Черданцев, А. А. Ференс-Сороцький, Л. Фуллер та ін.); до даних питань звертаються вчені в дослідженнях, присвячених проблемам юридичної аргументації (А. А. Волков, В. В. Мельник, В. А. Новицький, А. Пріор, Х. Перельман, Д. Раз, О. Ю. Щербина та ін.); розкриті особливості комунікативної поведінки суб'єктів судового дискурсу (Т. В. Дубровська, О. В. Красовська та ін.); вивчені психолого-прагматичні особливості комунікативної практики учасників юридичного дискурсу (Л. Адам, В. І. Батов, В. А. Варламов, С. М. Вул, Н. І. Гаврилова, А. І. Єлістратов, Г. А. Зорін, А. А. Леонтєв, О. Ліпманн, А. Р. Ратінов, А. М. Шахнарович, І. К. Шахріманьян та ін.), також отримав розвиток міждисциплінарний напрям — юрислінгвістика (Н. Д. Голєв, А. Н. Баранов, К. І. Брін, Є. І. Галяшина, М. Р. Желтухіна, Г. В. Кусов та ін.).

Юридичний дискурс реалізується в рамках дискурсивного співтовариства інституціонального типу, що виконує діяльність у сфері права (парламент, суд, поліція, прокуратура, адвокатура, нотаріат і т. ін.).

Дискурсивне співтовариство являє собою комунікативну спільність, яка об'єднана своїми юридичними цілями, наприклад, укладення договору, захист у суді, тлумачення закону тощо. При цьому агент може бути індивідуальним, груповим і навіть нейтральним. Якщо в першому і другому випадках під дискурсом розуміється особливий вид комунікації, який має на меті обґрунтування понять і дій суб'єктів права в процесі правової комунікації, то в третьому — мається на увазі не тільки те, як інтерпретується право (різні концепції праворозуміння), а і те, як право проявляє себе в комунікативних формах. З цих позицій юридичний дискурс — форма передачі змісту в праві.

Залежно від комунікативних цілей можна виділити такі *види юридичного дискурсу*: законодавчий, судовий, дискурс загального нагляду та контролю, слідчо-дознавальний, поліцейський, пенітенціарний, нотаріальний, правозахисний тощо.

Традиційно виокремлювані типи юридичного дискурсу, які, у свою чергу, класифікуються на підвиди, наприклад, у судовому дискурсі виділяють дискурс кримінального, цивільного, адміністративного, господарського судочинства, характеризуються спільністю базових принципів побудови. Це обумовлено існуванням єдиної ціннісної основи, яка визначає інтенціональну домінанту дискурсу, його спрямованість на правові ситуації, що характеризуються виниклим дисбалансом у суспільних відносинах і в силу закону вимагають правового розв'язання аж до прийняття судового рішення; поділом функцій його учасників (держави та особистості) і модальністю взаємовідносин між ними, а також універсальними когнітивними законами дискурсивних практик (насамперед доказової діяльності і прийняття рішень).

Диференціація різновидів юридичного дискурсу обумовлена специфікою цілей і функцій комунікативної спільності в інституційній системі і виявляється в притаманних йому вербальних формах, інституціональній символіці, ритуалах і поведінкових стереотипах. Разом із тим юридичний дискурс — явище цілісне і не зводиться до його різновидів, позначає єдину, логічно вибудовану систему, частини якої збирають у себе характеристики цілого [9].

Функції юридичного дискурсу

Юридичний дискурс є видом інституційного дискурсу. Основною ознакою інституційного дискурсу як особливого типу спілкування

є виконання соціальної потреби суспільства організувати свої соціальні зв'язки, упорядковувати їх, регулювати і керувати ними. У процесі юридичного дискурсу відбувається статусно-орієнтована взаємодія його учасників відповідно до системи рольових приписів і норм поведінки у визначених правом ситуаціях інституціонального спілкування. Особливості права як регулятивного явища визначають функції юридичного дискурсу та особливості дій його учасників [16]. У процесі юридичного аргументування людина реалізує себе як особистість, демонструючи особисту комунікативну, правову і вербальну компетенцію. Задіяними виявляються її когнітивні механізми, знання, уявлення, здоровий глузд, ціннісна система, її епістемічний, емоційний стан. Головними функціями, які виконує юридичний дискурс, є: *регулятивна, інформативна і комунікативна*.

Регулятивна функція полягає у встановленні і збереженні норм і цінностей, що обумовлюють взаємні дії між інститутом і суспільством, між учасниками всередині інституту та іншими інститутами.

Регулятивна функція юридичного дискурсу пов'язана з адресатом нормативного висловлювання, який знаходиться в ситуації правового регулювання. Адресат нормативного висловлювання здатний здійснювати поведінку і знаходиться в ситуації вибору між приписуваними йому законом можливою дією і дією забороненою.

У процесі юридичного дискурсу аргументатор створює й організовує факти у свідомості його учасників відповідно до ціннісно-нормативних доміант, які визначають картину юридичного світу. Зв'язок між фактами нормативно обумовлений і вибудовується відповідно до логічної схеми: «якщо..., то...». Якщо діями певного учасника юридичного дискурсу створений факт Y , то для даного учасника має (або може) послідувати факт $Y1$. Встановлюючи зв'язки між фактами, норма створює формулу дій, а також формулу ідентифікації дій. «Якщо учасник юридичного дискурсу робить дію Y , то вона повинна мати сукупність ознак $A1, A2, \dots, AN$ »; «Якщо є ознаки $A1, A2, \dots, AN$, то це дія Y ». Факти і зв'язки між ними можуть носити функціональний («Якщо C , то Y вважати якби не- Y » або «Якщо C , то не- Y вважати неначебто Y ») і презумптивний («Якщо C , то X передбачається Y , поки не доведено не- C ») характер, сприяючи створенню «автономної» реальності. У даних типах висловлювань встановлення

фактів відбувається не шляхом їх достовірного пізнання, а за допомогою умовного визнання того чи іншого положення. У судовому дискурсі встановлюються і зв'язуються факти конкретної справи відповідно до ознак і зв'язків юридичних фактів, що окреслюються нормами права. У зв'язку з цим величезну роль у практичному дискурсі відіграє презентаційна форма нормативних висловлювань.

Структура правової норми висловлює специфічні якості права, що відрізняють його від інших соціальних регуляторів. У деонтичній логіці розрізняються власне зміст правової норми (правило поведінки) і джерело, імператив, яким норма встановлена і (або) охороняється від порушень [8, с. 14–15, 55–62; 12, с. 80–87]. Найбільш поширеною точкою зору на структуру правової норми є та, що її структура існує об'єктивно як нерозривний зв'язок правила поведінки (диспозиції) з умовами та межами його застосування (гіпотези) і способом охорони від порушень (санкції) і може бути представлена формулою «якщо..., то..., інакше...» [1, с. 105–106]. Конкретизація цього положення стосовно окремих норм дає можливість визначити, хто і за яких умов повинен слідувати нормі, що саме потрібно зробити для її реалізації, якими заходами державного примусу вона охороняється від порушення. Гіпотеза правової норми визначає можливі, типові і в разі спору доказові обставини, за яких реалізується норма; гіпотеза і диспозиція адресовані розуму і волі учасників суспільних відносин і розраховані на ситуації, коли можливий вибір різних варіантів поведінки, і визначають (у диспозиції) той варіант, який відповідає державній волі, що виражена в праві. Нарешті, санкція повинна виражати здатність держави примушувати до дотримання норми, припиняти її порушення, відновлювати порушене право. Якщо гіпотеза визначає межі (обсяг) дії та застосування норми, а диспозиція — спосіб її регулюючого впливу на поведінку людей і суспільні відносини, то в санкції виражений спосіб охорони правової норми від порушень шляхом визначення заходів державного примусу, що застосовуються в разі правопорушення і містять його підсумкову правову оцінку.

Реалізація регулятивної функції юридичного дискурсу здійснюється за допомогою юридичних імперативів, що містяться в ціннісно-нормативних висловлюваннях, які закріплюють логічно взаємопов'язані між собою стандарти поведінки правових суб'єктів. Імперативи права

характеризують конституйоване правовою нормою відношення між суб'єктом права, який знаходиться в обумовлених правом обставинах, і його правовою поведінкою. Це відношення визначається типом модальності. У розгорнутому вигляді логічну структуру юридичного імперативу можна уявити таким чином:

$$SC — Q — A, R,$$

де S — суб'єкт права, C — обумовлені правом обставини; Q — права модальність, A — правова поведінка; R — санкція.

Суб'єкт права — адресат правової інформації, учасник правовідносин, що характеризується правовою поведінкою. У правовідносинах він наділяється суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. Наприклад, сукупними суб'єктами судового дискурсу, які виступають управляючими центрами комунікативних практик, є судові установи, які різняться між собою предметною компетенцією та обсягом судової влади.

Якщо ті чи інші ситуації не бажані законодавцем, то правові норми формулюються таким чином, що відповідні форми поведінки, які ведуть до створення таких ситуацій, отримують оцінку «неправомірно» і викликають правові норми охоронного характеру, які в нереалізованому вигляді виконують функцію застережень (превентивів) при виборі варіантів поведінки. Авторитарність імперативу, таким чином, підкріплюється можливою реакцією — санкцією, яка передбачає порушення вищевказаних елементів і, отже, формування нової норми, яка спрямована на запобігання порушенням вихідної [15, с. 9].

Основні типи юридичних імперативів, що припускають відповідні форми звернення до адресата, можна звести до формул категоричних суджень: «Суб'єкту S в ситуації C забороняється здійснювати поведінку A » і «Суб'єкт S в ситуації C повинен здійснити поведінку A », які відображають очікування інших осіб щодо поведінки суб'єкта. Більш м'якими за регулятивною силою є судження, побудовані за формулою: «Суб'єкт S в ситуації C має право здійснювати поведінку A », яка відображає очікування самого суб'єкта, звернені до інших, а також огороджує його від їх впливів.

Інформативна функція полягає у генеруванні, трансляції і ретрансляції повідомлень, що входять до предметної галузі регулятивних процесів інституційної діяльності. З точки зору теорії інформації

правове регулювання являє собою рух інформації [18, с. 353], при якому інформація створюється, об'єктивується. Право — це інформація, яка передається, сприймається суб'єктами, переробляється ними, у результаті чого виникає нова інформація. Отже, дія права, його життя проявляються не в однозначній формулі «норма — поведінка», а в процесі, у рамках певного дискурсу. Це властиво будь-якій правовій системі. Оскільки передача правової інформації здійснюється вербально (у знаковій формі), то як формування, так і практична реалізація права здійснюються в рамках юридичного дискурсу. Тобто юридичний дискурс можна розуміти як процес інформаційного впливу суб'єктів права у сфері правового спілкування, основною метою якого є формування правовідносин.

В останні роки з'явилися роботи, в яких пропонуються нові підходи до аналізу сутності та змісту права, узагальнені концепції праворозуміння. Зокрема, комунікативна концепція права [17] спирається на феноменологічну соціологію і герменевтику, вважаючи, що всебічне пізнання права можливо тільки у рамках його інтегративної концепції. На думку вчених, які працюють в рамках даного підходу, право неможливо без соціальної комунікації. Умовою правогенезису є не виникнення держави, а формування психосоціокультурних реалій, які мають комунікативну спрямованість, в якій знаходять свою об'єктивацію правові тексти, правові норми і правові відносини, що породжуються інтерсуб'єктивною (комунікативною) діяльністю членів соціуму [10, с. 13]. У широкому сенсі дискурс відображає загальні особливості даного дискурсивного співтовариства, особливі умови комунікації його конкретних учасників.

Перераховані три функції є конститутивними, їх взаємозв'язок відображає базу для юридичного дискурсу дихотомію норма — факт. Як похідні функції юридичного дискурсу можна виділити такі: *інтерпретативну*, яка полягає в інтерпретації змісту комунікативних дій в інституційній реальності; *кумулятивну*, яка полягає у формуванні «інституціональної пам'яті»; *презентативну* (символічну і ритуальну), що полягає у створенні іміджу (привабливості для суспільства) інституту та його агентів, а також авторитету права; *стратегічну*, що полягає у виборі юридично релевантних комунікативних вчинків при досягненні інституційних цілей; *кодову*,

що полягає у створенні спеціальної мови, ефективної для виконання цілей інституційної діяльності, а також у встановленні межі між агентами і клієнтами дискурсу [15, с. 8].

3.2.3. Дискурсивність права

Дискурсивність має місце і по-особливному виявляється в усіх формах правового дискурсу, в яких знаходять вираз деякі особливості протікання правового дискурсу на різних стадіях правового регулювання. Вона як одна з важливих властивостей права визначається всіма його особливостями і присутня у кожній з правових властивостей, підкреслюючи їх особливості і функціональні прояви.

Найважливішим принципом права є принцип єдності прав і обов'язків, який перш за все виявляється у правовідносинах. Це не просто формальний зв'язок суб'єктів, а саме їх відношення — дискурсивний правовий зв'язок, інформативна діяльність. Це юридичне відношення, засноване на взаємовідносинах уповноваженої та зобов'язаної сторін, що не можливі одна без одної. Саме зобов'язана сторона забезпечує дію уповноваженої. Від характеру дискурсивної взаємодії суб'єктів залежать характер правовідносин і відповідна їм поведінка суб'єктів. Отже, там, де відсутні взаємний зв'язок, правовідносини, відсутнє і правове регулювання, а значить, не діє право. Таким чином, аналіз правових явищ у рамках комунікативної теорії дає можливість виділити властивість дискурсивності права. Дискурсивність права можна представити як якісний стан комунікативно побудованого правового спілкування, яке визначається природою права і впливає з комунікативної функції правового регулювання.

Основною функцією суду є здійснення правосуддя, тобто судження суду про право, правовий характер правових актів та поведінку суб'єктів. З цього випливає, що категоріальний апарат правознавства в основному носить дискурсивний характер. Максимальною мірою дискурсивність виявляється в процесі правозастосовної діяльності, для якої характерна процесуальна форма, що передбачає діалоги, доказування та докази, які проявляються в різних формах правового дискурсу. Дискурс мислиться як явище, що не зводиться до мови і мовлення, а висвітлює те, що люди хотіли сказати. Таким чином,

юридичний дискурс з позицій даного підходу розглядається як право в динаміці, у процесі тлумачення та роз'яснення. Юридичний дискурс може бути виділений на основі дискурсивності як властивості права, що підкреслює багатоаспектність права, його складну онтологічну структуру.

Дискурсивність права, яка описує комунікативні аспекти правової взаємодії, є якісною характеристикою права. Дискурс відображає зовнішній стан і прояв дискурсивності. Дискурсивність і дискурс не тотожні між собою.

Для дискурсивності важливі такі характеристики, як діяльність і соціальність. Це пов'язано з вольовим, свідомим функціонуванням суб'єктів права, що передбачає психологічні аспекти в комунікативній поведінці. Дискурсивність права передбачає, з одного боку, здатність розмірковувати та міркувати в цілях всебічного праворозуміння з різних методологічних основ у рамках інтегральної концепції права, зумовлюючи конкретний спосіб мислення в праві, з іншого боку, соціально-комунікативні характеристики права, так як правовий спосіб мислення має мовний вираз. Дискурсивність виражається у формі правової взаємодії, яка проявляється в результаті правової активності суб'єктів, необхідної для передачі правової інформації у правовому дискурсі.

Серед елементів, які характеризують структуру дискурсивності права, можна виділити: а) суб'єктів права як реальних комунікативних діячів (дієздатні суб'єкти); б) правові засоби, що забезпечують правове регулювання — вплив права на суспільні відносини, тобто соціально-комунікативну правову реальність; в) правові відносини — соціально-комунікативну взаємодію у сфері права; г) правову поведінку як формально-юридично нормовану соціально-комунікативну активність; д) правову інформацію як предмет правового дискурсу.

Кожен компонент структури дискурсивності права характеризується особливостями, важливими для визначення специфіки дискурсивності як властивості права. Структурні компоненти дискурсивності проявляються в усіх властивостях права, підкреслюючи їх єдність і взаємообумовленість. Дискурсивність властива не тільки праву, а й правовій системі в цілому. Дискурсивність як об'єктивно обумовлена властивість права володіє загальними характеристиками, властивими

іншим властивостям права. Це такі характеристики, як стабільність, під якою розуміється постійний і стійкий стан дискурсивності в ході правового дискурсу; конкретність, яка вказує на те, що в реальності дискурсивність — явище визначене, існуюче в реальному правовому просторі; системність, яка відображає структурний склад і внутрішню побудову дискурсивності; цілісність, що надає дискурсивності єдність і дозволяє говорити про неї як про цілісне гармонійне явище, їй властивий процесуальний порядок, який виражається в процесі юридичного дискурсу.

3.2.4. Поняття «точка зору» в раціональній юридичній дискусії

Аргументація як така є складною сферою досліджень. Складність полягає як у відмінності підходів до вивчення аргументації, так і в тому, що абстрактна концепція аргументації на практиці набуває форми різних інтерпретацій. Різноманітність цих інтерпретацій лежить у контексті плюралізму: проблеми, з якими ми стикаємося, не пов'язані з тим, що ми мислимо по-різному, а з тим, що ми беремо до уваги лише один із безлічі контекстів [21].

Дослідники в області аргументації останнім часом при з'ясуванні змісту поняття «аргументація» не можуть знайти єдиного підходу і визначають її і як спосіб міркування, що є розумовим процесом, і як техніку мови, спрямовану на переконання співрозмовника, аудиторії, і як спосіб доказу, приведення одних доказів для підкріплення або обґрунтування інших.

Аргументацію можна розглядати як комунікативний процес — процес впливу на адресата переважно вербальними засобами з метою усунення когнітивного й аксіологічного дисонансу. Когнітивний дисонанс у даному випадку трактується не як невідповідність між знаннями і поведінкою, а як розбіжність між двома різними видами знань. Аргументацію можна визначити як соціальну, інтелектуальну, вербальну діяльність, що служить виправданню або спростуванню точки зору, яка представлена системою тверджень, спрямованих на досягнення схвалення у певної аудиторії [2, с. 10].

У процесі обґрунтування аргументатор прагне якомога ясніше представити свою точку зору (позицію), ігноруючи в деяких випадках можливі наслідки своїх доказів і реакцію адресата. Тільки наявність точки зору накладає зобов'язання вести суперечку. З цієї причини в основу багатьох визначень поняття аргументації покладений фактор розбіжності.

Виходячи з цього є всі підстави вважати, що аргументація являє собою складну інтелектуально-комунікативну діяльність суб'єкта в єдності вербального та невербального аспектів, метою якої є переконання адресата за допомогою обґрунтування правильності своєї точки зору (позиції).

У 70-х і 80-х рр. ХХ ст. західною школою вчених був розроблений ряд комплексних теорій юридичної аргументації, у яких юридичні доводи розглядаються з позицій діалогу. Фундаторами даного підходу по праву вважаються А. Аарніо, Р. Алексі і О. Печеник. У своїх теоріях вони адаптують концепції, що містяться в різних теоріях аргументації, для застосування в галузі права. Вони виділяють загальні і приватні юридичні критерії раціональності, застосовні до конкретних видів юридичної дискусії. Серед даних критеріїв раціональності можна розмежувати процесуальні критерії та критерії, що стосуються суті справи, яка розглядається. Процесуальні критерії стосуються процедури дискусії та процесу обґрунтування. Сутнісні критерії належать до стандартів раціональності, які застосовуються в оцінці юридичних доводів, призначених для різних галузей права і різних аудиторій.

Усі ці теорії будуються на переконанні, що раціональність аргументації залежить від якості процедури, згідно з якою розвивається дискусія. Раціональність при цьому пов'язана також і з тим, чи дотримуються в обговоренні певні правила раціональної дискусії. Центральними елементами цих теорій є відправні положення, норми і правила раціональної юридичної дискусії, методи аналізу та оцінки юридичних доводів і методи реконструкції раціонального юридичного обґрунтування.

Визначимо мету аргументації як переконання адресата аргументації, що розуміється переважно як прийняття точки зору пропонента, завдання якого — зміна думки аудиторії або опонента в результа-

ті аргументації. Однією з ключових проблем у вивченні аргументації є те, яким чином слід підходити до аналізу аргументативного тексту або бесіди, щоб правильно виділити в них точку зору, яка висувається, оскільки, як відомо, не завжди легко визначити, яка саме точка зору обговорюється в кожному конкретному випадку.

Якщо неможливо визначити, яка точка зору обговорюється, також неможливо вирішити, чи мають доводи відношення до неї, не кажучи вже про те, чи містять вони її переконливу підтримку. Для того щоб вирішити цю проблему, необхідно насамперед чітко визначитися, якої концепції відносно точки зору слід дотримуватися в тому чи іншому конкретному випадку.

3.2.5. Поняття «точка зору» в різних концепціях аргументації

Точка зору в античній діалектиці

Схематично аргументація складається з ряду суджень, висунутих для того щоб підтвердити або спростувати інше судження. Це інше судження може бути умовно названо точкою зору.

Ще в античній діалектиці аналізується поняття, яке можна вважати попередником сучасного поняття «точка зору». У книзі «Топіка» Аристотель звертається до поняття «теза», визначаючи його як «припущення обізнаної у філософії людини, яке не узгоджується із загальноприйнятими» [3, с. 360], що заслуговує на увагу лише в тому випадку, якщо воно пропонується відомим філософом: «... адже нерозумно звертати увагу на думки, противні загальноприйнятим думкам, якщо їх висловлює перший зустрічний» [3, с. 360]. Теза з точки зору видатного античного вченого — це думка авторитетного філософа стосовно спірних філософських питань, які Аристотель називає діалектичною проблемою. Ця проблема, на думку Аристотеля, суперечить думці інших людей, з якими має сенс сперечатися. Зміст тези повинен стосуватися лише діалектичної проблеми. Відповідно до Аристотеля «діалектичною проблемою є задача, поставлена або заради вибору і уникнення, або заради [досягнення] істини і заради пізнання; і при тому або як щось самостійне, або як щось допоміжне для якоїсь іншої такого роду проблеми» [3, с. 359].

Теза висувається для критичного обговорення і повинна захищатися за допомогою незаперечних тверджень. «Не слід, однак, розглядати всяку проблему і всяку тезу, а тільки такі, щодо яких виникає сумнів у того, хто потребує доводів ...» [3, с. 360]. Для того щоб піддатися критичному обговоренню, теза або проблема мають бути спірними для того, з ким варто сперечатися. Як тільки теза або проблема піддаються процесу обговорення, починають висуватися аргументи «за» чи «проти» за допомогою так званих діалектичних положень. Аристотель визначає діалектичне положення як «питання, правдоподібне або для всіх, або для більшості людей, або для мудрих — усіх, або більшості, або найвідоміших з них, тобто таке, яке узгоджується із загальноприйнятим» [3, с. 362]. У формальній діалектиці, яка є продовженням античної діалектики, теза вже не обмежується лише філософськими проблемами, і пропонувати її можуть не тільки філософи, як це було в діалектиці Аристотеля.

Відношення між поняттями «точка зору» і «ставлення»

Кожен підхід до вивчення аргументації характеризується своїми завданнями та об'єктом дослідження, які безпосередньо впливають на те, як вона сприймається. Поняття «точка зору» використовується в сучасних соціопсихологічних дослідженнях переконання, у когнітивних дослідженнях міркування, в аналізі аргументативного дискурсу, в структуралістській неформальній логіці і процедурній неформальній логіці, в рамках досліджень прийомів відстоювання точки зору і ведення дебатів, а також у теорії комунікативних дій у застосуванні до аргументації.

У соціопсихологічних дослідженнях переконання центральним є поняття ставлення, а не точка зору. Ставлення не є вродженим, воно «набувається на основі досвіду» [44, р. 18], має тривалий характер і спонукає діяти певним чином.

Під терміном «ставлення» соціальні психологи розуміють внутрішню позитивну або негативну оцінку людиною якого-небудь об'єкта (іншої людини, установи, події, продукту, політики та ін.), що спирається на ті чи інші уявлення людини про передбачувані властивості цього об'єкта. Ставлення відрізняється від позиції (точки зору), яка є висловленою вголос думкою, оскільки воно є внутрішнім станом людини.

Точка зору тісно пов'язана зі ставленням та іноді навіть ґрунтується на ньому. Однак між цими поняттями існує ряд відмінностей. Ставлення не вимагає вести суперечку, а висування точки зору накладає певні зобов'язання. Ставлення має на увазі бажання діяти певним чином, а точка зору — ні. Точка зору аргументатора не обов'язково повинна узгоджуватися з його діями; діалектично вона повинна лише узгоджуватися з іншими висловлюваннями одного і того самого джерела аргументації в ході тієї самої дискусії. Інакше відбувається помилка «аргумент до людини», коли мовцеві вказують на невідповідність між його точкою зору і його діями. Ставлення має тривалий характер, а точка зору — ні, оскільки вона існує лише до закінчення критичної дискусії, під час якої вона обговорюється. Після цього вона або приймається і в цьому випадку більше не підлягає сумніву і втрачає статус позиції, або відкидається і в цьому випадку перестає існувати.

Точка зору і віра

У когнітивних дослідженнях переконання важливу роль має поняття віри, що включає вірування, уявлення або переконання людей. Відповідно до досліджень авторитетного в даній галузі вченого Джилберта Хармана віра — це внутрішнє психологічне ставлення, яке не пов'язане з визначеним об'єктом, а скоріше стосується зв'язку між об'єктом і якою-небудь властивістю або пов'язане з передбачуваним станом справ. Людина, яка має певну віру, зобов'язана повністю приймати те, у що вона вірить. Така людина не вважає за необхідне з'ясовувати, чи є те, у що вона вірить, істинним. Вона також вважає, що у неї є або були хороші підстави вважати, що те, у що вона вірить, істинно. Проте вона не обов'язково повинна бути в змозі обґрунтувати свою віру [5, с. 43].

Віра відрізняється від точки зору, оскільки вона є внутрішнім психологічним станом, а точка зору — це думка, висловлена вголос. Людина, яка вірить у щось, приймає певні зобов'язання по відношенню до самої себе, в той час як людина, що висуває точку зору, приймає на себе зобов'язання перш за все по відношенню до інших. Висловлюючи точку зору щодо своїх уподобань, людина тим самим бере на себе зобов'язання відстоювати цю позицію. Це передбачає те, що вона більше не може робити тверджень, які суперечать цій точці зору.

Людина, яка повірила у щось, повинна мати для цього серйозні підстави. Лише в момент здобуття віри людині можуть знадобитися докази на захист свого рішення, надалі ж їй не потрібно обґрунтовувати свої переконання. Людина, яка висловила точку зору, може в будь-який момент попросити обґрунтувати її.

Віра і точка зору — це категорії різних галузей: віра належить до галузі дослідження, а точка зору — до галузі обґрунтування. Галузь дослідження передбачає, що міркування будується на основі певних засновків; робляться висновки, в яких деякі переконання ніби впливають з інших. Переконання приймаються на основі інших переконань. Якщо переконання визнаються хибними і від них відмовляються, то звичайно це веде до відмови і від інших переконань, з яких було виведене хибне переконання. Галузь обґрунтування передбачає захист позиції, яка оспорується.

Точка зору і думка

При аналізі аргументативного дискурсу одним із ключових понять є поняття «думка». Найбільш поширений підхід до аналізу думки полягає в тому, що вона описується як спірне за своєю суттю твердження, в якому висувається приватна суб'єктивна оцінна позиція, що стосується можливого, існуючого або бажаного стану справ [55]. Відмінною рисою думок є те, що їх неможливо перевірити ззовні. Багато дослідників сходяться на тому, що термін «думка» означає психічний стан, який доступний лише самому джерелу аргументації. Людина, яка виражає свою думку, в першу чергу вірить у щирість своїх слів, а не в істинність того, про що вона говорить. Навіть коли аргументатор відмовляється підтвердити свою думку, не можна позбавити його права дотримуватися цієї думки. Згідно з Д. Шиффрін, висловлені думки не вимагають ніяких доказів, тобто людина, яка висловила думку, не несе тягаря доказу. Ця риса до певної міри дає думкам імунітет від критики.

Як думка, так і точка зору є твердженням, обидва ці твердження висловлюють позицію, яка, як правило, оспорується. І думка, і позиція можуть бути суб'єктивними. Однак сучасні вчені знаходять відмінності у змісті даних понять. Зокрема, згідно з Д. Шиффрін думки не вимагають доказів, а точки зору — вимагають; точку зору необхідно захищати від критики, а у думки — імунітет від критики.

Якщо точка зору в результаті дискусії є недолугою, то від неї слід відмовитися. Цю ж точку зору можна знову висунути під час іншої дискусії, але її слід знову обґрунтовувати. Думки можна продовжувати дотримуватися, навіть якщо в результаті дискусії не вдалося розвіяти сумніви опонента в прийнятності висунутої точки зору. Дослідник вважає, що до думок потрібно застосовувати інший критерій раціональності, ніж до точки зору. Крім того, при висуванні точки зору головною характеристикою є впевненість у правоті, а не в широті, як у випадку думки. Щирість мовця в обґрунтуванні точки зору мається на увазі, але зовсім не обов'язкова.

Точка зору і висновок

Прихильники структуралістської концепції аргументації Стівен Томас у роботі «Практичне міркування в природній мові» («Practical Reasoning in Natural Language», 1986), Труді Говье в «Практичному дослідженні аргументації» («A Practical Study of Argument», 1992), Ральф Джонсон і Ентоні Блер у «Логічному самозахисті» («Logical Self-Defense», 1994) використовують поняття «висновок». Вони вважають висновок судженням, яке робиться на основі одного або кількох інших суджень (засновків), і розглядають його як висловлювання, яке дискутується і на підтримку якого висуваються аргументи: «Будь-яка пропозиція, що висловлює думку [яку хто-небудь висловив і відстоює], виражає те, що називається висновком аргументації» (30, р. 10, 29–30). Висновок — це оспорюване твердження або заява, яку ми намагаємося довести за допомогою доводів, це будь-яке твердження, яке представляється як обґрунтоване або пояснене за допомогою якого-небудь доводу в міркуванні [5, с. 46].

Згідно з правилами логіки висновок впливає із уже висловлених засновків. З позиції діалектики точка зору завжди передує аргументам, інакше нема чого захищати. Різниця між точкою зору і висновком полягає в тому, що висновок підводить підсумок міркуванню, а точка зору лежить в основі обговорення й аргументації. У реальності, залежно від напрямку розвитку міркування, одне і те ж твердження може бути визначено і як висновок, і як точка зору.

Часто для того щоб надати точці зору статус недоторканності від критики, аргументатор вживає вираз: «Я зараз роз'ясню свою точку зору». Заявляючи це, той, хто аргументує, припускає, що його точка

зору вже була прийнята адресатом, хоча насправді питання може, як і раніше, залишатися відкритим. Висновок може бути твердженням, яке стає більше прийнятним завдяки іншим твердженням або більш зрозумілим завдяки іншим висловлюванням. Стосовно точки зору тільки прийнятність має значення.

Точка зору та твердження-претензія

Стівен Тулмін у роботі «Використання аргументів» («The Uses of Argument», 1958) використовує поняття «претензія», яке пов'язане з проблемними питаннями і з їх вирішенням: «Людина, яка робить твердження, висуває претензію — вона претендує на нашу увагу і на нашу віру. [...] Претензія [...] в твердженні подібна претензії на будь-яке право або на титул» [56, р. 17–22].

Правильна процедура аргументації за С. Тулміном починається з постановки проблемного питання, після цього висувається претензія. Претензія як найбільш оптимальна відповідь на проблемне питання видається рішенням проблеми. Переваги такої претензії згідно з С. Тулміном залежать від аргументів, які пропонуються в її підтримку. Якщо джерело аргументації у своєму твердженні висловлює претензію, то в адресата аргументації є безумовне право попросити мовця її довести. У моделі аргументації, яка запропонована С. Тулміном, реакцією на таку вимогу є висунення даних. Якщо виникає сумнів, чи дійсно дані мають відношення до запропонованого твердження-претензії, то висувається підстава, для якої, у свою чергу, може знадобитися підтримка. Крім того, до твердження-претензії можуть бути додані умови, виражені у формі спростування, що може змусити аргументатора навести уточнення.

Так само як і при висуненні точки зору, висуваючи претензію, аргументатор має на увазі, що його твердження є прийнятним. Коли претензія і точка зору піддаються сумніву, аргументатору необхідно надавати докази. У цьому поняття «точка зору» і «претензія» схожі.

Згідно з моделлю С. Тулміна претензії необхідно підтверджувати, якщо під сумнів ставляться підстави, на яких вони базуються. Що ж до точки зору, то при виникненні у слухача сумнівів у її правильності або істинності, її необхідно або обґрунтувати, або від неї відмовитися. У цьому полягає перша відмінність між даними поняттями.

Друга відмінність між претензією та точкою зору полягає в тому, що згідно з С. Тулміном претензія мається на увазі в кожному твердженні, в той час як не кожне твердження автоматично має на увазі точку зору. Для того щоб твердження стало точкою зору, повинні бути виконані додаткові умови.

Точка зору і пропозиція, яка дебатуються

Судження, яке захищається й оскаржується в американській моделі дебатів, називається пропозицією, яка дебатуються, або просто пропозицією. В дебатах дві сторони (та, що стверджує, і та, що заперечує) за допомогою аргументів намагаються підтвердити або спростувати судження, щодо якого існують розбіжності. Стверджуюча сторона захищає судження, а сторона, яка спростовує — оспорує його. Стверджуюча сторона зобов'язана обґрунтувати пропозицію шляхом надання судді переконливих доказів правильності судження. Заперечуюча сторона не зобов'язана висловлювати свою альтернативну пропозицію і надавати докази на її підтримку, її єдина задача — оспорювати судження, що дебатуються.

В американській моделі дебатів виділяють три типи пропозицій: фактичні судження, ціннісні судження і політичні судження [29, р. 47–48]. Тягар відповідальності захищати ці судження деякою мірою строго визначено. Для кожного судження існує певна схема захисту, яка визначає коло ключових питань, які треба вирішити під час його захисту. Ключові питання — це питання, що стосуються судження визначеного типу. Відповіді на ці питання становлять або його пряме обґрунтування, або його пряме спростування [29, р. 60]. Для того щоб у суперечці зробити судження, яке дебатуються прийнятним для судді, стверджуюча сторона повинна обґрунтувати позитивні відповіді на всі ключові питання. Для цього дана сторона повинна надати аргументи на захист позитивної відповіді на кожне ключове питання. Заперечуючій стороні достатньо спростувати позитивну відповідь лише на одне з ключових питань. Якщо їй вдається це зробити, то відповідно до правил ведення дебатів суддя визнає судження неприйнятним [29, р. 61].

Точка зору і пропозиція схожі в тому, що обидва вони є висловленими вголос або написаними судженнями і припускають наявність розбіжності в думці. Як пропозиція, що дебатуються, так і точка зору

тягнуть за собою тягар доказів, від якого пропонент звільняється, висуваючи аргументи. Відмінності між даними поняттями полягають, по-перше, в контексті їх функціонування: пропозиції за визначенням є частиною формального, регламентованого спору-дебатів, а точка зору присутня як у формальній, регламентованій, так і в неформальній, нерегламентованій дискусії. По-друге, в суперечці, що перебігає за правилами, кожна сторона має одну і тільки одну задачу відносно твердження: в залежності від займаної позиції одна сторона має захищати твердження, друга — спростовувати його.

Під час звичайної дискусії учасники мають більше можливостей. Той, хто заперечує точку зору, може також висунути і відстоювати протилежну точку зору, а той, хто відстоює вихідну точку зору, може почати оскаржувати протилежну точку зору. Ці відмінності відбиваються на обов'язку надавати докази. У дебатах заперечуюча сторона не зобов'язана доводити істинність протилежної пропозиції. Під час дискусії сторона, яка заперечує точку зору, не зобов'язана висувати протилежну точку зору, але якщо ця сторона висуває таку точку зору, то вона бере на себе зобов'язання наводити докази щодо її захисту.

Точка зору й окрема думка судді

Аналізуючи окремі думки суддів, один із членів Верховного суду США зазначив, що рішення Суду є продуктом незалежного і глибокого мислення людей, що є свідченням складності розглянутих проблем, які вимагають виваженого підходу, а також представляє інтерес для законодавця своїми конструкціями і баченням нюансів. Інститут окремої думки судді природним чином перетворює Суд в установу, де ведуться правові дебати і розвивається юридична думка. Окрема думка, в кінцевому рахунку, мобілізує і розвиває творчий потенціал суддів [11, с. 251].

В окремій думці знаходить своє закріплення внутрішнє переконання суддів. У ній викладається правова позиція судді, що ґрунтується на його внутрішньому переконанні та є процесуальною формою викладу незгоди одного із суддів щодо питань, що вирішуються судом при колегіальному розгляді справи та постанові вироку. Суддя може викласти свою позицію в окремій думці не лише тоді, коли він не погоджується з рішенням суду в цілому, а й тоді, коли залишився в меншості хоча б з одного питання при постанові вироку.

У суддів не завжди формується одне й те ж переконання. На процес формування суддівського переконання впливає ряд факторів, як об'єктивних (обсягу та якості отриманих знань), так і суб'єктивних (характер сприйняття отриманої інформації, характер її оцінки, рівень її зберігання в пам'яті судді, особиста зацікавленість судді, його схильність до навіювання та наслідування, попередній досвід та ін.). Саме через можливість формування різних переконань та позицій у суддів при колегіальному розгляді законом передбачено обговорення всіх важливих для вирішення справи питань у нарадчій кімнаті, де формується не лише колегіальне переконання, а й одноособове, яке може знайти виклад в окремій думці судді. Підґрунтям особистої правової позиції судді, викладеній в окремій думці, є: правові, морально-етичні та психологічні фактори.

Процес формування внутрішнього переконання судді пов'язаний із безперервними усуненнями сумнівів, які виникають при розгляді справи. На внутрішнє переконання судді впливає вся доказова інформація, яка досліджується згідно із загальними правилами судового процесу, — безпосередньо, усно й безперервно, під головуванням головуючого судді та з дотриманням рівності прав учасників процесу. Переконання судді повинно бути не лише внутрішнім, а й раціональним, відповідати здоровому глузду, і мотивованим (обґрунтованим), перш за все, виражаючи неупередженість судді.

Оцінка доказів проводиться судом за внутрішнім переконанням відповідно до об'єктивно встановлених у справі обставин у їхній сукупності. Навіть розбіжність точки зору судді, який діяв добросовісно на основі внутрішнього переконання, з точкою зору вищестоящого суду, уповноваженого на перегляд рішення судді, навіть у випадку скасування такого рішення, не дає підстав для притягнення судді до відповідальності.

Як відзначав М. М. Михеєнко, важливе значення для розкриття ролі внутрішнього переконання в оцінці доказів мають також його психологічний і гносеологічний аспекти. У першому аспекті внутрішнє переконання можна розглядати в динаміці (як процес його формування) і статично (як результат). У процесі його формування створюється власна думка, долаються й усуваються сумніви, невпевненість. У підсумку суддя приходять до внутрішнього переконання як стану твердої впев-

неності у правильності своїх висновків, рішучості зафіксувати їх у процесуальних документах і при необхідності публічно їх висловити, готовності відстоювати їх у відповідних (процесуальних та інших) інстанціях, нести за них відповідальність [14, с. 15]. У гносеологічному аспекті внутрішнє переконання — це знання як про окремі фактичні обставини, що становлять предмет доказування у провадженні, так і про висновки у провадженні, у тому числі ті, які стосуються юридичної оцінки, кваліфікації встановлених фактів, обставин, подій.

У гносеологічному аспекті, як відзначали Ю. М. Грошевий, М. М. Михеєнко, процес формування суддівського переконання розгортається в системі «незнання — знання», від імовірного знання до знання істинного і достовірного на основі дослідження сукупності доказів [7]. У психологічному аспекті істотним для процесу формування суддівського переконання є переростання сумніву як наслідку ймовірного знання в переконаність судді, що характеризує достовірність отриманих знань і готовність діяти відповідно до них. На формування суддівського переконання можуть впливати і деякі суб'єктивні фактори, зокрема соціально-психологічні і позасудові чинники (наприклад, поведінка підсудного в суді, оцінка в коментарях засобів масової інформації і т. ін.).

Зазначені елементи переконання знайшли своє відображення у формулі, яку сформував В. Ф. Бохан, зокрема, «пізнано — зрозуміло — пережито — прийнято як істина — підготовлено рішення» [4]. Автор цілком правильно обґрунтовує таке формулювання у визначенні, що судові переконання — це процес переконання судді в істинності чи хибності знань про обставини, що досліджуються по справі, а як результат цього — стан твердої та свідомої переконаності у встановленні істини та готовності прийняти рішення. Вказані вище елементи розуміються кожним суддею по-різному, внаслідок чого виникає суто індивідуальний процес формування переконання, що ґрунтується на достатньому обсязі знань про факти та обставини й дослідженні всієї сукупності доказів по справі. Індивідуальність такого процесу виявляється в тому, що одні й ті ж фактори можуть впливати на переконання та правову позицію судді по-різному, і це може знайти своє закріплення в окремій думці судді, якщо він залишився в меншості при колегіальному прийнятті рішення.

В основі висновків особливої думки повинні лежати найбільш відповідні, на думку судді, доводи та інші аргументи, використовувані для обґрунтування позиції, яка не збігається з думкою більшості. У першу чергу, у висловлюваній точці зору не повинна проглядатися позиція необґрунтованості рішення, прийнятого більшістю. Це обмеження вказує на відмінність між поняттями «точка зору» й «окрема думка».

Література: 1. Александров, Н. Г. Сущность социалистического государства и права [Текст] / Н. Г. Александров. – М. : Знание, 1969. – 128 с. 2. Алексеев, А. П. Аргументация. Познание. Общение [Текст] / А. П. Алексеев. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 149 с. 3. Аристотель. Томика [Текст] / Аристотель ; пер. с древнегреч. М. И. Иткина // Соч. в 4 т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1978. – 687 с. – (Философское наследие) – С. 349–532. 4. Бохан, В. Ф. Формирование убеждения суда [Текст] / В. Ф. Бохан. – Минск : Изд-во БГУ, 1973. – 159 с. 5. Важнейшие концепции теории аргументации [Текст] / пер. с англ. В. Ю. Голубева, С. А. Чахоян, К. В. Гудковой ; науч. ред. А. И. Мигунов. – СПб. : Филол. фак. СПбГУ, 2006. – 296 с. 6. Гранат, Н. Л. Внутреннее убеждение в структуре криминалистического мышления [Текст] / Н. Л. Гранат, Ю. Н. Погибко // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 17. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 125–143. 7. Грошевой, Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве [Текст] / Ю. М. Грошевой. – Харьков : Вища шк., изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1975. – 144 с. 8. Ивин, А. А. Логика норм [Текст] / А. А. Ивин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 163 с. 9. Колесникова, Л. В. Юридический дискурс как результат категоризации и концептуализации действительности [Текст] : дис. ... канд. филол. наук / Л. В. Колесникова. – Ставрополь, 2007. – 166 с. 10. Коммуникативная концепция права: вопросы теории: Обсуждение монографии А. В. Полякова [Текст] / Вступ. слово А. В. Полякова. – СПб. : Питер ; юрид. фак. СПбГУ, 2003 – 160 с. 11. Кряжков, В. А. Конституционная юстиция в Российской Федерации [Текст] : учеб. пособие / В. А. Кряжков, Л. В. Лазарев. – М. : БЕК, 1998. – 462 с. 12. Кудрявцев, Ю. В. Нормы права как социальная информация [Текст] / Ю. В. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 144 с. 13. Лисанюк, Е. Н. Аргументация в нормативных контекстах: подходы и проблемы [Текст] / Е. Н. Лисанюк // Коммуникация и образование : сб. ст. ; под ред. С. И. Дудника. – СПб. : Санкт-Петерб. филос. о-во, 2004. – С. 216–233. 14. Михеенко, М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве [Текст] / М. М. Михеенко. – Киев : Вища шк., 1984. – 132 с. 15. Палашевская, И. В. Судебный дискурс: функции, структура, нарративность [Текст] : автореферат дис. ... доктора филологических наук : 10.02.19 / И. В. Палашевская. – Волгоград, 2012. – 40 с. 16. Палашевская, И. В. Функции юридического дискурса и действия его участников

- [Електронний ресурс] / И. В. Палашевская. – Режим доступа: <http://www.academia.edu/4961554/> – Заголовок з екрана. 17. Поляков, А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода [Текст] : курс лекций / А. В. Поляков. – СПб. : Издат. дом Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2004. – 864 с. 18. Черданцев, А. Ф. Теория государства и права [Текст] : учебник / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 1999. – 429 с. 19. Aarnio, A. The Rational as Reasonable. A Treatise on Legal Justification [Текст] / Aulis Aarnio. – Dordrecht : D. Reidel Publishing Co, 1987. – 276 p. 20. Alexy, R. A Theory of Legal Argumentation: The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification [Текст] / R. Alexy. – Oxford : Clarendon Press, 1989. 21. Atienza, M. Argumentation in the Law [Електронний ресурс] / M. Atienza. – Режим доступа: http://ivr-enc.info/index.php?title=Argumentation_in_the_Law – Заголовок з екрана. 22. Barth, E. M. From Axiom to Dialogue: A Philosophical Study of Logics and Argumentation [Текст] / E. M. Barth, E. C. W. Krabbe. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 1982. 23. Feteris, E. T. Conditions and Rules for Rational Discussion in a Legal Process: A Pragma-dialectical Perspective [Текст] / E. T. Feteris // Argumentation and Advocacy. – 1990. – № 26. 3. – P. 108–117. 24. Feteris, E. T. Normative Reconstruction of Legal Discussions [Текст] / E. T. Feteris. Proceedings of the Second International Conference on Argumentation / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. – Amsterdam : Sic Sat, 1991. – P. 768–775. 25. Feteris, E. T. Rationality in Legal Discussions: A Pragma-dialectical Perspective [Текст] / E. T. Feteris // Informal Logic. – 1993. – № XV. 3. – P. 179–188. 26. Feteris, E. T. The Analysis and Evaluation of Legal Argumentation from a Pragma-dialectical Perspective [Текст] / E. T. Feteris // Proceedings of the Third International Conference on Argumentation / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. – Amsterdam : Sic Sat, 1995. – IV. – P. 42–51. 27. Feteris, E. T. The Dialectical Role of the Judge in a Dutch Legal Process [Текст] / E. T. Feteris // Argument and Critical Practices: Proceedings of the Fifth Summer Conference on Argumentation / ed. J. W. Wenzel. – Annandale, VA : Speech Communication Association, 1987. – P. 335–339. 28. Feteris, E. T. The Judge as a Critical Antagonist in a Legal Process: A Pragma-dialectical Perspective [Текст] / E. T. Feteris // Argument and the Postmodern Challenge / ed. R. E. McKerrow. – Annandale, VA : Speech Communication Association, 1993. – P. 476–480. 29. Freeley, A. J. Argumentation and Debate: Critical Thinking for Reasoned Decision Making [Текст] / A. J. Freeley : 8th ed. – Belmont, CA : Wadsworth, 1993. – 488 p. 30. Govier, T. A Practical Study of Argument [Текст] / T. Govier. – 3rd rev. ed. – Belmont, CA : Wadsworth, 1992. 31. Hohmann, H. Logic and Rhetoric in Legal Argumentation [Текст] / H. Hohmann // Argumentation. – 1998. – № 12. – P. 39–55. 32. Hohmann, H. Logic and Rhetoric in Legal Argumentation: Some Medieval Perspectives [Текст] / H. Hohmann // Proceedings of the Third International Confe-

rence on Argumentation / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. – Amsterdam : Sic Sat, 1995. – IV. – P. 14–30. 33. Hohmann, H. The Dynamics of Stasis: Classical Rhetorical Theory and Modern Legal Argumentation [Текст] / H. Hohmann // American Journal of Jurisprudence. – 1989. – № 34. – P. 171–197. 34. Horowitz, J. Law and Logic: A Critical Account of Legal Argument [Текст] / J. Horowitz. – Vienna etc. : Springer, 1972. 35. Johnson, R. H. Logical Self-Defense [Текст] / R. H. Johnson, J. A. Blair. – United States Edition. – New York : McGraw Hill Ryerson, 1994. 36. Kalinowski, G. La logique des normes [Текст] / G. Kalinowski. – Paris : Presses Universitaires de France, 1972. 37. Klinger, G. Rhetoric's wide-angle Lens: How Legal Vision Can Be Enhanced with Rhetorical Glasses [Текст] / G. Klinger // Spheres of Argument: Proceedings of the Sixth SCA/AFA Conference on Argumentation / ed. B. E. Gronbeck. – Annandale, VA : Speech Communication Association, 1989. – P. 359–363. 38. Kloosterhuis, H. Analysing Analogy Argumentation in Judicial Decisions [Текст] / H. Kloosterhuis // Studies in Pragma-Dialectics / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst. – Amsterdam : Sic Sat, 1994. – P. 238–245. 39. Kloosterhuis, H. Final But not Infallible: Two Dimensions of Judicial Decisions [Текст] / H. Kloosterhuis // Proceedings of the Fourth International Conference on Argumentation / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. – Amsterdam : Sic Sat, 1999. – P. 461–463. 40. Kloosterhuis, H. The Study of Analogy Argumentation in Law: Four Pragma-dialectical Starting Points [Текст] / H. Kloosterhuis // Proceedings of the Third International Conference on Argumentation / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. – Amsterdam : Sic Sat, 1995. – IV. – P. 138–145. 41. Klug, U. Juristische Logik [Текст] / U. Klug. – Berlin : Springer, 1951. (4th rev. ed. 1982.). 42. Legal Argument [Текст] / ed. A. Lempereur // Argumentation. – 1991. – № 5. – P. 3. 43. MacCormick, N. Legal Reasoning and Legal Theory [Текст] / N. MacCormick. – Oxford : Oxford University Press, 1978. – 130 p. 44. O'Keefe, D. Persuasion: Theory and Research. Newbury Park [Текст] / D. O'Keefe. – CA : Sage, 1990. 45. Peczenik, A. On Law and Reason [Текст] / A. Peczenik. – Dordrecht etc. : Reidel, 1989. (Translation of: Rätten och förnuftet, 1986). 46. Peczenik, A. The Basis of Legal Justification [Текст] / A. Peczenik. – Lund, 1983. 47. Perelman, C. Logique juridique. Nouvelle rhétorique [Текст] / C. Perelman. – Paris : Dalloz, 1976. 48. Plug, J. Evaluating Tests for Reconstructing the Structure of Legal Argumentation [Текст] / J. Plug // Proceedings of the Fourth International Conference on Argumentation / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. – Amsterdam : Sic Sat, 1999. – P. 639–642. 49. Plug, J. Reconstructing Complex Argumentation in Judicial Decisions [Текст] / J. Plug // Proceedings of the Second International Conference on Argumentation / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. – Amsterdam : Sic Sat, 1991. – P. 246–254. 50. Plug, J. The Rational Reconstruction of Addi-

tional Considerations in Judicial Decisions [Текст] / J. Plug // Proceedings of the Third International Conference on Argumentation / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. – Amsterdam : Sic Sat, 1995. – P. 61–72.

51. Rescher, N. Dialectics. A Controversy-Oriented Approach to the Theory of Knowledge [Текст] / N. Rescher. – Albany : SUNY, 1977. – 128 p.

52. Rieke, R. D. Argumentation in the Legal Process [Текст] / R. D. Rieke // Advances in Argumentation Theory and Research / ed. J. R. Cox, C. A. Willard. – Carbondale, IL, etc.: Southern Illinois University Press, 1982. – P. 363–376.

53. Rieke, R. D. The Evolution of Judicial Justification: Perelman's Concept of the Rational and the Reasonable [Текст] / R. D. Rieke // Practical Reasoning in Human Affairs: Studies in Honor of Chaim Perelman / ed. J. L. Golden, J. J. Pilotta. – Dordrecht etc. : Reidel, 1986. – P. 227–244.

54. Rieke, R. D. The Judicial Dialogue [Текст] / R. D. Rieke // Argumentation. – 1991. – № 5. 1. – P. 39–56.

55. Schiffrin, D. Everyday Argument: The Organization of Diversity in Talk [Текст] / D. Schiffrin // Handbook of Discourse Analysis 3 / ed. T. van Dijk. – London : Academic Press, 1985. – P. 35–46.

56. Toulmin, S. E. The Uses of Argument [Текст] / S. E. Toulmin. – Cambridge : Cambridge University Press, 1958.

57. Twigg, R. Narrative Justice: An Analysis of Selected Supreme Court Decisions [Текст] / R. Twigg // Spheres of Argument: Proceedings of the Sixth SCA/AFA Conference on Argumentation / ed. B. E. Gronbeck. – Annandale, VA : Speech Communication Association, 1989. – P. 86–93.

58. Wróblewski, J. Legal Syllogism and Rationality of Juridical Decision [Текст] / J. Wróblewski // Rechtstheorie. – 1974. – № 14.5. – S. 33–46.

===== 3.3. Логічна теорія питань та відповідей

===== 3.3.1. Загальна характеристика питань

3.3.1.1. Визначення питання

Значна частина інтелектуальної праці юриста присвячується діловому спілкуванню з іншими людьми, тобто певному різновиду *діалогу*. Відразу зазначимо, що на відміну від повсякденного уявлення, яке розрізняє діалог (розмову між двома або кількома людьми) та монолог (промову однієї людини), насправді діалог може мати місце в будь-якій ситуації. Навіть тоді, коли ми залишаємося наодинці із самим (самою) собою і звертаємося самі до себе, ми створюємо в собі штучного співбесідника зі свого власного Я та починаємо спілкуватися з цим уявним співбесідником майже так, як ми це робили б зі справжнім.

Спілкування (або комунікація) полягає в постійному обміні питаннями та відповідями. Наведемо приклад коротенького діалогу:

«Чи ти збираєшся поїхати до Києва?» — «Ні», або «Так, я збираюся поїхати до Києва».

Питання є інформаційний запит, тобто прохання або вимога поповнити нестачу або неповноту знання про предмет думки.

Те, що в питанні міститься прохання або вимога, дозволяє віднести питання до класу особливого виду *індикативів* або *імперативів*, тобто спонукальних висловлювань. Відповідь у формі оповідного речення усуває відсутність інформації та за своєю логічною суттю є згорнутим або повністю розгорнутим судженням.

Хоча ще Аристотель у «Топіці», «Софістичних спростуваннях» та «Риториці» надавав важливе значення питанням та відповідям, традиційна логіка не приділяла їм належної уваги, так що тільки в ХХ ст. вони стали предметом ретельного дослідження.

Як вказує Я. Шрамко [11], сучасні розробки логіки питань і відповідей (інтеррогативної логіки — латинізована назва, еротетичної логіки — грецизована назва) розпочалися з публікації у 1955 р. статті «Еротетична логіка» британських учених Артура та Мері Прайорів [17]. Згодом логіка питань і відповідей завдяки працям австралійця Ч. Хембліна [12], поляка Т. Кубіньського [15], канадійців Н. Белнапа і Т. Стіла [1], фінна Я. Хінтікки [10], [13] та інших стала важливим напрямом сучасних логічних досліджень.

Значний внесок у розробку логіки питань і відповідей зробили дослідники з пострадянських країн В. Ф. Берков [2], Ф. С. Лімантов [5], М. В. Попович [6], К. А. Сергеев і А. М. Соколов [7], Б. І. Федоров [8], В. К. Фінн [9] та ін.

3.3.1.2. Структура питань

У кожному питанні міститься **підстава (передумова, пресупозиція) питання** та **питальний функтор**.

Так, у питаннях «Де знаходиться Могадішо?» або «Чому ти пропустив заняття?» підставою першого з них буде «Могадішо знаходиться», а функтором — «де?»; у другому питанні підставою буде «ти

пропустив заняття», функтором — «чому?». Підстава питання називається саме «*під-ставою*» як тому, що завдяки ній можливо поставити питання, тобто окреслити обсяг інформації, якої бракує, так і тому, що завдяки підставі питання стає можливим сформулювати відповідь у задовільному для питаючого змісті: «Могадішо знаходиться в Африці» або «Я пропустив заняття тому, що захворів». Підстава питання, таким чином, є *пропозиційним ядром* і у самому питанні, і у відповіді на нього. Наявність такого ядра саме й створювала певний час помилкове уявлення про можливість застосування методів аналізу суджень до питань, зокрема щодо їхньої оцінки як істинних або хибних. Але характеристики істинності та хибності не можуть застосовуватися до питань, як і взагалі до імперативів, тому що питання належать до ще не визначеного стану речей, і лише відповіді, так би мовити, «обгортають» пропозиційне ядро питальної підстави змістом, який у порівнянні з реальністю може бути оцінений як істинний або хибний.

Визначення підстави питання суттєво залежить від його *об'єкта (предметної області)* та *предмета*. Так, у першому з наведених прикладів об'єктом є елемент «Могадішо» з класу населених пунктів, а предметом — його просторове (географічне) положення. У другому прикладі об'єктом буде елемент «ти» з класу людей-співбесідників, а предметом — причина відсутності на занятті.

Крім об'єкта та предмета питання, з прагматичної точки зору є сенс звернути увагу на суб'єктів діалогу: *Запитувача* — того, хто запитує, та *Відповідача* — того, хто дає відповідь. Крім того, прагматичний підхід передбачає врахування *ситуації* та *контексту*, тобто фактичних та культурних умов, у яких ставиться питання і дається відповідь.

У відношенні ж питальних функторів слід перш за все зазначити їхню змістовну багатоманітність, яка обумовлюється і реальною різноманітністю навколишнього природного та соціального світу, і різноманітністю людських інформаційних потреб, їхньою широтою та глибиною. Урахування цієї багатоманітності дозволяє побудувати послідовну і більш повну класифікацію питань, ніж звичайно пропонується в науковій та навчальній літературі.

3.3.1.3. Види питань

Згідно з основними напрямками семіотичного аналізу розрізнятимемо синтаксичні, семантичні та прагматичні підстави поділу питань на окремі види.

Із *синтаксичної* точки зору можна розрізнити *прості* та *складні* питання в залежності від того, якою буде підстава питання — простим або складним пропозиційним ядром. Прикладом простого питання буде: «Ти підеш обідати?».

Складні питання утворюються з простих за допомогою операцій кон'юнкції, диз'юнкції та імплікації. Приклади складних питань: *кон'юнктивного* — «Хто це почав робити і не зробив?»; *диз'юнктивного* — утвореного за допомогою слабкої диз'юнкції: «Увечері ти будеш дивитися концерт чи футбол?» (можна спочатку подивитися футбол, а потім концерт) або сильної диз'юнкції: «Де був підозрюваний під час скоєння злочину — у Харкові чи у Дніпропетровську?» (неможливо одночасно бути у двох різних містах); *імплікативного гіпотетичного* — «Якщо б ти виграв головний приз у лотереї, що б ти зробив?» та *імплікативного умовного* — «Якщо ти підеш до кафе, чи не купиш мені пару бутербродів?».

Із *семантичного* погляду — знову ж таки в залежності від виду пропозиційної підстави, — питання можна поділити на *категоріальні*, *модальні* (питання про модальність), *екзистенціальні* (питання про існування) та *реляційні* (питання про відношення). Категоріальні питання формулюються за допомогою питальних функторів «хто?», «що?», «де?», «коли?», «яким чином?», що співвідносяться з класичними категоріями суб'єкта, об'єкта, часу, місця, обставин, способу здійснення тощо, запропонованих ще Аристотелем у трактаті «Категорії». Прикладами категоричних питань будуть «Де ти був?», «Хто скоїв цей злочин?», «У який спосіб підозрюваний потрапив у приміщення?».

Модальні питання (або, точніше, питання про модальності) передбачають наявність у підставі питання модальних функторів «необхідно», «можливо», «дійсно», «обов'язково» тощо. До речі, саме те, що в багатьох питаннях доводиться вживати функтор «дійсно», є досить переконливим аргументом на користь того, що питання не можуть оцінюватися як істинні або хибні. В питаннях виду «Чи дійсно Н. був

12 жовтня у Харкові?» ми маємо запит щодо істинності твердження про те, що Н. був 12 жовтня у Харкові, а не саме таке твердження. Слід також зазначити, що модальні функтори можуть «додаватися» один до одного в питаннях, утворюючи складні семантичні конструкції на кшталт «Чи дійсно Петрові було необхідно їхати до Запоріжжя в той час, коли він мусив закінчити термінову роботу?».

Питання про існування містять у собі логічний наголос на встановленні факту наявності або відсутності предмета питання в реальній дійсності: «Хіба немає інших засобів для розв'язання цієї проблеми?», «Чи є у тебе зараз вільний час?».

Нарешті, реляційні питання стосуються визначення місця предмета питання в ряду однопорядкових осіб, предметів та явищ. «Де знаходився запідозрюваний між 21 годиною 10 січня та 6 годиною 11 січня?».

З *прагматичної* точки зору питання перш за все поділяються на сильні та слабкі. *Сильні* питання вимагають тільки однієї істинної відповіді («Чи був Сергієнко на місці скоєння злочину?»). *Слабкі* питання передбачають можливість кількох істинних відповідей («Хто був видатним римським юристом?»). Питання можна також поділити на *релевантні* (*припустимі, доречні*) та *нерелевантні* (*іррелевантні — неприпустимі, недоречні*) в залежності від того, чи має Запитувач згоду від Відповідача, моральний дозвіл або юридично закріплене в законі право ставити деякі питання. Навіть на рівні повсякденного спілкування ми маємо деякі загальнокультурні уявлення про обмеження змісту питань, тобто кола предметів, про які можна запитувати незнайому або малознайому людину, особу, що значно вища від нас за посадою і т. ін., уже не кажучи про важливі обставини особистого життя, про які може нас запитувати хіба що лікар або працівник правоохоронних органів у межах своєї компетенції, та й то за умов недоторканності прав людини. Крім досить численних моральних та юридичних обмежень, релевантність питання може суттєво залежати від вікових особливостей, рівня освіти та компетенції, загального культурного розвитку учасників діалогу та контексту, в якому він відбувається.

Залежно від практичних завдань, які вирішує Запитувач, він вибирає поміж *відкритими* та *закритими* питаннями. Відкрите питання передбачає можливість кількох цілком релевантних відповідей,

закрите ж питання — тільки однієї відповіді. Приклад відкритого питання: «Кого з норвезьких письменників ти знаєш?», приклад закритого: «Коли народився Тарас Шевченко?».

З прагматичної точки зору слід також відрізнити питання у власному сенсі від так званих *риторичних* питань, які тільки формально схожі на питання, бо виражаються питальними реченнями. Але вони відрізняються від власне питань тим, що не потребують відповіді: «Хто з юристів не знає, що за часів Ярослава Мудрого була запроваджена “Руська Правда”?».

3.3.1.4. Правила щодо питань та помилки, пов’язані з порушенням цих правил

Кожний із зазначених вище семіотичних вимірів передбачає наявність спеціальних правил, у залежності від виконання яких усі питання поділяються на *коректні* та *некоректні* (*синтаксично коректні*, *семантично коректні*, *прагматично коректні* (релевантні) і відповідно *синтаксично*, *семантично* та *прагматично некоректні* (*іррелевантні*)). Коректне питання дозволяє дати на нього правильну відповідь, тобто усунути брак інформації, тоді як на некоректне питання неможливо правильно відповісти.

Синтаксично некоректним буде, наприклад, складне питання, в якому змішуються неоднорідні альтернативи: «Ти поїдеш із нами, або що?».

Семантично некоректним вважається питання, в підставі якого містяться терміни з нечітко визначеними значеннями, а тим більше ті, в яких підстава питання є хибною. Нагадаємо класичну грецьку апорію: «Скільки зерен потрібно, щоб отримати купу зерна?». В даному випадку збірне поняття «купа» є нечітким, і питання не може отримати точної відповіді.

З античної давнини відоме також софістичне питання: «Ти вже перестав бити свого батька, так чи ні?». Підставою тут служить хибне ствердження того, що насправді не відбувається, і збитому з пантелику Відповідачеві пропонується негайно відповісти лише на те, чи продовжується ще ця ганебна дія, чи вже закінчилася.

Прагматично некоректним вважається таке питання, в якому Запитувач не враховує освітнього рівня, меж компетентності Відповіда-

ча, не рахується з моральними та юридичними стандартами діалогу або з доцільністю ставити конкретне питання саме цьому Відповідачеві. Так, ми не чекаємо, що дитина молодшого шкільного віку або навіть доросла людина, що не має належної освіти, відповідь нам на складне питання з математики, біології чи права, бо вона з об'єктивних причин не здатна навіть збагнути його зміст.

Існує кілька корисних правил, які допомагають уникнути помилок у питаннях.

1. Питання повинно бути синтаксично повним та узгодженим.

Питання, в якому відсутня одна з його складових частин — підстава або функтор, вважається синтаксично неповним. На рівні повсякденного спілкування ми досить часто обмежуємося застосуванням лише одного функтора або однієї підстави, розраховуючи на взаємне розуміння Запитувача та Відповідача та обмежуючись синтаксично неповними, виродженими питаннями виду: «Де?», «Хто?», «Навіщо?», «Справді?», «Петро?», «Зелений?».

Такі питання можуть бути, а можуть і не бути ситуативно зрозумілими для безпосередніх учасників діалогу, і будуть зовсім незрозумілими для тих, хто не бере в ньому участі, але з якихось причин повинен знайомитись із його змістом.

Із синтаксично неузгодженими питаннями доводиться зустрічатися тоді, коли Запитувач через брак знання про правила управління морфологічними частинами мови у реченні невірно будує питальне речення: «Де Петро бути не?» замість «Де не був Петро?» або «Де Петро не був?».

Синтаксично неповні та неузгоджені питання неприпустимі в правозастосувальній практиці, яка вимагає повноти та відповідної визначеності.

2. Питання повинно мати сенс. Це правило стосується семантичного виміру, який передбачає можливість несуперечливої та істинної предметної інтерпретації пропозиційної підстави питання. Сенсовне питання повинно бути предметно виправданим у своїй підставі, як у прикладі: «Які протиправні діяння є злочинами?». Безсенсовне питання має невірну або навіть навмисне перекручену підставу: «Які злочини можуть вважатися правомірними діями?».

Підстава останнього питання містить грубу помилку, яка в логіці називається *contradictio in adjecto* (протириччя у предметі).

Кілька інших правил мають прагматичний характер, очевидність яких не потребує окремих коментарів.

3. Питання слід формулювати ясно та чітко, по можливості уникаючи складних питань.

4. Складні питання слід розкладати на прості.

5. У складних питаннях диз'юнктивного типу в підставі слід формулювати всі можливі альтернативи.

3.3.2. Систематичний огляд

змістовного поля питань

Зміст питань визначається: по-перше, *предметною областю*, щодо якої ставиться питання; по-друге — *контекстом* його завдання під кутом зору рішення конкретної практичної або теоретичної задачі. У змісті питання проводиться межа між тим, що вже відомо, та тим, що ще залишається невідомим. У традиційній логіці зміст, або ширше — змістове поле питання не досліджувалося. Сучасна логіка питань засновується на спрощенні типології питань шляхом їх формальної редукції до *питань на доповнення (тип I)* та *питань на рішення (тип II)*. Суттєва різниця між питаннями типу I та питаннями типу II полягає в тому, що питання на доповнення належать до всієї пропозиційної підстави, тоді як питання на рішення формулюються щодо її окремих частин.

Питання типу I містять питальну частинку «чи», пропозиційну підставу та знак запитання: «Чи дійсно, що Колумб відкрив Америку?», «Чи можливо, щоб держава обходилася без права?», «Чи існує вічний двигун?», «Чи Петро є спадкоємцем Івана та Марії?» тощо. Таким чином, питання типу I виражаються за допомогою простих чи складних екзистенціальних, реляційних або модальних питань. У сучасній логіці питання типу I позначаються загальною формулою

? A,

де знак «?» — оператор питання; A — *матриця* питання, тобто його підстава.

Пропозиційна підстава питань типу I є закінченим судженням, на яке «навішується» питальний функтор. Питання типу II виражаються реченнями, які містять функтори, властиві категоріальним питанням: «Хто відповідає за пожежну безпеку на цьому підприємстві?», «Де знаходиться найбільше у світі озеро?», «Чому не вдалося розкрити цей злочин?». У питаннях цього типу ми маємо тільки фрагмент закінченого судження, що утворює підставу питання, і очікується, що відповідь на питання заповнить змістовне «віконце», яке «відкривається» питальним функтором того чи іншого категоричного виду. Питанням типу II відповідає загальна формула

$$[x_1, \dots, x_n] A,$$

де $[x_1, \dots, x_n]$ — питальний функтор категоріального типу; A — матриця питань II типу, яка містить змінні x_1, \dots, x_n .

Таким чином, функтор у питаннях другого типу виконує роль своєрідного квантора, бо він пов'язує змінну, яка вільно входить до матриці питання та обмежує предметну область її можливих значень. Змінна в матриці питання типу II може вважатися *невідомим* питання, матриця питання створює *дане* у питанні (*datum questionis*), область можливих значень змінної становить *обсяг невідомого* у питанні.

3.3.3. Відповіді та їх види

3.3.3.1. Загальна характеристика відповідей

Систематичний огляд змістовного поля питань дозволяє дати формальні схеми відповідей на ті чи інші питання. «Поняття обумовлюють питання, які можливо задати, і, таким чином, обумовлюють відповіді, які можна отримати», — відзначає академік М. В. Попович [6, с. 203–204].

Відповіддю є судження (або група суджень), що надає (надають) інформацію, якої бракувало Запитувачеві при формулюванні питання. Оскільки відповідь виражається у судженні, **відповідям властиві** такі характеристики, як **істинність** або **хибність**, **стерджувальність** або **заперечувальність**. У повсякденному вжитку в так званих закритих питаннях замість розгорнутого судження може застосовуватися одне слово: «так» чи «ні». Однак ці скорочені відповіді служать

лише позначенням для повного стверджувального або заперечувального судження, тому не впливають на загальне розуміння відповіді як судження. Із цих міркувань випливає підстава для розрізнення двох вихідних видів відповідей: *повних* та *скорочених*. Слід відрізнити скорочені відповіді від неповних — скорочена відповідь може служити позначенням як повної, так і неповної відповіді.

Розглянемо приклади можливих діалогів з різними варіантами відповідей:

«*Ти знаєш інженера Петренка?*» — «*Я знаю інженера Петренка*» (повна).

– «*Так*» (скорочена).

– «*Не знаю*» (скорочена).

– «*Знаю Петренка*» (неповна).

Залежно від контексту, предмета та цілей, які ставлять перед собою учасники діалогу, відповіді можуть бути релевантними та нерелевантними, тобто задовільними або незадовільними, незалежно від того, чи будуть вони істинними або хибними. Так, у прикладі діалогу:

«*Хто вчинив цей злочин?* — *Цей злочин вчинив Дмитро Н*» — відповідь є релевантною, хоча й можливо хибною.

В іншому прикладі:

«*Хто вчинив цей злочин?* — *Хтось вчинив цей злочин*» відповідь не є релевантною, хоча й істинною.

Зрозуміло, що в практиці та науковому пізнанні нас цікавлять тільки істинні та релевантні відповіді. Саме ця вимога лежить в основі правил відповідей.

3.3.3.2. Правила відповідей та типові помилки при їх порушенні

Правила відповідей мають сенс тільки відносно їхніх повних форм. Тому для встановлення правильності неповної відповіді слід спробувати перетворити її на повну. Правила відповідей симетричні правилам запитань, тому найпростіші з них наведемо без коментарів за їхньою очевидністю:

1. Відповідь повинна бути синтаксично повною та узгодженою.

2. Відповідь повинна мати сенс.

3. Відповідь слід формулювати ясно та чітко.

4. Відповідь на складні питання слід розкладати на прості.

5. Щодо складних питань диз'юнктивного типу слід формулювати всі можливі альтернативні відповіді.

Слід враховувати, що ці загальні правила в умовах повсякденного діалогу можуть виявитися недостатніми, бо стосуються насамперед тільки *добросовісного* спілкування, коли співбесідники взаємно зацікавлені у встановленні істини щодо деякого стану справ. Така ситуація добросовісності (*bona fide*) далеко не завжди має місце в практичній роботі юриста. Йому доводиться досить часто стикатися зі свідомими чи несвідомими намаганнями втаємничити істину, висловити тільки її частку чи навіть перекрутити на фальш. З іншого боку, далеко не завжди навіть цілком добросовісно налаштований юрист із тактичних міркувань є зацікавленим у тому, щоб відповісти все, що йому відомо. Звичайно, у цих випадках він не повинен брехати. З прагматичної точки зору вважається цілком достатнім, щоб він скористався одним із можливих тактичних прийомів:

1) надання неповної відповіді;

2) відмови відповідати з обов'язковим поясненням, чому це неможливо — наприклад, із процесуальних або професійно-етичних міркувань;

3) залишення Запитувача впевненим, що йому відповіли, хоча відповідь була неточною, тобто без належної для точної відповіді конкретизації;

4) категоричної відмови відповідати без будь-яких подальших пояснень.

3.3.4. Питання та проблеми

У загальноприйнятому розумінні *проблемою* вважається будь-яке важливе теоретичне або практичне питання. У сучасній логіко-методологічній літературі проблему пов'язують з усвідомленою необхідністю пошуку засобів для досягнення ясно визначеної, але безпосередньо недоступної мети¹. Таким чином, проблема є «відкритою» задачею,

¹ Див.: Пойа, Д. Математическое открытие [Текст] / Д. Пойа. – М. : Наука, 1970. – С. 143.

тип якої ще невідомий, але має бути визначеним. Разом із тим проблемою визнається тільки таке питання, щодо якого існує чітко визначена область можливих та релевантних відповідей, тобто проблеми не існує, якщо ця область не визначається. Для науки та практики не існує задач типу «знайди те, не знаю що». Тому будь-яка проблема містить вимогу вибрати та обґрунтувати всі або лише деякі відповіді з множини можливих відповідей на коректно поставлене питання.

Будь-яка проблема потребує чіткого формулювання в деякій природній або формалізованій мові. При цьому розрізняють два критерії чіткості: *ясність* та *точність*. Ясне формулювання проблеми вказує на область пошуку її можливих рішень, а точне формулювання проблеми дозволяє повністю її визначити. Чітке формулювання будь-якої проблеми значить, що нам зрозуміло її *невідоме, умови та вихідні дані*. Якщо проблема не піддається подібному структуруванню, ми або маємо справу з так званою *прото-проблемою* (нечітко визначеною проблемою), або зустрічаємося зі *псевдо-проблемою* (хибною проблемою). Нечітко визначена, прото-проблема може з часом бути чітко визначеною завдяки поповненню бази даних (знань як про те, що нам уже відомо, так і про те, що саме нам невідомо), та зміни умов для її рішення.

Псевдо-проблеми поділяються на три класи: відносні *вже не проблеми*, тобто проблеми, які вже кимось вирішені, але про це невідомо конкретним дослідникам, які вважають їх невирішеними; *відносні ще не проблеми*, тобто проблеми, для рішення яких немає необхідних умов, та *абсолютні псевдо-проблеми*, для рішення яких ніколи не буде необхідних умов.

У дійсній проблемі вихідні дані пов'язуються з областю невідомого за допомогою умов. Умови проблеми виконують роль своєрідного каналу для пошуку та накопичення знань, необхідних для її рішення. Саме умови визначають, чи можна здійснити рішення, а також які рішення проблеми слід вважати бажаними та припустимими.

Література: 1. Белнап, Н. Логика вопросов и ответов [Текст] / Н. Белнап, Т. Стил. – М. : Прогресс, 1981. 2. Берков, В. Ф. Вопрос как форма мысли [Текст] / В. Ф. Берков. – Минск : Высшая школа, 1972. 3. Конрад, Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты [Текст] / Р. Конрад // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. – М., 1988. –

- С. 348–383. 4. Ленерт, У. Проблема вопросно-ответного диалога [Текст] / У. Ленерт // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 14. – М., 1985. – С. 238–280. 5. Лимантов, Ф. С. Лекции по логике вопросов [Текст] / Ф. С. Лимантов. – Л. : Наука, 1975. 6. Попович, М. В. О философском анализе языка науки [Текст] / М. В. Попович. – Киев : Наук. думка, 1966. 7. Сергеев, К. А. Логический анализ форм научного поиска [Текст] / К. А. Сергеев, А. Н. Соколов. – Л. : Наука, 1986. 8. Федоров, Б. И. Эротетическая логика [Текст] / Б. И. Федоров // Логика / под ред. А. И. Мигунова, И. Б. Микиртумова, Б. И. Федорова. – М. : Проспект, 2011. – С. 424–461. 9. Финн, В. К. Логика вопросов [Текст] / В. К. Финн // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / под ред. В. С. Степина. – М. : Мысль, 2001. 10. Большой энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/8578/%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%98%D0%9A%D0%90. 11. Хинтикка, Я. Шерлок Холмс против современной логики: теории поиска информации с помощью вопросов [Текст] / Я. Хинтикка, М. Хинтикка // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987. – С. 265–281. 12. Шрамко, Я. Логика вопросов без ответов [Электронный ресурс] / Я. Шрамко // Логос. – 2006. – № 2 – <http://magazines.russ.ru/logos/2006/2/>. 13. Hamblin, C. L. Questions [Текст] / C. L. Hamblin // Australasian Journal of Philosophy. V. 36. – 1958. – P. 159–158. 14. Hintikka, J. J. Applied Logic [Электронный ресурс] // Encyclopædia Britannica. – Режим доступа: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/30698/applied-logic>. 15. Kirkegaard, E. Towards a Logic of Questions and Answers [Электронный ресурс] / E. Kirkegaard. – Режим доступа: <http://emilkirkegaard.dk/en/wp-content/uploads/Towards-a-logic-of-questions-and-answers.pdf> – Last update Jan. 18, 2012. 16. Kubiński, T. Wstęp do logicznej teorii pytań [Текст] / T. Kubiński. – W-wa : PWN, 1971. 17. Nierenberg, G. I. The Use of Questions in Negotiating [Текст] / G. I. Nierenberg // Negotiation Workshop. Spring 1993. Readings and Materials // N. I. S. Wright (ed.). – P. 100–107. 18. Prior, A. Erotetic logic [Текст] / A. Prior, M. Prior // Philosophical Review. – V. 64. – 1955. – P. 43–59.

3.3.5. Особливості інтеррогативної логіки у юридичному дискурсі

3.3.5.1. Логічні та юридичні вимоги до запитань

Низка логічних вимог до правильного запитання була сформульована білоруським фахівцем В. Ф. Берковим у 70-х рр. минулого століття. Серед них і вимога *обґрунтованості*, що полягає у «правомірності (істинності) передумов питання». При цьому поняття пере-

думов так чи інакше пов'язувалося зі знанням усієї множини релевантних відповідей, серед яких знаходиться шукана. Та у цьому випадку «пізнавальне значення вимоги істинності передумов вельми невелике: адже ми в змозі визначити правомірність постановки питання лише після знаходження правильної відповіді» [1, с. 123]. Справді, у нетривіальних пізнавальних ситуаціях зазвичай правильна відповідь не відома, а інколи не відомо і те, чи існує вона взагалі.

У низці пізніших публікацій зазнали змін як поняття передумови питання, так і критерії його оцінки. Правильність питання визнається залежною, перш за все, від його змісту, від відповідності реальному стану справ передумови питання, тобто *початкового знання*. У цьому сенсі мінчанка Г. І. Малихіна пише: «Питання, ґрунтоване на істинній передумові, називається у логіці правильним, коректним. І навпаки, питання, ґрунтоване на хибній передумові, називається неправильним, некоректним» [2, с. 106] (порівн. [3, с. 185–186]). Проте початкове знання, котре спонукає ставити питання, за своєю суттю є неповним чи неточним. Встановлення його логічного значення зазвичай становить окрему проблему. Таким чином, у дусі попереднього висновку В. Ф. Беркова, і у цьому випадку слід визнати невелику значущість вимоги істинності передумови запитання для визначення його правильності або неправильності. Резонно припустити, що дієвої неформальної умови правильності нетривіальних запитань *a priori* взагалі не існує. Тому припустимо опрацьовувати сумнівні питання, хоч вони з часом і можуть виявитися неправильними. Навіть більше: історія вчить, що питання, помилковість яких із часом була встановлена, інколи виявлялися корисними: вони жили розгортання шукань теоретиків і практиків. Згадаємо хоча б студії середньовічних алхіміків, котрі у пошуках рецепту «*aqua vita*» зуміли виділити «*spiritus vini rectificatum*». Та, зрештою, позитивним результатом може бути саме доведення некоректності питання. Тому слід уникати лише висування вочевидь позбавлених сенсу або логічно некоректних питань, для яких хибність передумови точно доведена.

У межах юридичного дискурсу вимоги до правильних запитань є сильнішими за суто логічні. Тому не всі питання, правильні логічно, будуть коректними юридично. Зокрема, за ч. 6 ст. 352 чинного Кри-

мінального процесуального кодексу України (КПК) під час прямого допиту свідка не дозволяється ставити навідні запитання, тобто запитання, у формулюваннях яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї [5, с. 183]. Але заборона навідного питання не є абсолютною: за ч. 7 ст. 352 КПК України під час перехресного допиту (логічно правильні) навідні запитання ставити дозволяється.

Введення вказаної заборони обумовлене, вочевидь, наміром упередити вербальне спонукання «свого» свідка до «потрібного свідчення». Наприклад, певним чином артикульоване питання прокурора до свідка обвинувачення «Ви бачили на місці злочину *Іванова?*» визнаватиметься неприпустимим: не виключено, що той, хто його ставить, наперед упевнений у присутності Іванова на місці злочину і намагається спонукати чи навіть «вичавити» з лояльного свідка бажане підтвердження: «Я бачив на місці злочину Іванова».

3.3.5.2. Реакція на запитання

Відомі поділи відповідей за різними підставами, але зараз зупинимося на висновку В. Ф. Беркова щодо існування «двох груп відповідей, одні з яких виявляються відповідями на правильно поставлені питання... а інші вказують на відсутність смислу чи неправомірність самої постановки питання» [1, с. 95]. Натомість у світовій літературі те, що В. Ф. Берков назвав другою групою відповідей, розуміють узагалі не як відповіді, а як різні види *оцінки питання*.

На думку сучасної дослідниці Рут Менор (Ruth Manor), *відповідь* на питання не слід ототожнювати з *реакцією*, яка не обов'язково є відповіддю. Реакція — будь-яка дія адресата запитання (запитуваного, відповідача), викликана його виголошенням запитуючим. Існує кілька видів реакції, включаючи відповідь і оцінку. Оцінка — це вид реакції, що перш за все стосується постановки питання. Вона може бути позитивною і негативною. Негативна оцінка, у свою чергу, поділяється на заперечення й оцінку корекції. Заперечення використовується адресатом для висловлення того, що поставлене запитання його не стосується. Оцінка корекції фіксує, що передумова даного питання у тому чи іншому сенсі неприйнятна, тобто питання некоректне (хоча, можливо, піддається корегуванню).

Реакція на запитання можлива навіть тоді, коли не можна дати не тільки прямої відповіді, а й будь-якої відповіді взагалі. Негативна реакція, зокрема, буде доречною у випадку питання з надто сумнівною чи напевне хибною передумовою. Однак питання може бути не тільки логічно некоректним, але і нечесним чи незаконним. Із цих причин «постановка питань не завжди виявляється такою вже невинною справою, як інколи вважають» [4, р. 3].

Наведені роз'яснення корисні тим, що уводять в обіг сукупність понять, котрі дозволяють більш повно і точно описати різні за природою дії адресата, викликані запитанням. Вони акцентують увагу на особливих, але доволі поширених вадах повсякденного спілкування, у тому числі й юридичного, налаштовуючи на готовність до випадкових помилок або ж свідомих питань-пасток, до формування вмінь адекватно на них реагувати, переконливо їх критикувати.

3.3.5.3. Питання-пастки

У ґрунтовному дослідженні сучасного канадського логіка Дугласа Велтона «Question-Reply Argumentation» [4] розглянуті кілька різновидів питань, які зазвичай вважають підступними «питаннями-пастками»:

- традиційна помилка *«багатьох питань»*, ілюстрована відомим з часів давніх греків запитанням: «Чи кинув ти кривдити свого батька?»;
- хитрість під назвою *«чорно-біле питання»*, наприклад: «Ви “голуб” або “яструб”?»;
- хитрість *«упереджене, або навантажене, питання»*, наприклад: «Як можна захищати злодія, якого засуджує все поважне товариство?»;
- хитрість *«питання, що атакує особу»*, наприклад: «Коли ви перестанете проповідувати важливість сильної національної оборони, адже ви особисто ухилилися від військової служби у В'єтнамі?».

Д. Велтон звертає увагу, що оцінки запитань зазначених різновидів виявляються знов-таки не абсолютними, а контекстуально залежними. Справді, вони залежать від логічних значення відповідних передумов. Для першого з наведених прикладів передумова — це

судження «Ти кривдив свого батька». Якщо ця передумова істинна, то і запитання логічно коректне, а область пошуку відповіді на нього складається з альтернатив «Так, кинув» і «Ні, не кинув». Хоча будь-яка з них створює для адресата певний дискомфорт, оскільки свідчить про неналежне ставлення до батька, але це — справедлива кара для нього. Коли ж передумова хибна, то і запитання некоректне: дати правильну відповідь на нього не можна, натомість слід у негативний спосіб реагувати. Якщо ж так не зреагувати, а поспіхом спробувати відповісти у якийсь із двох нібито можливих способів, то *de facto* це буде означати визнання правильності питання і, відповідно, його передумови. Цей фактичний наклеп адресата на самого себе — кара не за неповагу до батька, а за невміння ідентифікувати і критикувати софістичні пастки. Отже, щоб уникати різних загроз, прихованих у вказаних вище і у подібних до них хитрих «питаннях-пастках», адресатові слід, перш за все, вміти їх оцінювати як, імовірно, некоректні, нечесні, незаконні.

Питання може бути логічно правильним, але незаконним, юридично недопустимим. Приклад навідного запитання, забороненого під час прямого допиту свідка і тому незаконного, розглянутий вище. А за ч. 4 ст. 101 КПК «запитання, які ставляться експертові, та його висновок не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта» [5, с. 56]. Якщо ця норма порушуватиметься, матимемо незаконне запитання. Теж юридично неправильним буде свідомо розпитувати особу з приводу відомостей, надання яких прямо заборонене законом. Коли ж таке траплятиметься — як у свідомий, так і у несвідомий спосіб, то, наприклад, за ч. 8 ст. 224 КПК особа має право не відповідати на запитання з приводу тих обставин, щодо надання яких є пряма заборона у закону (таємниця слідства, професійна таємниця захисника, таємниця нарадчої кімнати тощо) і т. ін. [5, с. 119].

Нарешті, запитання слід визнавати незаконними, якщо вони ставляться у контексті істотного порушення прав і свобод запитуваної людини. За ст. 87 КПК будь-яка, навіть істинна, відповідь на запитання такого роду визнаватиметься судом недопустимим доказом. А ч. 3 ст. 62 Конституції України проголошує: «Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях».

Може статися, що питання відповідає всім вимогам логічної правильності, чесності і законності, проте адресат вправі на нього не відповідати, а знов-таки обмежитися релевантною негативною реакцією. Тут вступає в силу ч. 1 ст. 63 чинної Конституції України (див. також ст. 18 КПК України), за якою особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом [6, с. 32]. Наприклад, питання слідчого до дружини підозрюваного «Де ваш чоловік знаходився вчора вдень?» можна оцінити як логічно коректне і таке, що не порушує норм моралі чи закону. Більше того, правдива відповідь на нього могла б прояснити обставини справи, у тому числі й сприятливі для підозрюваного. Попри це дружина підозрюваного, входячи до кола його близьких родичів, може за своєю волею як відповісти на нього, так і зреагувати відмовою від відповіді. Отже, у межах юридичного дискурсу поряд з оцінкою питань як логічно коректних, чесних і законних набуває значення й оцінка з огляду на конституційні права адресата.

Крім зазначених вище, до запитання можуть висуваються ще й суто мовні вимоги, наприклад, формулювання зрозумілою для адресата мовою, ясність формулювання, недопущення ненормативної лексики тощо. Їх порушення також вимагає відповідної оцінки з боку запитуваного чи інших суб'єктів спілкування.

3.3.5.4. Вимоги до коректних відповідей

Обговорюючи умови правильності відповідей, зазвичай у першу чергу вказують на *істинність*. Це справедливо, та чи завжди?

По-перше, ще у XIX ст. Бернард Больцано виділив різновид питань «з опису способу дії». Відповідями на такі питання будуть не судження, а *алгоритми* відповідних дій. Наприклад, запитання «Як викликати свідка на допит?» за ст. 135 КПК України передбачає таку відповідь-алгоритм: «1. Особа викликається до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду шляхом вручення повістки про виклик, надіслання її поштою, електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснення виклику по телефону або телеграмою. 2. У разі тимчасової відсутності особи за місцем проживання повістка вручається під

розписку дорослому члену сім'ї особи...» [5, с. 69]. Але алгоритми за своєю природою не мають логічних значень «істина» або «хиба», тому умови правильності відповідей-алгоритмів відрізняються від умов правильності відповідей-суджень. Якщо вимогою до логічно правильної відповіді-судження є істинність, то у випадку відповіді-алгоритму слід вимагати, щонайменше, її здійсненності. Наприклад, правильною відповіддю на питання «Хто є свідком у справі Сидорова?» може бути істинне судження: «Іванов є свідком у справі Сидорова». А правильними відповідями на питання «Як викликати Іванова на допит у справі Сидорова?» можуть бути такі алгоритми: «Вручити повістку особисто Іванову» або «Вручити повістку дружині Іванова і одержати її розписку про це». У ситуації однаково реальної досяжності Іванова і його дружини перший із вказаних алгоритмів більш ефективний, надійний. Але коли на відміну від своєї дружини Іванов тривалий час недосяжний, то правильною відповіддю-алгоритмом залишається лише друга із зазначених: саме вона здійсненна, хоча і порівняно менш ефективна. Отже, оцінка правильності відповіді-алгоритму ґрунтується на комбінації вимог здійсненності й ефективності. З юридичною точки зору пропонований у відповіді алгоритм дій має ще й відповідати чинному законодавству.

По-друге, опрацьовуючи питання, ми досить часто одержуємо сумнівні відповіді-судження, логічне значення яких на досягнутому рівні пізнання не може бути встановлене точно. У цих ситуаціях, зовсім не виключених у юридичному дискурсі, говоримо про гіпотетичні відповіді, різного роду припущення чи версії. Зрозуміло, що тут-і-зараз відносно правильнішою визнається відповідь, імовірність істинності якої вища. Хоча не виключено, що у процесі подальшого відпрацювання ця оцінка виявиться помилковою, а сама відповідь — хибною. Тому припущення не становлять достатньої підстави для визнання рішень достовірними, а версії потребують подальшої перевірки.

По-третє, вимога істинності або відносно більшої ймовірності для відповіді-судження, котра тут-і-зараз приймається за правильну, є суттєвою, проте не єдиною. Не менш важливою виступає вимога відповіді по суті питання. Наприклад, коли на запитання слідчого «Де ви були учора зранку?» свідок щиро повідомляє «Я хворий на грип», ця відповідь хоча й істинна, але не по суті й тому в даному контексті

неправильна. Крім того, цілком правильна відповідь має бути максимально точною і, бажано, прямою (докладніше щодо цих вимог і їх порушень див., напр., [7, с. 88–98]).

Література: 1. Берков, В. Ф. Вопрос как форма мысли [Текст] / В. Ф. Берков. – Минск : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1972. – 136 с. 2. Малыхина, Г. И. Логика [Текст] : учеб. пособие / Г. И. Малыхина. – 2-е изд., испр. – Минск : Вышэйшая школа, 2003. – 240 с. 3. Хоменко, І. В. Логіка – юристам [Текст] : підручник / І. В. Хоменко. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 392 с. 4. Walton, D. N. Question-Reply Argumentation [Текст] / Douglas N. Walton // Contributions in Philosophy. – 1989. – Numb. 40. – 405 p. 5. Кримінальний процесуальний кодекс України [Текст]. – Х. : Одіссей, 2012. – 360 с. 6. Конституція України [Текст]. – К. : Юрид. думка, 2006. – 120 с. 7. Бандурка, О. М. Юридична логіка [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Бандурка, О. В. Тягло. – Х. : Золота миля, 2011. – 224 с.

==== 3.4. Логіка спору. Судовий спір

Величезне значення в житті, в науці, у державних і суспільних справах і особливо в праві займає з'ясування істинності чи хибності того чи іншого твердження, тобто те, що ми звикли називати спором. Де немає спору про важливі, серйозні питання, там немає розвитку. Без спору практично неможливо досягти об'єктивної істини, вивчити предмет нашого міркування із різних точок зору. Наш час особливо багатий гарячими суперечками суспільного, політичного та юридичного характерів. Тим часом ця тема залишається недостатньо розробленою у вітчизняній науці. На жаль, у сучасній логіці не існує єдиного визначення поняття спору (суперечки), але безсумнівно доведення та спростування є невід'ємною частиною розв'язання спору, який можливий тільки за наявності двох або більше різних поглядів на предмет міркування, тобто за наявності суперечливої тези. Доведення і спростування, аргументація і критика найчастіше проводяться в процесі суперечки. У залежності від типу спору застосовуються той чи інший вид аргументації або критики, ті чи інші прийоми розв'язання спору.

Спір — це процес обміну протилежними думками, у ході якого одна зі сторін (або обидві) прагне переконати іншу в істинності своєї позиції.

Обов'язковими учасниками спору, а отже, й аргументативного процесу, є: пропонент; опонент; аудиторія.

Пропонент — це той, хто висуває, відстоює певну тезу. Без пропонента не може бути ані спору, ані аргументативного процесу, оскільки спірні питання не виникають самі собою, вони повинні бути кимось сформульовані і поставлені на обговорення. Пропонент може висловлювати власну думку або представляти колективну позицію з того чи іншого питання.

Опонент — це той, хто заперечує, піддає сумніву істинність або слушність тези, яку висунув пропонент. Опонент може бути безпосередньо присутнім і особисто брати участь у спорі. Але можливою є й ситуація, коли опонент безпосередньо не бере участі в аргументативному процесі.

Аудиторія — це колективний суб'єкт спору. Однак вона не є пасивною масою людей — це колектив, який має свої переконання, свої позиції, точки зору з приводу питання, що обговорюється. Аудиторія є основним об'єктом аргументативного впливу в спорі.

Можна виділити декілька класів спорів. За формою вони можуть бути:

- дискусією;
- диспутом;
- полемікою;
- дебатами.

Дискусія (лат. *discussio* — дослідження, розгляд) — це публічний спір, мета якого полягає у з'ясуванні і порівнянні різних точок зору, у знаходженні правильного рішення спірного питання. Дискусія вважається ефективним засобом переконання, тому що її учасники самі доходять певного висновку.

Розрізняють такі підвиди дискусій:

– *аподиктична дискусія*, що має за мету досягнення істини, така дискусія будується на дотриманні логічних правил виводу;

– *діалектична дискусія*, яка претендує на досягнення правдоподібності;

– *еристична дискусія*, що має за мету схилити опонента до своєї точки зору (або спір заради спору);

– *софістична дискусія (софістичний спір)* — дискусія, що має за мету досягнення перемоги будь-яким шляхом. У такій дискусії використовуються *софізми*, тобто введення співбесідника в оману.

Диспут (лат. *disputatio* — міркувати) — це публічний спір з приводу наукового або суспільно важливого питання. Спочатку словом «диспут» позначали публічні наукові або богословські спори, а згодом — захист наукового твору, який писали для отримання вченого ступеня.

Полеміка (грецьк. *Πολέμικα* — ворожий, войовничий) — це спір, де є конфронтація, протистояння, протиборство сторін, ідей, думок. У зв'язку з цим її можна визначити як боротьбу принципово протилежних думок із якогось питання, як публічний спір з метою захисту, відстоювання своєї точки зору і спростування протилежної.

Із цього визначення випливає суттєва різниця між полемікою, з одного боку, та дискусією і диспутом — з іншого. Якщо учасники дискусії або диспуту, відстоюючи протилежні думки, намагаються дійти консенсусу, якоїсь єдиної думки, знайти спільне рішення, встановити істину, то мета полеміки зовсім інша. Тут потрібно одержати перемогу над супротивником, відстояти і захистити свою власну позицію.

Окрім наведеної вище, існують також інші класифікації спорів. Так, залежно від мети, розрізняють такі їх види:

- спір заради істини;
- спір заради переконання;
- спір заради перемоги;
- спір заради спору.

Спір заради істини називають також *діалектичним*. («Діалектикою» давні греки називали мистецтво досягнення істини в процесі бесіди.) Цей вид спору у чистому вигляді зустрічається рідко. У ньому дуже ретельно підбираються та аналізуються доводи тих, хто сперечається, ретельно оцінюються позиції та точки зору протилежних сторін, тобто по суті ведеться спільне дослідження істини. Такий спір можливий лише між компетентними в даній проблемі людьми, які зацікавлені в її вирішенні. Як зазначав відомий філософ

та логік С. І. Поварнін, цей вид спору «дає, окрім безперечної користі, істинну насолоду і задоволення і є насправді “бенкетом для розуму”» [5].

Завданням спору може бути не тільки перевірка істинності якогось положення, а й переконання іншої людини. У цьому випадку говорять про *спір заради переконання*. Тут важливо зазначити два моменти. Людина може переконувати іншу людину або тому, що сама щиро вірить у те, що є предметом переконання, або ж тому, що «так треба» з огляду на певні обставини, хоча вона сама насправді не поділяє думку, яку відстоює.

Метою спору також може бути не дослідження чи переконання, а перемога. У цьому випадку говорять про спір заради перемоги. Мотиви проведення такого спору можуть бути різними. Один вважає, що відстоює справедливість, інший — що захищає суспільні інтереси, третій нав'язує свою думку, тому що у нього великий життєвий досвід, і він знає, як має бути, четвертому потрібно самоствердження тощо. Головне завдання, що постає перед сперечальниками в цьому випадку, полягає у тому, щоб «узяти гору» над «супротивником» за будь-яку ціну, використовуючи будь-які методи. Такий спір ще називають еристичним спором.

Досить часто зустрічається такий вид спору, як *спір заради спору*. Це своєрідне «мистецтво для мистецтва», своєрідний «спорт». Для людей, які ведуть подібний спір, все одно про що, з ким і з якою метою сперечатися. Головне для них — перебувати в стані сперечання. «Такий «спортсмен», — пише С. І. Поварнін, — часто не розбирає, заради чого потрібно сперечатися, а заради чого не потрібно. Радий сперечатися про все і з будь-ким, і чим парадоксальнішою, чим важчою є думка, яку обстоюють, тим вона іноді для нього стає ще привабливішою» [5].

Що стосується юридичних спорів, то можна виділити такі види:

– *змагальний судовий процес* (мета — обґрунтувати правомірність або неправомірність позову при розгляді цивільних справ; домогтися покарання злочинця або спростувати чи пом'якшити обвинувачення при розгляді кримінальних справ);

– *наукова і професійна дискусія* (мета — досягнення істини);

– *полеміка* (мета — суперечка заради перемоги). У суперечці заради перемоги — еристичній суперечці, протилежні сторони вважаються не опонентами, а супротивниками. У таких суперечках вважаються припустимими багато прийомів, неприпустимих ані з логічної, ані з моральної точки зору.

Для того щоб дискусії були плідними, потрібне дотримання визначених умов.

Насамперед *має бути точно сформульований предмет спору* — деяка проблема або тема, якої стосуються твердження учасників дискусії. Якщо такої проблеми немає, спір виявляється безпредметним і вироджується в беззмістовну балаканину.

У позиціях сторін, що сперечаються, повинна існувати реальна протилежність, тобто сторони повинні дотримуватись протилежних переконань щодо предмета спору. Якщо немає реальної розбіжності позицій, то спір переходить у розмову про слова, тобто опоненти говорять про одне й те саме, але використовуючи при цьому різні слова, що і створює видимість розбіжності.

Необхідна також загальна підстава спору, тобто якісь принципи, положення, переконання, що визнаються обома сторонами. Якщо немає жодного положення, з яким погодилися б обидві сторони, то спір виявляється неконструктивним. Для повноцінної дискусії в залежності від ситуації потрібно визначити стандартний мінімум вихідного знання про предмет спору. У випадку істотно розбіжних рівнів знань предмета у сторін їм немає рації вступати в суперечку, щоб не могло виникнути самого ґрунту для виникнення образливих для самолюбства *аргументів до неучтвa (argumentum ad ignorantiam)*.

До умов плідної дискусії належить також *здатність бути уважним до свого супротивника, вміння вислуховувати і бажання зрозуміти його міркування, готовність визнати свою помилку і правоту співрозмовника*. Взагалі дискусія повинна здійснюватися відповідно до принципу *suaviter in modo, fortiter in re* — «м'яко за формою, міцно по суті».

Тільки при дотриманні перерахованих умов дискусія може привести до виявлення істинності або хибності, до згоди або до перемоги істинної думки.

За кількістю осіб, що беруть участь в обговоренні проблемних питань, виділяють три види спорів:

- *спір-монолог* (людина сперечається сама із собою, це так званий *внутрішній спір*);

- *спір-діалог* (сперечаються дві особи);

- *спір-полілог* (спір ведеться між декількома особами).

У свою чергу, спір-полілог може бути:

- *масовим* (усі присутні беруть участь у спорі);

- *груповим* (спірне питання вирішує окрема група осіб у присутності всіх учасників).

За способом ведення боротьби думок спори поділяють також на:

- *усні*;

- *письмові*.

Усна форма спору передбачає безпосереднє спілкування конкретних осіб. Такі спори, як правило, обмежені в часі і в просторі: проводяться на конференціях, засіданнях, заняттях тощо.

Письмова форма спору передбачає опосередковане спілкування учасників спору і характерна для наукових або суспільно-політичних дискусій. Такі суперечки більш тривалі за часом, ніж усні.

За внутрішньою структурою розрізняють спори «щодо істинності думки» та спори «щодо способу доказування».

Спір щодо «щодо істинності думки». Спірною вважається думка, якщо є одна або декілька сторін, не згодних з її істинністю. Не слід думати, що досить зустріти «спірну думку», щоб негайно зробити її тезою суперечки. Така думка завжди вимагає деякого попереднього дослідження та обробки, перш ніж стати предметом сперечання. Перш за все необхідно з'ясувати точно, в якій частині ми з нею не згодні, щоб встановити «*пункти розбіжності*».

Навіть у найпростішій спірній думці можливі принаймні два пункти, в яких вона може нам здатися помилковою. Наприклад, у спірній думці, вираженій судженням «Петро помер», з'ясувавши його кількісну характеристику та модальність, ми знайдемо, що не погодитися з нею можна лише або тому, що «Петро не помер, а живий», або тому, що це судження вважається достовірним, у той час як, на нашу думку, воно тільки ймовірне. Правильно буде думати не «безсумнівно, що Петро помер», а «імовірно, що Петро помер».

Знайти та точно вказати, у якому саме пункті ми не згодні з даною думкою, означає «встановити пункт розбіжності». Він і має бути вихідною точкою кожної коректної суперечки.

Візьмемо інший приклад, більш складний. Припустимо, хто-небудь стверджує: «Ці обвинувачувані вчинили злочин, передбачений такою-то статтею Кримінального кодексу України».

Думка здається спірною. З'ясувавши її зміст (що завжди доводиться робити в таких випадках), ми знайшли, що:

- а) усе у цьому судженні для нас чітко зрозуміло;
- б) у думці йдеться про всіх обвинувачуваних;
- в) думка видається за достовірну.

Виражаючи незгоду з нею, ми можемо обмежитися тим, що скажемо: «я зовсім не згодний із вашою думкою». Але, почувши це, опонент неодмінно запитася: *у чому?* (або іноді помилково: *чому?*). Цим запитанням він прагне встановити «пункт розбіжності». Доведеться усвідомити, у чому саме ви не згодні, і встановити пункти розбіжності.

Є декілька «місць», у яких можна шукати ці пункти. В цій думці ми можемо не погоджуватися з тим, що:

- а) всі обвинувачувані вчиняли даний злочин;
- б) взагалі хто-небудь із них вчинив його;
- в) це діяння — злочин;
- г) він — злочин, передбачений саме тією статтею Кримінального кодексу України;
- д) ця думка достовірна, і т. д.

У юридичній практиці суперечки особливо необхідна навичка швидко знаходити та переглядати всі місця, у яких можлива розбіжність із даною думкою. Переглядаючи всі місця можливої незгоди з думкою, ми відзначаємо, що не згодні з тими чи іншими положеннями цієї думки, тобто що є один або два, або більше пунктів розбіжності.

Наприклад, ми знайшли два пункти розбіжності:

- а) у тому, що всі обвинувачувані вчинили це діяння;
- б) у тому, що даний вчинок — злочин, передбачений конкретною статтею Кримінального кодексу України.

У такому разі або кожен із цих пунктів стає джерелом самостійного спору, або особливою частиною складного спору, або нам необхідно обрати для спору один з них, найбільш вигідний, залишивши

осторонь інші пункти. В останньому випадку краще спочатку встановити всі знайдені пункти розбіжності, хоча ми й сперечасмося тільки щодо одного з них. Інакше наше мовчання опонент прийме за знак згоди.

Встановлення пунктів розбіжності найчастіше полягає у протиставленні хибному судженню опонента іншого, несумісного з ним судження, яке ми вважаємо істинним. Продовжуючи розглядати вищевказані пункти розбіжності в нашому прикладі, можна встановити ці пункти таким чином: «Я зовсім не згодний з вами. По-перше, не всі обвинувачувані вчинили це діяння. По-друге, цей вчинок неможливо кваліфікувати за даною статтею КК України».

Таким чином, кожен пункт розбіжності набрав форму двох суперечливих суджень: а) усі обвинувачувані вчинили це діяння, — деякі обвинувачувані не вчиняли його; б) це діяння кваліфікується за такою статтею КК України, — це діяння не кваліфікується за цією статтею КК України.

Ці несумісні думки, що виключають одна іншу, є тезою та анти-тезою цього спору. Теза — думка, що виділена зі спірної, думки. Антитеза — думка, висунута на противагу тезі, яка встановлює пункт розбіжності. У наведеному прикладі тезами є: «всі обвинувачувані вчинили це діяння» та «це діяння кваліфікується за такою статтею КК», антитезами — «деякі обвинувачувані не вчиняли його», «це діяння не кваліфікується за цією статтею КК».

Теза та антитеза мають бути виражені простими судженнями. Не є правильною антитеза, що складається відразу з двох або з більшої кількості думок.

Наприклад, теза: *це діяння містить ознаки, передбачені ст. 115 КК України*, антитеза: *ні, це діяння не містить ознак, передбачених цією статтею, а містить ознаки, передбачені ст. 116 КК України*. В антитезі містяться дві думки, отже, встановлюються два пункти розбіжності всупереч вимозі мати один пункт у тезі. Якщо ми почнемо з доказу першої антитези, необхідно навести додатковий доказ для другої.

Тези та антитези, що складаються із складних суджень, тягнуть багато незручностей, вносять у суперечку надмірну складність, плутанину та невизначеність. У цьому разі необхідно поділити їх на прості судження та розглядати кожен пункт розбіжності окремо.

Встановлення та вибір пунктів розбіжності — надзвичайно важлива частина у спорі. У важливих суперечках це потрібно робити особливо ретельно та з повним усвідомленням того, що робимо. Чим важливіша суперечка, тим уважніше треба обирати пункти розбіжності. Якщо пункт розбіжності не встановлено або встановлено, але складний пункт розбіжності, такі помилки можуть призвести до втрати предмета спору. Неправильний вибір пункту розбіжності теж може вирішити долю всього спору не на користь сторони, що зробила помилку.

Так само важливо під час спору пам'ятати цілком точно і чітко не тільки тезу спору, але й її антитезу, і ніколи не нехтувати їх існуванням. Це не тільки робить спір чітким, але й дає можливість легко відкинути деякі помилкові аргументи і, коли супротивник тези «упускає з рук напад», переходити самому в «контратаку».

Спір «щодо способу доказування»

Не всі спори є спорами «щодо думки». Дуже часто нас безпосередньо цікавить не питання про істинність чи хибність думки, а те, як обґрунтовує або як спростовує її опонент, наскільки правильні його докази. Частіше завдання спору — не спростувати або виправдати яку-небудь думку, а тільки показати, що вона є недоведеною опонентом, не виправдана або не спростована ним. У результаті вдалого спору щодо істинності думки ми дійдемо висновку: «ця думка істинна» або «ця думка помилкова». Результатом вдалого спору щодо способу доказування думки є висновок: «ця думка не доведена нашими супротивниками» або «ця думка не спростована нашими супротивниками». Розходження в завданнях таких суперечок істотне.

Якщо опонентові вдалося спростувати нашу аргументацію тези, це ще зовсім не означає, що наша теза помилкова. Просто ми, можливо, були не в змозі її довести. Це досить часто трапляється у спорах і взагалі при доказуванні. Вчитель математики може легко розкритикувати «оригінальне» доведення теореми Піфагора, винайдене школярем «за натхненням» біля класної дошки. Але сама теорема від цього нітрохи не похитнеться. Вчитель поставить «незадовільно» за невміння довести її, а учень, можливо, тільки ознайомиться з її стандартним доведенням. Так само, коли опонент невдало спростовує нашу думку і ми довели хибність його спростування, це

теж ще не означає, що ми були праві. Наша теза може бути цілком помилковою, але опонент не зміг її спростувати. Такі випадки бувають нерідко. Тому невдалий доказ, узятий самий по собі, означає тільки, що людина не зуміла обґрунтувати або спростувати тезу, але істинність або хибність тези з цього не випливає. Для доведення або спростування тези завжди потрібен особливий доказ її істинності або хибності.

Порушення цього правила дуже часто відбувається у спорах. Спростували доказ і вважають, що цим вже спростували й тезу. Розбили спростування опонента своєї тези і вважають, що довели істинність тези, і т. п. Наприклад, коли захисник у судовому засіданні спростовує доводи обвинувачення — безпосередній і правильний висновок із цього один — *«обвинувачення не доведене»*, але він може зробити висновок: теза обвинувачення (*«підсудний винний»*) хибна. Іншими словами, *підсудний є невинним*. На практиці результат судового розгляду буде по суті однаковим, підсудного буде виправдано і в першому і в другому випадку, як за недоведеністю обвинувачення, так і за доведеністю невинності. Але з логічної точки зору це буде дуже груба помилка.

Спір щодо способу доказування і починається інакше, ніж спір щодо думки. Якщо доказ наведено опонентом, ми намагаємося спростувати саме доказ, не торкаючись істинності тези. Якщо ж пропонент тільки висловив тезу, не довівши її, а ми не бажаємо з будь-яких міркувань спростувати цю тезу, а воліємо перевірити її підстави, то ми наполягаємо на наведенні доказів її істинності. Наприклад, хтось сказав: *«цей хворий не виживе»*. Якщо ми не бажаємо пускатися у досить важке спростування цієї думки, то запитуємо співрозмовника: *«чому ви так вважаєте?»*. Він звичайно наводить свої докази. Ми спростовуємо їх і, якщо це вдалося, доходимо висновку, що думка ця не доведена, і на тому зупиняємося.

У спорі щодо способу доказування антитеза у більшості випадків (коли йдеться про вірогідність тези) не відіграє суттєвої ролі. Тому її звичайно й не виділяють і не використовують у спорі. Наприклад, теза: *«Дії громадянина А необхідно кваліфікувати за ч. 1 ст. 115 КК України»*. Ми обираємо спір щодо способу доказування і запитуємо: *«Чому ви так вважаєте?»*. Опонент наводить докази (доводить на-

явність складу злочину), і далі ми маємо справу вже із самими доказами та із питанням, чи впливає з них теза, чи ні. Рідко може зустрітися необхідність взяти до уваги антитезу під час розгляду доказів цієї тези.

До антитези ми звертаємося в подібних випадках, лише закінчивши спір щодо способу доказування тези. Якщо ми з'ясували, що доказ є помилковим, ми переходимо до спору щодо істинності тези. Сполучення обох цих видів спорів практикується дуже часто. Тому нам необхідно чітко відмежовувати одну частину спору від іншої, строго розрізнивши їх завдання. Наприклад, спростувавши доказ на користь тези *«Дії громадянина А необхідно кваліфікувати за ч. 1 ст. 115 КК України»*, наведеного опонентом, ми можемо сказати так: *«Ви бачите, що доказ не спроможний. У діях громадянина А немає складу злочину, передбаченого цією статтею. Дії цього громадянина слід кваліфікувати інакше...»*. Це буде перехід від спору «про доказ» до «спору про тезу», і тут уже нам необхідна антитеза: *«У діях громадянина А немає складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК України»*.

Вибір між суперечкою «щодо істинності думки» та суперечкою «щодо способу доказування» звичайно належить опонентові. Встановлюючи антитезу або заявляючи заперечення тези, робить суперечку спором «щодо істинності думки». Спростовуючи доказ тези (коли він наведений) або вимагаючи доказу (коли його не наведено), він пропонує цим суперечку «щодо способу доказування». Пропонентові залишається або прийняти запропоновану суперечку, або відмовитися від неї.

Такі можливості «нападу» у багатьох випадках дають пропонентові деяку перевагу. Нападаючий (опонент) у змозі вибрати ту форму спору, яка буде легшою та вигіднішою для нього і, відповідно, більш складною для пропонента. Дуже часто, коли сперечальник не цілком переконаний у хибності тези, то намагається поставити завданням спору недоведеність тези. Він обирає спір щодо способу доказування і вимагає, щоб супротивник доводив свою тезу. Загальновідомий випадок, коли ми цілком і з повним правом упевнені в істинності тези, але довести її не можемо, принаймні довести відразу, «тут і тепер». Наприклад, забутий нами доказ, — що буває дуже часто. Тоді нам залишається або ризикнути на спробу доказу тези, або взагалі ухили-

тися від спору. І те й інше часто не вигідно. Якщо б опонент почав сперечатися «щодо істинності думки» і сам став наводити свої докази щодо хибності власної тези, його справа була б програна.

Література: 1. Зайцев Д. В. Теория и практика аргументации [Текст] учеб. для вузов / Д. В. Зайцев. – М. : Форум, 2010. 2. Ивлев, Ю. В. Логика. Теория и практика аргументации [Текст] / Ю. В. Ивлев. – М., 2009. 3. Кузина, Е. Б. Лекции по теории аргументации [Текст] / Е. Б. Кузина. – М., 2007. 4. Михалкин, Н. В. Логика и аргументация в судебной практике [Текст] / Н. В. Михалкин. – СПб., 2004. 5. Поварнин, С. И. Спор: О теории и практике спора [Текст] / С. И. Поварнин. – Минск, 1992. 6. Родос, В. Б. Спор и полемика [Текст] / В. Б. Родос. – М., 2006. 7. Сергеич, П. Искусство речи на суде [Текст] / П. Сергеич. – М., 1988. 8. <http://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%A1%D0%BF%D0%BE%D1%80&oldid=4911617>.

3.4.1. Лексичні особливості засобів аргументації в судовій риториці

Протягом усієї історії розвитку шляху юриспруденція та мовознавство перетиналися там, де юристи усвідомлювали необхідність ретельного і виваженого відбору понять і побудови правових конструкцій у текстах, передбачали негативні наслідки нехтування мовною формою права, вимогами логічно-сміислової та граматико-стилістичної закінченості правових норм.

Бурхливий розвиток права, перетворення його в розгалужену систему знань, правових інститутів сприяли тому, що правознавці все більш усвідомлювали необхідність спеціальних досліджень термінології і мови права з метою забезпечення упорядкування та систематизації словника, стандартизації термінів, ефективного використання мовних ресурсів права для того, щоб задовольняти професійно-комунікативні потреби. І якщо декілька років тому проблемою юрислінгвістики займалися в основному філологи, то за останні вісім років необхідність спеціальних досліджень мови права усвідомили і юристи.

Досконалість або недосконалість мовного втілення правових приписів безпосередньо впливає на ефективність права і це усвідомлюється волею-неволею всім суспільством. Тому не лише представники юридичних професій, а й інші фахівці (філологи, зокрема) виявляють

надзвичайну увагу до «букви закону», прагнуть знайти універсальні закони і правила створення досконалого юридичного тексту, норми втілення мовної складової юридичної аргументації.

Юридична мова давно стала об'єктом спеціальних досліджень: філософсько-логічних, історичних, лінгвістичних (тобто лексико-семантичних, лексикографічних, граматичних, стилістичних) та професійно-прикладних.

Назва самої наукової галузі, а також її понятійно-термінологічного апарату варіюється («право і мова / лінгвістика»), юридична (правова / юридична / правознавча / законодавча) лінгвістика, лінгвоюристика (мовні проблеми права), юрислінгвістика (правові проблеми використання мови) (М. Голев), граматики права (А. Александров) та ін. Поняття «юридична лінгвістика» вперше ввів до наукового обігу німецький учений Адальберт Подлех у своїй праці «Rechtlinguistik» (Мюнхен, 1976).

До завдань сучасної юрислінгвістики входять:

1. Систематизація та інвентаризація термінологічних одиниць у сфері права; впорядкування та приведення у відповідність із національними та міжнародними термінологічними стандартами;

2. Створення багатомовних юридичних тезаурусів і перекладних словників; розробка правил і нормативів щодо законодавчих текстів, міжнародно-правових документів, різних видів поточної юридичної документації; перекладу та редагування юридичних текстів;

3. Лінгвістичне експертування у юридичній діяльності (фоноскопічна, почеркознавча, авторознавча експертизи, лінгвістична і логічна експертиза законопроектів, експертиза конфліктних текстів у документаційних та інформаційних спорах).

4. Створення та функціонування спеціальної юридичної мови. Природна мова в даному випадку виступає як елемент законотворчої діяльності та тлумачення закону.

5. Юридичне регулювання конфліктів (так звана «лінгвоконфліктологія»), пов'язаних із використанням мови (образ, маніпуляції, заклики до насильства, плагіат тощо).

6. Регулювання соціально-мовних внутрішньодержавних відносин (проблеми державної мови, мови міжнаціонального спілкування і т. ін.).

Теоретичну основу юридичної лінгвістики становлять наукові, науково-методичні та лексикографічні розробки вчених далекого зарубіжжя (лінгвістів та юристів), таких як: А. Подлеха (Adalbert Podlech), Дж. Холла (Jerome Hall), Г. Ландквіста (Hans Landqvist), Г. Торнтон (Garth Thornton), Р. Бержерона (Robert Bergeron), Ян Енгберга (Jan Engberg), П. Сандріні (Peter Sandrini), Ж.-Р. де Гроот (Gerard-Rene de Groot), В. Отто (Walter Otto), Л. Еріксена (Lars Eriksen), М. Каца (Martin Cutts), Ф. Мюллера (Friedrich Müller), Р. Кевельсон (Roberta Kvelson), а також їх російських і українських колег: А. Ушакова, А. Піголкіна, В. Власенко, Н. Калініна, Д. Керімова, Н. Івакіної, А. Галяшиної, Т. Губаєвої, С. Дороніної, О. Сквороднікова, С. Хижняка, М. Голева, А. Черданцева, А. Александрова, К. Шугріна, Б. Шарифулліної, Н. Хабібулліної, І. Грязіна (Естонія); О. Оборотова, Н. Артікуци, С. Кравченко, В. Радецької, Б. Стецюка, М. Бріцина, А. Сербенської, Ю. Степанова, Д. Бараника, В. Калюжної, А. Марахова, Ю. Зайцева, І. Усенка, С. Голова того, Л. Симоненка, Н. Присяжнюка, А. Юрчук, Г. Онуфрієнка, Л. Чулінди, А. Даценка, С. Тростюка, Ю. Прадіда, А. Красницького, А. Токарської, А. Шаблій та ін.

В Україні розвиток юридичної лінгвістики стимулюється також пріоритетними завданнями кодифікації нового українського законодавства відповідно до європейських норм і стандартів, імплементації (від англ. «*implementation*» — фактичне здійснення міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні шляхом трансформації міжнародно-правових норм у національні закони та підзаконні акти) міжнародних правових норм у систему національного законодавства, забезпечення автентичного перекладу міжнародних документів.

Справедливе розв'язання правових конфліктів, дискусійність правових проблем висуває великі вимоги до побудови та презентації юридичної аргументації.

Аргументація в юридичному полі диференціюється залежно від відносно самостійних видів мови права: мови законодавства, мови правозастосовної техніки, мови юридичної науки і юридичної освіти, мови юридичної журналістики.

Дослідження особливостей судового дискурсу з позиції мовних засобів юридичної аргументації становить особливий інтерес для як лінгвістів, так і для юристів.

Найбільш репрезентативним щодо реалізації аргументації є судовий дискурс у його найбільш яскравій формі — виступах адвокатів або прокурорів. Промови адвокатів/прокурорів вважаються головним видом аргументативної мови правозастосовної техніки. Сторони використовують усі прийоми та засоби для переконання, але аргументація захисту є більш вільною та полемічною, ніж аргументація обвинувачення.

Домінуючим принципом у судовій аргументації є *раціонально-логічний*, який досягається логічними засобами доведення та спростування. Концентрується цей принцип у розповіді та опису подій із використанням перш за все аргументів *ad legem, ad rem* через їх логічність та раціональність, що більш притаманне стороні обвинувачення.

Принцип *поєднання раціонально-логічного, емоційно-риторичного аспектів* полягає у певних прийомах та концентрується у *зверненні, заклику, висновку* промов перш за все сторони захисту з використанням також *ad hominem*. Аксіологічний аспект переконання реалізується через загальноприйняті цінності. Його мета — залучити аудиторію на свій бік, охопити зацікавленістю та емоційністю з використанням *ad hominem*. Емоційно-риторичний та аксіологічний аспекти концентруються у «*Вступі*» та «*Висновку*» судової промови, сприяють створенню «ефекту краю», який полягає в тому, що інформація початку та кінця промови запам'ятовується краще й певною мірою впливає на рішення суду.

Одним з основних завдань аргументування в суді є встановлення, визначення та оцінка фактів, з якими повинні погодитися опоненти та суддя. Для згоди необхідно дотримання раціоналістичних норм ясності, повноти, визначеності, логічної послідовності [10, с. 44]. Специфічність судової аргументації — строга процесуальна регламентованість та змагальність. Для професійних учасників: прокурора, адвоката, судді аргументація — це процесуальний обов'язок. Саме вони роблять висновок щодо винуватості або невинуватості підсудного, правової кваліфікації злочину, покарання підсудного, зменшення покарання або звільнення від покарання, вирішення цивільного позову. Позивач, відповідач та їх представники можуть вдаватися до аргументації тільки в питаннях вирішення цивільного позову. Для підсудного або потерпілого аргументація своєї точки зору — це право.

Переконливість судової промови залежить від обґрунтованості, надійності, достовірності або правдоподібності аргументів. Цьому сприяють апеляції до розуму, інтелекту, з якими опонент змушений погодитися в силу їх логічності і раціональності. Вплив на інтелектуальну сферу опонента в судовому дискурсі здійснюється за допомогою лексичних засобів, які розкривають об'єктивний стан речей, ситуативні характеристики явищ, очевидне, те, що відповідає істині, зрештою, здоровому глузду.

Argumentum ad legem, ad rem забезпечується шляхом посилання на факти та закон. Враження достовірності надають власні назви, числівники, обставини місця, час. Кількісні дані наводяться з метою викликати певне відношення до потерпілого: «бив сина сотні разів», «декілька разів ударив по обличчю», «тричі потерпілий благав припинити бійку», «перебуваючи в темній кухні» [20, с. 34]

Ефект точності аргументації *ad legem, ad rem* залежить від використання слів із прямим значенням, книжкової лексики: «відзначаючи всі особливості», «відновлення доброго імені», юридичних термінів, які позначають процесуальні дії: «експертиза, слідство», визначають правову кваліфікацію події: «дача хабара» «шахрайство», іменують учасників процесу: «слідчий», «представник прокуратури», «експерт».

Аргументативне навантаження *ad legem, ad rem* виконує конкретна лексика: назви предметів дійсності: *ніж, двері, стіл*; частини тіла: *обличчя, кулак*; дієслова руху: *побіг, підійшов, схопив, накинувся, стукав, просунув*. Ця лексика сприяє виникненню відчуття реальності кримінальної події, виникненню образів в уяві опонента та аудиторії.

Найбільш комунікативне навантаження в аргументації несуть дієслова, які є опорними складовими, вони передають основну інформацію, створюють враження динамічності, надають натуралізму *Argumentum ad legem, ad rem*: «стукнув ногою, ломився у двері, зачепив стілець, відірвав гудзики».

Для позначення висновків, які здобуті за логічними правилами, використовуються сполучення засобів логічної організації текстів: «по-перше, по-друге», «отже», «внаслідок цього», «тому що» та використання лексики, яка експлікується із семами «наглядність» та «очевидність»: «свідчить», «впливає з», «зрозуміло», «у наявності», «вочевидь».

Доказову спрямованість має лексика, яка апелює до істинності *«правильний/неправильний»*, *«вірний/невірний»*, *«істинний/хибний»*, *«помилковий»*. Ці лексеми використовуються в значенні *«не/відповідає фактам»* та зміщують суб'єктивну думку пропонента в бік об'єктивності.

Для просування свого аргументу у бік істинності сторони процесу використовуються дієслова *«пам'ятати»*, *«бачити»*, *«чути»*, *«знати»*. Факти, які здобуті органами почуттів, є головними джерелами знань, самоочевидними істинами. Логічна можливість доведень існує саме завдяки недоказовим істинам, які пов'язані з фактами, що мають вихідний характер. Відсутність недоказових істин зробила б процес доказу нескінченним та нездійсненим. *«Ви пам'ятаєте, шановні судді, оцінку такої поведінки обвинуваченого з боку Репейко?» «Підсудний, як ви бачите, висловлює здивування і незадоволеність»* [20, с. 35]. Семантика цих сенсорних дієслів позначає сприйняття реально існуючих фактів: *«Я бачив, отже, це існує»*.

Показчиками достовірності слугують слова-емотиви: *«на жаль»*, *«шкода»*. До аргументації з такими лексемами застосовується компонент: *«той, хто говорить, знається на цьому»*. Таким чином, аргумент орієнтується на висновок *«це вже відомо»*, *«це достовірно»* (*«Шкода, що потерпілий сам почав дії із затримання злочинця...»*).

Аргументи до здорового глузду звернені до наших уявлень про користь, правдоподібність або достовірність, до того, що заслуговує довіри. Стилістичними маркерами до здорового глузду в аргументації «сторін» є умовні речення, які допомагають вирішити спір з точки зору здорового глузду (*«Як би ви бачили, що потерпілий мав намір перебігти дорогу перед вашим авто, то знайшли б можливість заповіяти наїзду?»*) [20, с. 16].

Алетична модальність пов'язана з об'єктивністю реального світу, яка в юридичній аргументації діє як аксіома, як аналог логічної необхідності та впливає на істинність аргументів (*«Рослина гине без води, людина старіє, дитина росте»*).

Висловлювання з кванторними словами спільності, завдяки яким обчислюється множина класу: *«кожний»*, *«ніхто»*, *«жоден»*, *«будь-хто та ін.»* — орієнтовано в аргументації на висновок: *«це факт»*. Відчуваємо, що йдеться про певну множину людей, які діють, наприклад, як обвинувачений. Це відтворює начебто реальність загальноприйнятої поведінки, що виправдовує/звинувачує, наприклад, обви-

нуваченого, формує уявлення правдоподібності аргументів «захисту» чи «обвинувачення».

Аргументи ad hominem у судовому засіданні будуються «сторонами» з посиланням до негативних (страх, обурення), позитивних (повага), умовно-позитивних (жалість співчуття) емоцій.

Застосовуючи аргументи *ad hominem* для введення іншої сторони у стан переживання страху перед насильством, насильницькою смертю опоненти використовують таку лексику, яка фіксує реальні картини: візуальні, акустичні, тактильні («хребет хруснув», «ударив в обличчя», «мотузка стискала шию»).

Специфічною є негативна лексику світу тварин при застосуванні аргументу *ad hominem*, яка виражається прикметниками, дієсловами з явним негативним забарвленням: «дикий», «скажений», «звірячий», «сказився», «скажений», «озвірілий» (у значенні жорстокий, лютий). Ці слова пробуджують відчуття страху за життя та здоров'я. (Однак він продовжував стояти поруч і через кілька секунд сказився і зі «звірячим обличчям, висловлюючи погрози вбивства, знову намагався взяти кинутий ніж») [20, с. 16].

Аргументами *ad hominem* до негативних очікувань у судовому спорі є наведення лексики насильства, руйнування, яка містять значення «смерті», «знищення» або «погрози» (зброя, лезо ножа, колючі, ріжучі предмети, кромсав, різав, душив). Такі слова застосовуються «сторонами» для впливу на аудиторію, змушують пережити почуття страху, яке відчував підсудний/потерпілий. За допомогою оціночно-експресивних прикметників, які містять тему «смерть» або «зло», захисник/обвинувач моделює емоцію страху («трагічний», «лиховісний», «зловісний», «смертельний»).

Показчиками негативних емоцій є семантична група дієслів із значенням «презирство». Найбільш частотними є дієслова «вивертатися, не гребувати, ухилятися».

Аргументи до негативних емоцій можуть здійснюватися за допомогою слів із позитивним значенням, які використовуються в негативному контексті. Відповідний контраст викликає відповідну емоційну реакцію. Дієслово «насолоджуватися», яке має виражений емоційно позитивний характер у застосованих «сторонами» аргументах, отримує яскраво виражений негативний сенс із лексикою страждання, болю, насильства (стогнання, крики, вигуки). Аргумент отри-

мує максимальне емоційне напруження: *«Незважаючи на стогони і крики Ровіна, Кларсон насолоджувався білоруським красвидом і читанням якоїсь книжки...»* [20, с. 12].

Ad hominem в адвокатській промові ґрунтується на зверненні до позитивної емоції *«повага»*, що характерно для аргументів, звернених до особистості підсудного. Виклик поваги будується на аргументах, які містять лексику, що стосується культурних категорій, на кшталт *«праця»*. Найчастіше звернення засновується на дієсловах *«працював»*, *«заробив»*. Підкреслюється працелюбність, відповідальність підсудного за виконану роботу та піклування за родину. Інколи дієслова поєднують ланцюжком, який створює картину довгої та наполегливої праці (*Будинок повинен належати тому, хто рубав, тралював ліс, возив, пиляв, укладав його в стіни, зводив дах, настилав підлоги, хто в ньому жив, народив і виховав дітей*) [20, с. 12].

Так, дієслова створюють позитивне ставлення до адресата. Такі дієслова нейтральні, але актуалізують стереотип, який існує в суспільстві. Такий аргумент приймається, якщо він близький аудиторії.

Мовним маркером аргументів, які викликають повагу, є прикметники, які акцентують у особи морально-етичні якості (*чесний, порядний, добрий, законслухняний, діловий, знаючий*).

Викликати умовно-позитивні емоції (*жалість, співчуття*) може звернення в аргументації до ціннісних домінантів *«сім'я»*, *«життя»*, *«здоров'я»*. Назва членів родини (*мати, батько, діти, дитина, батьки, батьківський, рідні, близькі*) в комбінації з емоційно негативною лексикою (*горе (для сім'ї), страждання, нещастя, випробування*) акцентують у промові адвоката страждання і біль близьких у разі за судження обвинуваченого. Ці слова готують ідею — винесення по-блажливого рішення (*Сім'я потребує свого годувальника. Мати переживає своє материнське горе. Єдиний син у своїх батьків...).*

За допомогою ключових слів (*слабке здоров'я, захворювання, життя, життєвий, біль, страждання, фізична слабкість*) досягаються емоції *«до жалю»*, *«співчуття»*. За допомогою такої лексики адвокат викликає емоції жалю, адже здоров'я і життя для кожної людини мають велике значення. Викликаються асоціації безпосередньо пов'язані зі співчуттям, жалістю: *«На лаві підсудних знаходиться людина глибоко нещасна, змучена, що страждає багатьма хро-*

нічними захворюваннями». Мається на увазі, що суддя пожаліє людину зі слабким здоров'ям і винесе, якщо не виправдовувальний, то більш м'який вирок.

З універсальних цінностей у промовах сторін представлені найчастіше «закон», «істина», «справедливість». Слова, які позначають ці поняття, використовуються в оточенні лексем «могутність», «служіння закону», «заснований на законі», «ваги правосуддя», «богиня Феміда», «меч Феміди», «справедливий суд». В аргументації висувається ідея головної ролі закону і правосуддя. Очікується, що дані цінності виявляться вирішальними при винесенні вироку/рішення суду (*знайти істину, служити істині, у нас є обов'язок, професіоналізм, суддівська совість, символи богині правосуддя Феміди, необхідно брати до уваги і такі обставини, що обтяжують вину підсудного, і такі, що пом'якшують його вину*). Останнім часом зафіксовані лексичні засоби, пов'язані з актуалізацією національних та патріотичних цінностей.

Таким чином, усі лексичні засоби аргументації в судових промовах сприяють впливу на опонента та аудиторію, створюють мотивацію до бажаного результату, надають переконливого впливу тій інформації, яка надійшла, промова отримує високий істиннісний статус.

Література: 1. Анисимова Т. В. Риторическая аргументация [Електронний ресурс] / Т. В. Анисимова. – 2007. – Режим доступу: www.volsu.ru/more/RES_C/tema/FYLOLOG. 2. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки рус. культуры, 1999. – 896 с. 3. Бринева, К. И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза [Текст] : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / К. И. Бринева. – Кемерово, 2010. – 42 с. 4. Васильев, А. Д. Современное российское языковое законодательство: юрислингвистический анализ и комментарий [Текст] / А. Д. Васильев. – Красноярск, 2007. – 150 с. 5. Васильев, Е. В. Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов [Текст] / Е. В. Васильев. – М., 1913. – 186 с. 6. Гладко, М. А. Лексические средства реализации аргументирования в адвокатском дискурсе [Текст] / М. А. Гладко // Юрислингвистика 01.12.2012 : межвуз. сб. науч. тр. ; под ред. Н. Д. Голева. – Барнаул : Изд-во Алтай. ун-та, 2012. – 232 с. 7. Гредескул, Н. А. К учению об осуществлении права [Текст] / Н. А. Гредескул. – Харьков, 1900. – 138 с. 8. Губаева, Т. В. Слоvesность в юриспруденции [Текст] / Т. В. Губаева. – Казань : Изд-во Казан. гос. ун-та, 1995. – 301 с. 9. Грязин, И. Н. Критика методологических основ современной англо-американской буржуазной теории права [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / И. Н. Грязин. – М. : Ин-т государства и права АН

- СССР, 1986. – 32 с. 10. Ивакина, Н. Н. Основы адвокатского красноречия [Текст] / Н. Н. Ивакина. – М. : Юристъ, 2002. – 383 с. 11. Иеринг, Р. Юридическая техника [Текст] / Р. Иеринг : пер. с нем. Ф. С. Шендор. – СПб. : Типо-литогр. А. Е. Ландау, 1905. – 105 с. 12. Исаков, В. Б. Язык права [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.lexis-asu.narod.ru. 13. Катков, В. Д. *Jurisprudentiae Novum Organum*. Реформированная общим языковедением логика и юриспруденция [Текст] / В. Д. Катков // Зап. Новорос. Имп. ун-та. Юрид. фак. Т. 1: Цивилистика. Вып. 12. – 1913. – 509 с. 14. Мова права: Програма курсу [Текст] : для студ. юрид. вузів та ф-тів / уклад. Н. В. Артикуца. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 50 с. 15. Луначарский, А. В. О языке закона [Текст] / А. В. Луначарский // Изв. ЦИК СССР. – М., 1931. – 24 марта. 16. Прянишников, Е. О языке правовых актов [Текст] / Е. Прянишников // Учен. зап. ВНИИСЗ. – Вып. 6. – М., 1966. 17. Савицкий, В. М. Язык процессуального закона. Вопросы терминологии [Текст] / В. М. Савицкий / под ред. Д. Сухарева. – АН СССР. Ин-т государства и права. – М., 1987. 18. Ушаков, А. А. Проблемы законодательной стилистики [Текст] / А. А. Ушаков. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1967. – 147 с. 19. Хабибулина, Н. И. Язык закона и его постижение в процессе языкового толкования права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н. И. Хабибулина. Акад. МВД России, 1996. 20. Хвесеня, М. И. Судебные речи по уголовным и гражданским делам [Текст] / М. И. Хвесеня. – Минск : [Равноденствие], 2005. – 183 с. 21. Черданцев, А. Ф. Теория государства и права [Текст] : учеб. для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 2000. – 422 с. 22. Юридические понятия и язык права в современных зарубежных исследованиях. Научно-аналитический обзор [Текст]. – М. : ИНИОН АН СССР, 1986. – 70 с. 23. Язык закона [Текст] / под ред. А. С. Пиголкина. – М. : Юрид. лит., 1990. – 192 с. 24. Atkinson, J. M. Order in Court: The Organisation of Verbal Interaction in Judicial Settings [Текст] / J. M. Atkinson. – Atlantic Highlands (n.j.): Humanities Press, 1979. – VIII, 275 p. 25. Bagolini, L. Positivismo giuridico e analisi del linguaggio [Текст] / L. Bagolini // Rivista trimestrale di diritto e procedura civile, № 3–4. – 1966/7. – PP. 321–340. 26. Corbin, A. L. Legal Analysis and Terminology [Текст] / A. L. Corbin // Yale Law Journal. – 1919, v. 29. – P. 143–153. 27. Girke, O. Der Entwurf BGB im das deutsche Recht [Текст] / O. Girke. – B., 1889. – 28 s. 28. Holmes, O. W. The Theory of Legal Interpretation [Текст] / O. W. Holmes // Harvard Law Review, 1899, v.12, № 7. – P. 417–420. 29. Horn, D. Rechtssprache und Kommunikation [Текст] / D. Horn. – Berlin : Duncker & Humblot, 1966. – 224 s. 30. Lang, F. E. Recht und Sprache. Prolegomena zu einer richterlichen Hermeneutik [Текст] / F. E. Lang. – Halle : Niemeyer, 1940. – 342 p. 31. O'Barr, W. Linguistic Evidence; Language, Power, and Strategy in the Courtroom [Текст] / W. O'Barr. – N. Y. etc : Acad. Press, 1982. – XV, 192 p. 32. Podlech, Adalbert-Rechtslinguistik // Grimm, Dieter [Hrsg.] Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften. Bd. II. – München : Beck, 1976. – S. 105–116.

34. Kelson, R. «Tom Paine's RIGHTS OF MAN: An Aesthetic-Anarchic Dimension of Legal Semiotic» [Текст] / R. Kelson // International Journal for the Semiotics of Law III/8 (1990). – P. 169–186. 35. Williams, G. Language and the Law [Текст] / G. Williams // Law Quarterly review. – 1942, vol. 61. – P. 241–244. 36. Wolenski, I. Język prawny w świetle współczesnych metod analizy semantycznej [Текст] / I. Wolenski // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. – LX, Prace prawnicze (Kraków) 1967. – S. 141–144. 37. Wróblewski, B. Język prawny i prawniczy [Текст] / B. Wróblewski. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności. Prace komisji prawniczej, 1948, № 3. – VI, 148 s.

===== 3.5. Софістичний спір. Парадокси

===== 3.5.1. Поняття про софізми

Усі міркування логіка поділяє на правильні та неправильні [19]. Основним завданням науки є аналіз правильних міркувань [16]. Неправильні міркування в логіці повинні аналізуватись лише з точки зору тих помилок, які в них допущено, хоча деякі філософи, скажімо, А. Шопенгауер [33], не ставив чіткої межі між вірним і невірним міркуванням, оскільки вважав, що якщо некоректні прийоми приводять до перемоги правди, то їх застосування доцільне. Наші сучасники вважають інакше: «Перемога, отримана отруєною зброєю, не принесе вам задоволення, навпаки, згодка про неї буде довго пекти душу соромом», — так стверджує логік О. Л. Нікіфоров [20], коли дає відповідь на запитання: «Чи можна на некоректний прийом проти Вашої особи відповісти самому некоректним прийомом?»¹.

¹ Сучасними дослідниками логіки акцентується увага на пошук демаркаційних процедур легітимних і нелегітимних доводів в аргументації. О. М. Лисанюк [14, с. 167] запропонувала як приклад такого розгалуження позицію Аристотеля про відмінності логіки, діалектики, риторики і софістики за метою, предметом, способом, формою, правилами та аудиторією; крім того, вона пропонує розрізнити легітимні мовні соціальні практики, такі як еристика і пейрастика (мистецтво випробування в мові (діалозі) з метою навчити випробовуваного адекватно й оперативно формулювати власні діалогові ходи або ж із метою перевірити, наскільки він володіє мистецтвом ведення бесіди, при цьому передбачається, що жодних інших цілей, окрім вказаних, дане випробування не переслідує), і нелегітимних – рабулістика (мистецтво випробування в мові (діалозі) з наміром, що випробує в тому, щоб представити випробовуваного в невігідному для нього світлі, часом у принизливому), софістика і «чорна риторика». Таким чином, О. М. Лисанюк відносить софістику до недопустимих прийомів аргументації.

Правильне міркування — це міркування, яке побудовано з дотриманням усіх законів і правил логіки.

Неправильне міркування — це міркування з порушенням логічних законів та правил, унаслідок чого з'являються помилки. Так, наведемо два приклади невірно побудованих силогізмів за I фігурою категоричного силогізму з порушенням другого правила (менший засновок повинен бути судженням ствердним) із вірними засновками. У першому прикладі висновок — істинне судження, у другому — судження хибне.

1. Шахрайство можливе тільки з прямим наміром.

2. Недбале виконання службових обов'язків, що потягло за собою смерть людини, не є шахрайством.

Отже, недбале виконання службових обов'язків, що потягло за собою смерть людини, здійснюється без прямого наміру.

1. Шахрайство можливо тільки з прямим наміром.

2. Розбій — не шахрайство.

Отже, розбій не має прямого наміру.

Логічні помилки бувають двох видів: *паралогізми і софізми*. Перші пов'язані з несвідомим порушенням логічних правил, з недостатнім знанням предмета аргументації або неухважністю; останні пов'язані зі свідомим порушенням правил і законів логіки.

Софізм (від грецьк. σοφισμα — «майстерність, вміння, хитра вигадка, виверт, мудрість») — невірний умовивід, який, однак, на перший погляд здається вірним. Саме те, що софізм засновано на навмисному, свідомому порушенні правил логіки, й відрізняє його від паралогізму, який може вміщувати ненавмисну помилку або взагалі не мати логічних помилок, однак приводити до явно хибного висновку. Таким чином, паралогізми — це логічні помилки, яких припускаються у процесах міркування ненавмисно (через незнання). Паралогізм виникає й тоді, коли про одну й ту ж річ чи подію щось стверджується й заперечується одночасно, або існує антиномія — дві суперечливі думки одночасно.

Софізми мають мету — навмисне введення в оману співрозмовника. Можна сказати, що софізм є особливим прийомом інтелектуального шахрайства, спробою видати хибність за істину [10]. Звідси «софіст» у сучасному значенні — це людина, що спроможна за до-

помогою будь-яких, у тому числі й заборонених, прийомів відстоювати свою точку зору, не враховуючи її істинності. Розмірковуючи щодо уявної переконливості софізмів, давньогрецький філософ Сенека порівнює їх із мистецтвом фокусників: глядачі не знають, як виконуються маніпуляції, хоча твердо знають, що все робиться зовсім не так, як їм уявляється [26]. Ф. Бекон казав, що людину, яка застосовує софізми, можна порівняти з лисою, що вдало петляє, а того, хто вирішує софізми, — з гончаком, що вміє розплутувати сліди [11, с. 370–371; 12]. Батько логіки Аристотель називає софізм «уявним доведенням», у якому обґрунтованість висновку здається вірною, чим зобов'язана суто суб'єктивному враженню, пов'язаному з недостатністю логічного або семантичного аналізу [3, с. 568]. Аристотель виносить вердикт: «для мудрого важно уметьє вислушувати других, для сльвущих мудрым — главное быть эффектным». А. Шопенгауер дає аналіз софістики у своїй праці «Еристика», де він розробив і дослідив спеціальні прийоми та хитрощі [33]. Він розглядає не лише логічні та мовні причини софізмів (на що звертав увагу й Аристотель), але й причини психологічні. На практиці логічні, граматичні (семіотичні) та психологічні фактори тісно пов'язані між собою.

3.5.2. Типи софістичних помилок

Переконливість, з першого погляду, багатьох софізмів, їх удавана «логічність» пов'язана з добре замаскованою помилкою:

А. Семіотичною, яка з'являється:

– унаслідок метафоричності мови, застосування омонімів або полісемії слів, *амфіболій* — двосенсовості виразу, підміни сутності понять тощо, що порушує однозначність думки й приводить до зміщення значень термінів. Наприклад:

1. Матерія — безкінечна.
2. Бавовна — матерія.

Отже, бавовна — безкінечна.

На методологічному семінарі Г. П. Щедровицький у запалі каже О. Генісаретському: «У Вас совість є?». Той відповідає: «Так! Але я нею не користуюсь!».

Або сучасний афоризм: «Совість у мене чиста, бо я нею не користуюсь».

Помилка *амфіболії*, як правило, має анекдотичний вигляд, скажімо: «Знаючи, що язик до Києва доведе, я купив на базарі язик і тепер сміливо можу прямувати до Києва»;

– унаслідок формальної й матеріальної *суппозиції*. Слова, застосовані у формальній суппозиції, належать до висловів мови-об'єкта, а в матеріальній суппозиції — до самих об'єктів.

На запитання «З чого складається держава?» можна дати винахідливу відповідь: «Із семи букв»;

– унаслідок *оказиціональності*. Оказиціональні вислови — такі, що змінюють своє значення в залежності від обставин.

Існують спогади: червоноармійці прийшли до архієрея та кажуть йому: «Знаєш, батько, ми походимо від мавпи». Архірей відповідає: «Щодо вас, то мені нічого про це не відомо, а про себе безумовно можу сказати, що моя мати була жінкою».

Змінюється значення: «ми походимо від мавпи». Ми — людський рід або ми — ці конкретні люди.

Бабуся взимку дорікає онука, що він не носить капелюха. Онук виймає капелюха з кишені й каже: «Як же не ношу, ношу, ось він — у кишеню покладений!»;

– унаслідок *метонімії* — заміни імені предмета іншим ім'ям, невідривно пов'язаним із ним у нашій свідомості («Я з'їв три тарілки» — страва, що була покладена на тарілку, поєднується у мові з посудом. «Я випив дві склянки» тощо);

– унаслідок *синекдохи*, яка являє собою різновид метонімії: 1) ім'я цілого замінюється назвою його частини, й навпаки (мається на увазі уряд, а в газетах пишуть: «Україна ратифікувала підписані угоди»);

– назва населеного пункту переноситься на його мешканців («Харків із радістю зустрів гостей Євро — 2012»);

– зміна загального числа одиничним і навпаки («З точки зору Ч. Дарвіна людина походить від мавпи»);

– унаслідок *іронії* — застосування слів у протилежному значенні, коли із серйозним видом кажуть суперечливе тому, що думають.

Викладачка каже студенту, що погано відповідає: «Чудова відповідь! Ти маєш можливість стати лауреатом Нобелівської премії за видатний внесок у науку!».

Або приклад з Поля Л. Сопера «Основи мистецтва мови» [27, с. 194] — іронічний випад на політичному зібранні членів республіканської партії: «Нам відомо, що Вашингтон не міг говорити неправду. Ми з'ясували, що Рузвельт не вмів казати правду. Сьогодні ми дізнались, що Трумен не може пояснити, в чому тут різниця»;

– унаслідок *оксюмору*. Використання оксюморонів (з грецьк. — дотепно-дурне), що поєднують несумісні ознаки, виправдане внаслідок переходу до емоційно-образної уяви: гарячий льод, живий труп, логічна алогічність, холодній окріп, чесний крадій, сором'язливий злодій, і ще приклад — президент Білорусії О. Г. Лукашенко сказав про себе: «я православний атеїст»;

– унаслідок *евфемізму* — заміна буквального вислову фігуральним з метою або посилення, або пом'якшення нейтральної якості (державний муж — посадовець — слуга народу; злочинець — людина, що не шанує закон — герой криміналу) [2, 4];

– унаслідок *плеоназму* — застосування описових імен, у яких визначальне слово виражає характеристику, без якої немислимий предмет (змістовна інформація, демократія більшості). Плеоназми як повторення однакових або близьких за значенням слів у більшості випадків є тавтологією. Вони допустимі, якщо при цьому слово набуває нового значення. Наприклад, визначальне слово «змістовна» в поєднанні «змістовна інформація» вказує на повну або корисну інформацію;

– унаслідок *абсурду* — вислову, в якому усередині є щось собі суперечливе (тверда рідина, дерев'яне срібло, круглий квадрат). На відміну від абсурду, вираження якого логічно суперечливо, але правильно граматично, *нонсенс* є семантично безглуздим висловом, у якому порушена сполучуваність категорій (Гора Говерла є рідина);

– унаслідок *міфологеми* — вислів, отриманий внаслідок міфологізації, а саме використання імен із сталими загальноновизнаними значеннями для позначення предметів, що не відповідають цим значенням. Виникає ситуація, коли ім'я є, воно осмислене, а от предмета такого в реальності немає.

Наприклад, Іван Розпутенко, доктор наук з державного управління, професор, у газеті День № 147 за 4 вересня 2007 р. у статті «Міфологізація економічних процесів як захисна функція державного управління» пише: «Міф про економічне зростання. Економічне зростання останнім часом виноситься в ранг національної ідеї, здатної розв'язати не лише соціальні, а й політичні проблеми. Без аналізу складових економічного зростання простежується тенденція, відповідно до якої Україна не тільки не перестала бути країною минулого, а й передбачуваного майбутнього. Економічне зростання, зростання негативного сальдо платіжного балансу, зростання зовнішнього боргу... Цей ряд тирад можна було б продовжити. На жаль, увагу владних структур та експертів привертає саме зростання, а не його причини. Це свідчить про те, що й досі існує небезпека прийняття простих рішень — штучно стабілізувати курс і вважати проблему вирішеною» [24].

Б. Логічною:

– *підміна основної думки (тези) доказу.* Ця помилка має багато різновидів:

а) *підміна спростування тези спростуванням аргументу.* Найчастіше зустрічається випадок, коли при нападі на тезу супротивника спростовують якісь його аргументи або розкривають помилку в міркуваннях, а видають це за спростування тези. Співрозмовник нападає на помилку в міркуваннях опонента, розкриває її і проголошує, що виставлена теза спростована. Людині вдалося показати, що теза не доведена, а вона стверджує, що теза помилкова: спростування обґрунтування видається за спростування тези.

Наприклад (приклади взяті в О. Л. Нікіфорова «Логіка» [20]), хтось доводить тезу «Крадіжка є злочин» і серед аргументів наводить твердження про те, що всі люди, винні в крадіжці, підлягають покаранню. Опонент нападає на цей невдалий аргумент і легко розтрошує його, наводячи численні історичні приклади, коли люди, що зробили великі гроші через розкрадання, без особливої праці, уникнули покарання. Після цього він проголошує, що теза спростована, тобто твердження «Крадіжка є злочин» є помилковим. Адвокат, який виступав у суді, спочатку розбив аргументацію прокурора, показав її недостатність для звинувачення, а потім зробив висновок про те, що

підсудний є невинним. Публіка з ним погодилася, хоча він лише показав, що обвинувачення не доведено;

б) *розширення або звуження тези*. У процесі спору тезу опонента прагнуть максимально розширити, причому роблять це непомітно, ніби просто повторюючи її. Наприклад, опонент каже: «На жаль, сьогодні пенсіонерам дуже важко прожити на пенсію!». Співрозмовник повторює цю тезу: «Ви стверджуєте, що всім пенсіонерам сьогодні важко прожити на пенсію? Ні, це неправда!». І далі наводить приклади з життя конкретних пенсіонерів, чим з успіхом поборює твердження, яке сам сформулював, створюючи при цьому враження, що розбита саме теза опонента. У даному прикладі перше твердження мало на увазі переважно більшість пенсіонерів, а співрозмовник акцентує увагу на загальності поняття «пенсіонер», переводячи розмову на всіх пенсіонерів.

Сперечальнику вигідно звузити свою тезу, оскільки звужене твердження легше довести. Наприклад, доводиться положення, що населення в цілому ще не готово перейти на віртуальні гроші. Далі це доводиться на прикладі конкретного селища міського типу, де всі отримали картки на місцях своєї праці, а банкоматів у селищі немає, термінали не в усіх магазинах, в аптечному кіоску та циркульні їх нема, до міста — 40 хвилин електричкою і т. ін.

Цей прийом також відомий як «метод дійсного шотландця»: людина наполягає, що всі справжні шотландці роблять то-то й то-то, а коли йому наводять приклад шотландців, котрі так не роблять, він відповідає, що це — не справжні шотландці. Гарний приклад щодо цієї помилки дає О. Л. Нікіфоров [20]. Людина висунула тезу: «Радянські письменники не створили у літературі нічого значного». Його опонент парирує: «А як же А. Ахматова, М. Булгаков, Б. Пастернак, які створили грандіозні шедеври літератури?». На цей напад можна відповісти: «А я не вважаю їх радянськими письменниками».

А ось приклад С. І. Поварніна [23]. Сперечальник висуває тезу: «Усі люди егоїсти», але коли побачив, що її не можна довести, починає стверджувати, що його теза була просто «Люди — егоїсти». «Вільно ж було вам так широко його сприймати. Нема правил без винятків. Я мав на увазі, безумовно, не всіх, а більшість людей». Якщо сперечальник висуває тезу «Люди егоїсти», то софісту привабливіше

розширити тезу опонента, бо так її простіше спростувати. Нерідко він вдається до різних вивертів, щоб змусити самого противника спору розширити свою тезу. Або теза: «N. — добре знайомий з українським законодавством». Нападаючий розширює тезу: «N. — знавець законодавства взагалі». Захисник звучує: «N. — добре знайомий із сучасним українським законодавством»;

в) *посилення або пом'якшення тези*. Цей прийом близький до вказаного в пункті б).

Літератор каже письменнику: «Ваше оповідання нагадує мені твори Зощенка». Письменник: «Так Ви в плагіаті мене звинувачуєте!» Або приклад С. І. Поварніна [23]: «Джерело тих грошей є дуже підозрілим». Противник посилює тезу: «Так Ви стверджуєте, що гроші викрадені». Захисник пом'якшує тезу: «Можна стверджувати тільки те, що джерело цих грошей невідомо»;

г) *загублення тези*. Це найпоширеніший прийом будь-якої критики.

Звернемось до недавніх подій, пов'язаних із погромами в Британії. Оглядач Daily Mail Макс Хастінгс ставить діагноз однією фразою, винесеною в заголовок його статті «Роки ліберальної догми породили покоління аморальної, неосвіченої, утриманської, запеклої молоді». Мотиви громил, на думку автора, були простими: «Це було кльово. Це робить життя цікавим. Це робить їх помітними. Як одна дівчина сказала репортерові, це показувало «багатим» і «поліції», що «ми можемо робити те, що схочемо». Люди, які розоряли чужі лавки, палили машини і тероризували своїх сусідів, просто не мали морального «компаса», який робив би для них доступними відчуття провини або сорому. У нас сформувався шар молодих людей, у яких немає ані освіти, ані професії, ані цінностей, ані устремлінь, у них немає й дисципліни, яка робила б їх здатними знайти роботу, немає совісті, щоб відрізняти добро від зла» [28].

Його опоненти забувають про тезу й починають розмірковувати над останніми реченнями, тлумачачи їх, як їм завгодно. Перший опонент: «Молодь буйствує на вулицях через те, що вона озлоблена безробіттям» (при цьому забувають про те, що варто поглянути на сайт із працевлаштування, щоб виявити в одному лише Лондоні 2228 вакансій). Другий опонент вважає, що «хулігани — жертви суспільства,

яке не надало їм можливостей для розвитку їх потенціалу» (більшість з англійців скажуть, що це нісенітниця. Швидше, вони жертви збоченого соціального етосу, який зводить особисту свободу в абсолют і позбавляє їх того строгого виховання, тієї «жорсткої любові», яка лише і могла б допомогти деяким із них вибратися з трясовини, в якій вони знаходяться). Третій опонент вважає, що «Британію громили «гастарбайтери». Мовляв, у країну через недогляд напустили дикунів, а вони і повелися, як дикуни» (неконтрольована міграція — дійсно серйозна проблема, але в даному випадку вона ні до чого. Буянили не іноземні працівники, а місцеві нероби — молодь, яка народилася і виросла на британській землі. Варвари, що напали на Британію, з'явилися зсередини, а не ззовні). Четвертий опонент вказує на «негрів» (раса тут теж ні до чого. У деяких районах серед погромників переважали чорношкірі, в деяких — навпаки, горді внуки саксів; узагалі банди мародерів демонстрували зворушливу єдність між хуліганамі різних рас. Мусульмани, мабуть, взагалі не брали помітної участі в неподобствах, так що побоювання з приводу ісламізації в даному випадку теж не стосуються справи). (Матеріал взятий із публікації С. Л. Худієва «Уроки чужих помилок» [32].)

Аналогічна помилка, здійснювана несвідомо, називається «*втраптою тези*».

Приклади: «Ви мені не довіряєте?», «Після всього, що я для вас зробив?» і т. ін. Або в фільмі «Доктор Хаус» «у пілотному епізоді між Хаусом і Кадді відбувається такий діалог.

Кадді: Не можна призначати ліки, виходячі тільки з припущень. В усякому разі, ми так не робимо з часів Таскиги і Менгеле.

Хаус: Ти порівнюєш мене з нацистом. Чудово» [1];

— *прийняття хибних засновків за істинні*:

а) *від збірного сенсу до розділового* (лат. — *a sensu compositio ad sensum divisum*). Збірний сенс притаманний іменам, що вказують на агрегати і сукупності (ліс, бібліотека, народ), які мисляться як єдине ціле, і, відповідно, ознаки приписуються всьому цілому (хвойний ліс, змішаний ліс). Імена в розділовому сенсі мають ознаки, які приписуються елементам, що входять до класу узагальнюваних предметів у понятті (усі квітки маків вважаються червоними, бо це відмінна ознака виду, хоча відомо, що є жовтий мак).

Прибалти світловолосі.
Інга — з Прибалтики.

Отже, Інга світловолоса.

У судженні «Прибалти світловолосі» ім'я «прибалти» застосовується в збірному змісті, як ім'я роду. Ознака «бути світловолосим» характеризує рід. У судженні «Інга походить з Прибалтики» останнє поняття застосовано в розділовому значенні. Інга як та, що належить до вказаного класу, не обов'язково матиме ознаку, що приписується (тільки приписується, а не безумовно приналежить).

Або «Всім італійцям до смаку паста»;

б) від розділового сенсу до збірного (лат. — *a sensu diviso ad sensum compositum*). Зворотний прийом.

Людина, яка розмірковує про свої витрати, може сказати: «Ця витрата мене не розорить», і про іншу витрату скаже: «І ця витрата мене не розорить». Якщо людина міркуватиме таким чином і про всі інші витрати, що всі вони її не розорять, то це буде помилкою: те, що справедливо відносно кожної витрати, взятої окремо, може бути взагалі несправедливим стосовно всіх витрат, узятих разом;

в) від сказаного у відносному сенсі до сказаного безвідносно (лат. — *a dicto secundum quid ad dictum simpliciter*). Положення, що є вірним при певних умовах, наводиться як аргумент, вірний за всіх обставин.

Ефективність лікування травами й, узагалі, будь-якими лікарськими засобами, залежать від дози, яку приймає пацієнт. Якщо прийняти ліків непомірно багато, вони можуть дати зворотний ефект — замість користі принести шкоду. Серед населення поширена думка про те, що валеріана є заспокійливим засобом. Проте це вірно при певних обставинах — у разі вірного дозування. При перевищенні дозування, навпаки, валеріана збуджує. Так само й властивості інших речовин залежать від дози. Наприклад, миш'як, стрихнін, синильна кислота, будучи введеними в організм у значній кількості, заподіюють смерть. Тому ми звикли говорити про них як про смертельні речовини. Однак це умовний сенс, бо ми говоримо про їх отруйність, коли вони введені в організм у значній кількості. Але якщо сказати, що вони завжди заподіюють смерть, то тут буде припущена помилка, тому що в дуже малих дозах вони не смертельні і, як відомо, уживаються як ліки. Так

само трава звіробій (навіть назва її) буде отруйною, якщо приймати її у великих дозах, і корисна та цілюща — у незначних.

Або, наприклад, одна людина стверджує: «При сучасній структурі нашого суспільства повний перехід до віртуальних грошей принесе шкоди більше, ніж користі». Інша людина парирує: «Отже, Ви проти сучасних банківських технологій? Виходить, Ви — ретроград!». Насправді перший співрозмовник, можливо, вітає всі нові технології, але вважає, що для них потрібні серйозні підготовчі процеси.

Педагогіка вимагає індивідуального підходу до учнів; етика визнає загальні норми поведінки людей, але в різних умовах вони можуть дещо варіювати (наприклад, правдивість — позитивна межа людини, розголошення військової таємниці — злочин). Сергій Бухарін у статті «Про прийоми, що застосовуються фальсифікаторами історії» [5] пише, що боксера, який послав у нокаут суперника, не садять у в'язницю за хуліганство, а солдатів і офіцерів після бою за вбивство. Тому дуже важливо враховувати історичний аспект події.

У суперечках цей прийом найчастіше застосовується у спростуванні: опонент висловився відносно окремого випадку, а співрозмовник спростовує його висловлювання так, ніби він стверджував загальну закономірність. Як пише С. Л. Поварнін: «На цьому підґрунті софіст, за інших рівних умов, має величезну перевагу. Чесний сперечальник приведе аргумент правильний, з потрібними обмовками, виражений сповна точно. Але нерозвинений слухач звичайно не уловлює, не запам'ятовує цих обмовок і умов, і абсолютно не оцінює їх важливості. Користуючись цим, софіст умисно опускає обмовки і умови в аргументі або тезі супротивника і спростовує тезу або аргумент так, як ніби думка була виражена без них, а «взагалі!»» [23];

г) *від сказаного безумовно до сказаного у відносному сенсі*. Зворотний прийом, коли міркуванням загального характеру протиставляються два–три випадки, які можуть бути виключеннями із загального правила. Найчастіше цей прийом зустрічається з боку того, хто обороняється. Наприклад, усі знають, що «за визначенням» «Усі юристи знають закони (принаймні своєї держави)», інакше які ж вони юристи? Але з цього не обов'язково випливає, що у кожній конкретній ситуації кожен з юристів буде знати (тобто безумовно пам'ятати і розуміти) той закон, який потрібно буде застосувати при певних обставинах;

– *нав'язаний наслідок*. Робиться висновок зі сказаного опонентом, що абсолютно не впливає з його слів. Про картину митця кажуть: ні з чим незрівнянний шедевр. Критик: з цього впливає, що його робота не вписується в загальну тенденцію. Отже, робимо висновок, що картина є поганою;

– *псевдопричинний зв'язок*. Тимчасовий зв'язок між подіями видається за причинно-наслідковий зв'язок.

Наприклад, минулого року на центральних вулицях Харкова спиляли всі старі дерева й посадили нові, молоді, й ось, унаслідок цього, як стверджується у засобах масової інформації, в поточному році зима у Харкові відзначалась надзвичайною лютістю. Або, як казав гуморист: «Нога болить — та то Ви з'їли чогось. Вуха болить — та то Ви з'їли чогось».

Цей прийом заснований на порушенні правила «після цього не означає внаслідок цього». Кореляція між двома явищами не завжди свідчить про наявність між ними причинно-наслідковому зв'язку — вона може бути як простим збігом, так і результатом того, що обидва явища є наслідками якогось третього. Іноді за причину намагаються видавати навіть явища з негативною кореляцією, тобто вказувати на одиничні приклади, які нібито підтверджують їх точку зору, ігноруючи при цьому величезну більшість спростовуючих прикладів: «Черчилль пив, палив, був товстим і дожив до глибокої старості». Найчастіше такі приклади потрапляють під категорію «не завдяки, а всупереч».

– *помилка стосовно наслідку* (лат. — *fallacia consequents*). Ігнорується можливість множинності причин, акцентується увага тільки на якійсь одній причині.

– *порочне коло* (*circulus in demonstrando*) — коли теза А доводиться за допомогою аргументу В, який, у свою чергу, доводиться за допомогою аргументу А. Наприклад, «Теорія Леніна вірна, тому що вона істинна». Або стверджують, що вигадування того чи іншого письменника заслуговує на довіру, тому що він правдивий. А на запитання: «Звідки вам відомо, що цей письменник правдивий?», відповідають: «Це доводиться змістом його вигадувань»;

– *некоректна дихотомія*. Розбиття лише на дві альтернативи: зі всієї безлічі можливих альтернатив відбираються дві, як правило,

крайні («або повна всездозволеність — або тоталітарна тиранія», «якщо не більше, то менше» — при цьому упускається випадок, скажімо, коли «рівно»);

– *створення видимості доведеності* досягається за рахунок використання не за призначенням логічних індикаторів («означати», «отже», «тому що»), індикаторів достовірності («істинно», «очевидно»), «будьте впевнені»);

– *передбачення підстави*. Фальсифікатор як підставу (аргумент), що підтверджує тезу, наводить таке положення, яке, хоча і не є свідомо помилковим, проте само потребує доказу;

– *ухилення від доказу*, або перенесення обов'язків доведення на іншу особу. Людину просять довести свою думку, а вона каже: «Я все сказав, думайте самі»;

– *симуляція непорозуміння* — не знаючи, як заперечити, людина намагається переконати присутніх у тому, що просто не розуміє слів співрозмовника («Це неможливо з'ясувати»). «Ви навели сильний, але складний довод, проти якого супротивник не може нічого заперечити: він тоді говорить з іронією: «вибачте, але я не можу сперечатися з вами більше. Такі аргументи — вище за моє розуміння. Вони надто вчені для мене»;

– *ad ignorantiam* — *неуцтво або прудуркуватість* по відношенню до остаточного висновку: висновок про правильність виходить із того, що не доведена неправильність («якщо не доведено, що помилково, значить, правильно»). І навпаки, якщо не доведена правильність, то робиться висновок про неправильність («Теза не доведена, отже, вона помилкова»);

– *маніпуляції з фактами*. Підміна факту інтерпретацією. Довільне поєднання фактів, тенденційний підбір фактів. Недостатність фактів для узагальнювального висновку. Фіктивні факти;

– *неправомірні аналогії*. Для доказу наводять аналогії з якимись подіями або явищами, несумірними з тими, що розглядаються.

Малюк із казки про Карлсона розмірковує так: «Я доношую за своїм братом його піжами, взуття, ковзани, велосипед. Отже, якщо він одружиться, а потім помре — я що, повинен буду одружитися з його вдовою?»;

– *підміна можливостей*. Потенційні можливості видаються за реальні («Кожна куховарка може керувати державою»). Аналітична помилка: описуються можливості без урахування протидій там, де потрібне це враховувати;

– *некоректне виведення майбутнього із сьогодення*. Помилки і погрішності, пов'язані з моделюванням майбутнього і передбаченнями. Підміна у висновках того, що «може статися» (можливого і випадкового), тим, що «повинно статися» (необхідного і детермінованого). Пролонгація існуючої тенденції без урахування динамічних чинників («Людина біологічно не еволюціонує», «Науково-технічний прогрес безкінечний»). Думка аналогічно про подібні об'єкти без урахування нових чинників, які можуть зробити вплив на подібні ситуації. «Коля» — уявлення про те, що послідовність близько розташованих подій повинна відповідати послідовності подій попередніх ситуацій;

– *бездоказова оцінка*. Однозначна оцінка, часто образливого характеру, що не містить доказових аргументів («банально», «безглуздо», «нісенітниця», «твердження опонента поверхневі та непродумані»);

– *багатозначна недоговореність*, натяк на таємницю. Багатозначна недомовленість із натяком на те, що можна сказати більше, але за даних обставин краще цього не робити. Наприклад, людина, відчуваючи брак аргументів, приймає глибокодумний і багатозначний вигляд, що каже про те, що вона могла б навести ще аргументи, але не вважає за потрібне це робити;

– *диверсія*. Зміна теми розмови, явне перебільшення наслідків прийняття або неприйняття тези, перекручене подання наслідків.

– *пастка «А завтра...»* — замість аргументації доведення вдаються до малювання наслідків прийняття такого рішення, віддалених та не дуже: «Сьогодні нам пропонують підписати цей контракт, а завтра вимагатимуть...», «Сьогодні суд винесе таке рішення, а завтра...», «Занадто великі свобода й демократія по відношенню до учнів можуть призвести до того, що вони всяку повагу до вчителів втратять. Сьогодні в них є предмети на вибір, завтра вони забажають обирати вчителів, післязавтра вони взагалі до школи не прийдуть»;

– *філософія* — широко вживається; сутність прийому — здобуття уявлення про себе як мудру та глибокодумну людину; прояв-

ляється коли люди схильні говорити «мудрою мовою», наукоподібною, без необхідності застосовуючи незнайомі терміни. Скласти враження про себе як знаючу людину, також належить до цього прийому: якщо людина у розмові каже «Зігмунд Фройд» (як прийнято в англomовних країнах), а не «Фрейд», як історично склалося у нас, то цим вона показує, що знайома з його теорією «не з газетних публікацій»;

– *уявна неуважність* — людина навмисно «забуває» доводи опонента, які заважають їй відстоювати свою думку;

– *недотримання допустимих способів міркування* (правил логічного виводу);

– *використання «заборонених» правил або прийомів*;

– більш складні софізми виникають з неправильної побудови цілого складного ходу доказів:

а) *Petitio principii*: *введення висновку, який потрібно довести, в прихованому вигляді в доведення як одного із засновків*. Наприклад, якщо при доведенні аморальності незареєстрованого проживання чоловіка та жінки людина красномовно наполягає на його деморалізуючому впливі, не піклуючись дати звіт, чому саме громадянський шлюб — аморальна дія, то такі міркування міститимуть *petitio principii*. Або, наприклад, журналіст Сергій Худієв у статті «Непартійний хліб» від 4 лютого 2012 р. полемізує з доцентом кафедри історії філософії факультету філософії Вищої школи економіки Б. К. Кнорре. Останній надрукував 21.12.2011 р. статтю «VIP-місія веде до провалу», де звинувачує православну церкву в тому, що замість допомоги людям священство налагоджує контакти з представниками влади на місцевому рівні. Сергій Худієв відповідає: «Щира, жива віра завжди виявляється в турботі про тих, хто має потребу, і в зусиллях з примирення тих, що ворогують. Для того щоб допомагати таким, хто має потребу — або, кажучи більш казенно, «проводити соціальну роботу» — необхідно взаємодіяти з державою. Будь-яка спроба церковної парафії робити хоч щось — наприклад, годувати бездомних — негайно зажадає узгодження з місцевою владою. Конструктивна взаємодія із владою необхідна саме для турботи про простих людей — хворих у лікарнях, ув'язнених у в'язницях, бездомних на вулицях.

Церква повинна допомагати страждаючим людям.

Для допомоги страждаючим людям необхідно налагоджувати контакти з міською владою.

Таким чином, деяке налагоджування контактів з міською владою церкві необхідно.

Б. К. Кнорре цей висновок вводить у прихованому вигляді в доведення як засновок: священство налагоджує контакти з представниками влади на місцевому рівні, а далі звинувачує це священство, що замість того щоб допомагати страждаючим людям, воно встановлює контакти із владою.

б) *ignoratio elenchi* полягає в тому, що, *почавши доводити деяку тезу, поступово в ході доказу переходять до доказу іншого положення, схожого з тезою.*

Адвокат починає доводити, що його підзахисний не скоїв цей злочин. У процесі доведення адвокат переходить до доказу тези, згідно з якою підзахисний надзвичайно гарна людина: взимку годує птахів, ставить їм годівниці, виховує двох синів, відмінників у школі, водить їх до спортивної секції. А якщо підзахисний дуже гарний сім'янин та громадянин, то про яку ж злочинну дію можна казати?

в) *non sequitur* представляє *відсутність внутрішнього логічного зв'язку в ході міркування*: будь-який безладний хід думок представляє окремий випадок цієї помилки. Безглузді аргументи — незв'язна нісенітниця, що промовляється з розумним виглядом для того щоб приголомшити супротивника, привести його до отупіння. Чудовий зразок використання цього прийому можна знайти у Ф. Рабле в його романі «Гаргантюа і Пантагрюель». Письменник описує позов між двома вельможами, один з яких, по імені Пейвино, так відповідає своєму опонентові: «Милостивий пан і милостиві пані! Якби неправду можна було б так само легко розрізнити і винести про неї думку так категорично, як легко відмітити в молоці мух, то світ — чотири бики! — не був би в такій мірі роз'їдений щурами, як у наш час, і всякий приклав би своє підступним чином обгризене вухо до землі, бо хоча все, що осоружна сторона говорить з приводу форми і вмісту діяння, має оперення правди, зі всім тим, милостиве панство, під горщиком з трояндами таяться хитрощі, шахрайство, каверзи. Чи повинен я терпіти, щоб у той час, коли я їм собі суп за номінальною

ціною, не замислюючи і не кажучи нічого худого, в мій будинок з'являються морочити і забивати мені голову всякими спокусливими танцями, танцями та ще засуджували: Хто суп кларнетом запиває, той сліпий і глухий, як труп, буває...».

В. Психологічні причини софізмів можуть поділятися на інтелектуальні, афектні й вольові.

Інтелектуальні причини софізму полягають у переважанні в думці особи, якій пропонується софістичне міркування, асоціацій за суміжністю над асоціаціями за схожістю, у нерозвинутості здатності управляти увагою, активно мислити, в слабкій пам'яті, незвичці до точного слововживання, бідності фактичних знань з даного предмета, лінощів у мисленні (*ignava ratio*) тощо.

Наприклад, міркування про шкоду огірків. Огірки Вас погублять! Кожен з'їдений огірок наближає Вас до смерті. Дивно, як розумні люди до цих пір не розпізнали смертоносності цього рослинного продукту і навіть удаються до його назви для порівняння в позитивному сенсі («як огірочок!»). І незважаючи ні на що, виробництво консервованих огірків зростає. З огірками пов'язані всі головні тілесні недуги і всі взагалі людські нещастя. 1. Практично всі люди, що страждають хронічними захворюваннями, їли огірки. Ефект явно кумулятивний. 2. 99,9% всіх людей, померлих від раку, у своєму житті їли огірки. 3. 100% усіх солдатів їли огірки. 4. 99,7% усіх осіб, автомобільних і авіаційних катастроф, що стали жертвами, споживали огірки протягом двох тижнів, що передували фатальному нещасному випадку. 5. 93,1% всіх малолітніх злочинців походять із сімей, де огірки споживали постійно. Є дані і про те, що шкідлива дія огірків позначається дуже довго: серед людей, що народилися в 1839 р. і харчувалися згодом огірками, смертність дорівнює 100%. Усі особи народження 1869–1879 рр. мають в'ялу зморшкувату шкіру, втратили майже всі зуби, практично осліпли (якщо хвороби, викликані споживанням огірків, не звели їх уже давно в могилу). Ще переконливіший результат, отриманий відомим колективом учених-медиків: морські свинки, яким примусово згодовували по 20 фунтів огірків у день протягом місяця, втратили всякий апетит! Єдиний спосіб уникнути шкідливої дії огірків — змінити дієту. Їжте, наприклад, суп

з болотяних орхідей. Від нього, наскільки нам відомо, ще ніхто не вмирав (уперше надруковано у журналі «The Journal of Irreproducible Results») [21].

Афектні причини. Сюди належать боязкість у мисленні — боязнь небезпечних практичних наслідків, що випливають із прийняття відомого положення; надія знайти факти, підтверджуючі цінні для нас погляди, спонукаючи нас бачити ці факти там, де їх немає, любов і ненависть, що міцно асоціювалися з відомими уявами, і т. ін. Серед аргументів з афектними причинами можна зазначити:

а) *argumentum ad hominem* — вводить у суперечку особисті рахунки;

– *аргументи від авторитету.* При некоректному застосуванні є помилками. Авторитетів забагато: видатні наукові діячі, популярні співаки та телеведучі, церковні клірики, суспільна думка («Ніхто не має сумнівів у тому, що...»), аудиторії («Присутні погодяться...»), установи («Інститут економічних досліджень дійшов висновку...»), посади («Я все ж таки керівник...»), віку («Я маю професійного стажу 40 років і тому...»), особистісного авторитету («Речі, про які Ви кажете, я просто не розумію...»), авторитету опонента («Але ж Ви самі про це говорили?!»);

– *посилання на авторитети в іншій галузі.* Людина може посилятися на дійсно шанованих людей, що підтримують його погляди, — проте на пошану ці люди заслужили своїми досягненнями зовсім в інших галузях. Ці галузі можуть бути як зовсім далекими (скажімо, в питаннях політики або науки посилаються на думку відомого спортсмена або артиста), так і ближчими (інша галузь науки);

– *посилання на авторитети минулого.* У цьому випадку демагог посиляється на діячів, авторитетних саме в даній галузі, але при цьому на ті їх ідеї, які вже застаріли і спростовані (наприклад, професійні психологи або посилаються на теорію загальної сексуальності З. Фрейда, або апелюють до теорії діяльності А. Н. Леонтьєва). Цей прийом може використовуватися і зі зворотною метою, тобто для дискредитації концепції в цілому;

– *ti quique* («і ти теж») — невідповідність слів і справ у сьогоденні і минулому;

– *популістська помилка* (лат. *populistic fallacy*) — посилання на загальноприйняту думку («Усі так вважають...»);

– *до сили* («паличний аргумент», лат. *ad baculum*). Загроза неприємними наслідками. Улюблений прийом викладачів, коли для того щоб привести до тями учнів, їм нагадують про іспит, який їх очікує. Можливий варіант аргументу «до сили» з відсиланням до вищих інтересів без їх розшифрування («Ви розумієте, на що ви робите замах?»). Якщо розбійник відкрито пропонує дилему: «гаманець або життя», то софіст підносить прихованим чином і з невинним виглядом дилему «прийняти довід або зазначити неприємність»; «не заперечувати або постраждати»;

– *до сили особи* (лат. *ad verecundiam*). Доказ ведеться при явному використанні сили своєї особи або свого авторитету («віра на слово ораторові»). Підвищення психологічної значущості сказаного за рахунок апеляції до власного авторитету («Я вам авторитетно заявляю»), акценту на довірчість («Я вам зараз прямо (відверто, чесно) скажу»);

– *від причетності* (або від позиції). Варіант некоректного використання даного типу аргументу, коли факт причетності співбесідника до якої-небудь соціальної групи в даній ситуації є неістотним;

– *до жалю* (лат. *ad misericordiam*). Збудження в супротивнику співчуття з вимогою вирішити проблему на свою користь саме на цій основі. Улюблений прийом студентів при невиконанні завдань («Я працюю, тому в мене не було часу зробити завдання», «Складний предмет, а мені дуже важко розібратися»);

– *до пихатості*. Непомірна похвала супротивника з метою пом'якшити його позицію і використовувати у своїй грі («У Вас обличчя природженого лідера», «Тільки Ви, з Вашим природженим смаком...»);

– *до неінформованості*. Неповнота інформації і незнання використовуються в цілях приниження супротивника («Так ви цього не читали? Ну так от...», «Як, Ви ще купуєте в магазинах, а не замовляєте через Інтернет?»);

– *аргументи до персони* (лат. *argumentum adpersonam*). Найбільш грубий варіант *ad hominem*. Доводи до зовнішнього тілесного аспекту людини і його інтимних соціальних обставин, тобто до персони. Обговорення рис зовнішності, смаків, переконань, поведінки, сімей-

них обставин замість сутності питання («У нього очі косі, про що з ним говорити», «Що можна чекати від горбатого?»). Більшість людей вважають посилання на фізичні недоліки справою вкрай неординарною, тому вони використовуються не дуже часто. Куди більш розповсюджені такі ж, по суті, некоректні посилання на «недостатній» або, навпаки, «застарілий» вік опонента. Взагалі, використовуючи цей прийом, можна прискіпатися до чого завгодно;

– *релятивізм*. Коли людина розуміє, що їй нема що заперечити по суті аргументів противника, вона може пуститися в просторікування у дусі «Все відносно», «Абсолютної істини не існує», «Кожен по-своєму правий» і т. п. Непоганою відповіддю на це виступає питання: чи є його теза «Абсолютної істини не існує» абсолютною істиною;

– *риторичний прийом «Від гадів»* досить простий. По-перше, викличте праведний гнів; по-друге, переадресуйте його за асоціацією на когось іншого («Ви знаєте, що Гітлер у Першу світову війну був кур'єром і їздив на велосипеді? Велосипедисти — вони такі!»). Пише Сергій Худієв: «Якось я у себе в інтернет-блозі добре відізвався про нашу консьєржку узбечку. Один із коментаторів гірко докорив мене в тому, що я похваляю узбечку в річницю гучного злочину скоєного якимсь узбеком. Це був дійсно жадливий, обурливий злочин; і, вочевидь, від мене очікувалося, що я переадресую гнів, викликаний цим злочином, асоціативно, іншій людині — невинній консьєржці у своєму під'їзді. Те, що я не переадресував цей гнів, ставилося мені в докір. Слабкість цього прийому в тому, що він має відверто маніпулятивний характер. Вас не намагаються аргументовано переконати, що консьєржка — злочинниця; Вас схиляють зненавидіти її на хвилі емоцій, викликаних злочином абсолютно іншої людини. Інша його слабкість у тому, що може здатися його силою — в універсальності. Серед будь-якої групи людей — лікарів, учителів, учених, кого завгодно — можна за хвилину накопати два відра добірних гадів. Лікарі ставили досліди над ув'язненими, вчителі били учнів лінійками, учені взагалі спалили Хіросіму. Чи ненавидите Ви фізиків, як ненавиджу їх я? Ні? Тоді Ви дуже, дуже погана людина, якій немає діла до страшної смерті дітей Хіросіми» [30];

– прийом «*готтентотська мораль*» — подвійна оцінка одного і того ж твердження з метою використовувати ту з них, яка в даний момент найбільш вигідна для досягнення перемоги;

– аргумент «*від моралі*». Людина А має погані властивості, отже, її аргументи не беремо до уваги. Людина Б має всім відомі гідності — отже, її аргументи враховуємо;

б) *argumentum ad populum* — впливає на афекти натовпу. Це типові софізми з переважанням афектного елемента. Б. Л. Нікіфоров вважає, що «найбільш гострої й ефективної форми цей прийом набуває в тих випадках, коли людина апелює до матеріальних інтересів присутніх, коли їй вдається показати, що теза опонента — якщо визнати її істинною — може вплинути на доходи або позначиться на службовому положенні свідків суперечки. Ось тут-то, що б ви не казали — будь-яку нісенітницю, дурість, — усе буде прийнято аудиторією зі схвальними окриками, а слова будь-якого супротивника потонуть у криках люті і злості присутніх, будь він хоч сам Цицерон! Артур Шопенгауер назвав цей прийом «зрубати дерево під корінь»: «Дійсно, люди відразу ж кидають теоретизування, як тільки відчувають загрозу своєму матеріальному положенню. Ця загроза здійснює таку хвилю пристрасті, яка легко зносить крихкі перешкоди, що зводяться розумом. Спробуйте серед студентів захищати тезу про необхідність усім молодим людям служити в армії або працівникам тютюнового підприємства вселити думку про необхідність скоротити виробництво сигарет! Закидають гнилими бананами, наскільки б чарівні не були ваші аргументи» [20].

Вольові причини: при обміні думок ми впливаємо не лише на розум і відчуття співбесідника, але і на його волю. В будь-якій аргументації (особливо в усній формі) є елемент вольовий — імперативний — елемент навіювання. Категоричність тону, що не допускає заперечення, певна міміка і тому подібне діють чарівним чином на осіб, що легко піддаються навіюванню, особливо на маси. З іншого боку, пасивність слухача особливо сприяє успішності аргументації противника:

– *прийом Хоми*. «Заперечуйте все і ви легко можете уславитися за розумницю. Цей прийом відомий» (І. С. Тургенєв);

– прийом *«тінь»* можна виявити в газетних і журнальних статтях, у виступах по телебаченню. Це досить тонкий, високопрофесійний прийом. Його дія побудована на механізмах людської пам'яті. Почута, сприйнята інформація не відразу забувається, а ще деякий час «звучить», «видніється» в нашій свідомості. У цьому своєму примарному статусі почута інформація «тінню» лягає на нову, зв'язуючи невидимою ниткою розрізнені відомості. «Адміністрація давно вже втратила контроль над подіями, дисципліна ослабіла, зросла текучка. У вересні в четвертому цеху сталася пожежа». Ні, в інформації прямо не сказано, що винуватцем цієї пожежі теж була адміністрація. Але від цього відчуття важко позбавитися. Важко припустити, що пожежа могла статися з причин, не залежних від критикованого органу. На нього лягла *«тінь»*» [22];

– *гра на розриві теорії та практики*. Завдання збити противника з пантелику може бути вирішено за рахунок використання стародавнього софізму: «Усе це добре в теорії, але непридатне на практиці»;

– деякі *пастки організаційного характеру* ілюструють *упереджену тактику* проведення суперечки, дискусії. Приклад: тележурналіст запрошує до своєї програми відомого письменника, але не попереджує, що там буде його давній противник [13]. Організаційно процедура виступів не прописана — кожен каже те, що забажає, й тоді, коли забажає. Така «організація» дискусії призводить до фізичної бійки опонентів;

– зрив суперечки може відбуватися за рахунок *демонстративної образи* («Ви за кого нас маєте?»).

Наприклад, у публікації Н. Жданової йдеться: «24 вересня скандалом закінчилася прес-конференція адвоката Анатолія Кучерени у видавничому будинку «Комсомольська правда». Він покинув зал прес-центру після того, як актриса Наталія Захарова, що працює зараз позаштатним кореспондентом газети «Москвичка», запитала його про справу Ірини Білої. Всього 10 хвилин зайняла прес-конференція Анатолія Кучерени, який зібрав журналістів, щоб розповісти про права дітей у тих сім'ях, що розпалися. Планувалося, що адвокат повідомить про подробиці скандальних історій Христини Орбакайте, Яни Рудковської, Ольги Слуцкер, але, на жаль, він відмовився продовжити

зустріч з журналістами, по суті, так її і не почавши. І причина тому — питання, задане актрисою Наталією Захаровою. Вона запитала, чому Ірина Біла, справою якої займається Кучерена, була позбавлена батьківських прав. Вона нагадала, що після того як колишній муж Білої викрав дочку, Кучерена сказав, що постарасться мирно врегулювати процес. Адвокат, у свою чергу, заявив, що це приватне питання і що він не розмовлятиме на цю тему. Кучерена зажадав, щоб Захарова покинула прес-конференцію, і оскільки вона цього не зробила, пішов сам» [8];

– *приписування прихованих мотивів*. Демагоги, що не бачать можливості реально прискิปатися ані до доводів опонента, ані навіть до нього самого, нерідко намагаються стверджувати (зрозуміло, голо-слівно), що опонент відстоює свою позицію не заради істини, а ніби-то через якісь таємні, корисливі мотиви («Скільки тобі за це заплатили?»). У більшості випадків приписуваний мотив є чиста брехня, але навіть якщо людина і насправді відстоює свою позицію за гроші (що, до речі кажучи, роблять адвокати в судах) це зовсім нічого не ! Оскільки, знову-таки, істинність тези залежить від її змісту, а не від того, хто (і чому) її висловлює.

Наприклад, співрозмовник висловлює в супереччі: «Ви це говорите не тому, що самі переконані в цьому, а із завзяття, «лише б посперечатися». «Ви самі думаете те саме, тільки не хочете визнати своєї помилки». «Ви говорите із заздрості до нього». «З професійних інтересів». «Скільки вам дали за те, щоб підтримувати цю думку?». «Ви говорите так з партійної дисципліни» і т. ін.;

– використання *зморення аудиторії*, для того щоб безпроблемно й без обговорення прийняти певну тезу (рішення).

3.5.3. Історія й сучасні вирішення давньогрецьких софізмів

Софізми відомі з давнини. Такими міркуваннями широко користувалися софісти, які з'явилися у Стародавній Греції наприкінці V ст. до н. е. Софісти виступали як платні вчителя мудрості. Мета їх роботи полягала в навчанні учнів різноманітним хитрощам та прийомам

обдурювання співрозмовників. І. В. Хоменко підкреслює, «що софісти на досить високому рівні володіли тогочасною логікою. У зв'язку з цим багато їхніх прийомів базувалися на свідомому порушенні тих чи інших правил та законів цієї науки» [28]. Серед позитивних моментів можна вказати на те, що софістами було введено поняття аргументу, розроблено спростування через доведення до абсурду шляхом перебільшення, спростування шляхом виведення негативних наслідків (прагматична непослідовність), введені аргументи до людини (*argumentum ad hominem*), до смаку. Спираючись на практику діалогічної суперечки, софісти прагнули перетворити техніку суперечки в предмет вчення, представити його як мистецтво «словесної спритності». Вони багато зробили для розвитку спору заради перемоги. Саме питання про збагнення істини за допомогою суперечки софісти ставили під сумнів. Для них мета дискусії – успіх і практична вигода.

Саме від софістів і походить назва «софізм». До нашого часу дійшли численні приклади міркувань, які застосовували софісти у різноманітних суперечках. Наведемо деякі з них. Найвідоміший античний софізм — міркування під назвою «Рогатий». Розмовляють два чоловіки. Один запитує іншого: «Скажи, те, чого ти не втрачав, ти маєш. Погоджуєшся?». Так — відповідає другий. Але ж ти не втрачав рогів. Отже, ти — рогатий». Даний софізм будується на порушенні закону тотожності: у міркуванні мова йде про те, що якась річ є в наявності, а у висновку пропонується вважати своєю річ, якої людина не має (а оскільки не має цю річ, то й не спроможна загубити її).

Це міркування на перший погляд здається правильним. Але в ньому допущено логічну помилку: перша фраза — те, що ти не загубив, ти маєш, передбачає, що людина щось має, й не загубила цю річ. Потім стверджується, що співрозмовник не загубив роги. Але, якщо рогів він не мав, то й не можна розмірковувати про загублення їх.

Наведемо ще один дуже популярний приклад. У Протагора, видатного софіста, був учень Еватл. Учитель уклав з учнем угоду, згідно з якою Еватл, який наполягав на тому, що не впевнений, чи зможе він опанувати мистецтво Протагора, заплатить за навчання лише після того, як виграє свій перший судовий процес. Кажуть, що Еватл

був кращим учнем відомого софіста, але, закінчивши навчання, Еватл не поспішає виступати в суді. Протагор прийшов до Еватла й повідомив, що він подає на нього до суду. «Тепер ти заплатиш мені у будь-якому випадку» — сказав Протагор. І додав: «Якщо виграєш справу у суді, то сплатиш за нашою домовленістю, бо ти виграв цю справу; якщо ж програєш, — то заплатиш мені за вироком суду». «Нічого подібного — заперечував Еватл. — Якщо я виграю справу у суді, то не буду платити за рішенням суду; якщо ж програю — не буду платити за нашою домовленістю».

У цьому прикладі також допускається логічна помилка. Ряд логіків вважають, що причину слід шукати у порушенні закону тотожності, як й у попередньому прикладі, натякають на еквівокацію — використання одного і того ж терміна у різних значеннях. Таке вирішення не витримує критики. В деяких випадках акцентується увага на питаннях часткового значення, що впливають із ситуації. Наприклад, В. А. Светлову цікавить лише питання: чи слід було Протагору подавати в суд на Еватла [25]. О. М. Лисанюк та І. Б. Микиртумов [15] досить детально розглядають питання: що означає «виграти свій перший процес». Стверджуючи, що першоджерела, які сповіщають про спір, не дають достатньо інформації для вибору одного з наступних розумінь цієї фрази: а) Еватл вносить плату за навчання після першої перемоги в суді; б) Еватл вносить плату за навчання, якщо виграє перший процес у суді, в якому братиме участь, вищевказані автори розглядають усі деталі й тонкощі. На нашу думку, їх міркування не є виправданими в тому сенсі, що якщо б Еватл повинен був заплатити після будь-якого процесу, що він виграв, а не тільки після першого, то не було б сенсу «ламати списи»: коли-небудь якась справа буде виграною, тоді й заплатить.

Принципово важливим залишається питання: спір Протагора з Еватлом — це парадокс, тобто ситуація, яка не має рішення, чи даний спір — софізм, тобто складне завдання, головоломка що піддається вирішенню. О. А. Івін [9] наполягає на парадоксі. Так само розглядав цю ситуацію Г. В. Лейбніц. У своїй докторській дисертації «Дослідження про заплутані казуси в праві» він намагався довести, що всі випадки, навіть найзаплутаніші, подібно до позову Протагора й Еватла, повинні знаходити правильне вирішення на основі здоро-

вого глузду. На думку Лейбніца, суд повинен відмовити Протагору за невчасністю пред'явлення позову, але залишити за ним право зажадати грошей Еватлом пізніше, а саме — після першого виграного ним процесу. «Втім вирішення Лейбніца, що здається спочатку переконливим, не на багато краще, ніж неясне зіставлення логіки і життя. По суті Лейбніц пропонує «заднім числом» замінити формулювання договору і звести наклеп, що першим за участю Еватла судовим процесом, результат якого вирішить питання про оплату, не має бути суд за позовом Протагора. Думка ця є досить глибокою, але не має відношення до конкретного суду. Якби в початковій домовленості була така обмовка, потреби в судовому розгляді взагалі б не виникло» [9, с. 202–203].

Отже, як стверджують О. М. Лисанюк і І. Б. Мікіртумов [15], прихильники ідеї парадоксу спираються на три основні «претензії» до позову: 1) суперечка є логічним парадоксом, тому що яке б не було рішення суду, Еватл повинен сплатити за навчання й одночасно не повинен сплачувати за нього; 2) всяка спроба вирішити парадокс є додання умов у договір «заднім числом»; 3) джерелом парадоксу є порушення правил поділу (класифікації).

Однак ми не можемо погодитись із тим, що тут є парадокс, і що сам договір — суперечливий! За нашою думкою цей спір є софізмом. Якщо О. А. Івін розкриває фактичну помилку цього софізму, але не логічну, то на думку Г. І. Челпанова помилку можна з'ясувати, якщо поставити по черзі два запитання: 1) чи повинен Еватл платити або ні? та 2) виконані умови угоди чи ні? [32, с. 32]. Дійсно, причина логічної помилки полягає в порушенні правил побудови лематичних силогізмів [17;18]. Перед нами дві складні дилеми.

1. Якщо суд визначить, що Еватл повинен сплатити Протагору за навчання, то він платитиме за рішенням суду. Або якщо суд визначить, що Евтал не повинен сплачувати, то він звільняється від сплати за навчання у Протагора за вироком суду.

2. Суд або приймає рішення, що Евтал винний сплачувати, або приймає рішення, що він не повинен сплачувати.

Висновок: Евтал або сплачує за навчання Протагору за вироком суду, або не сплачує Протагору за вироком суду.

1. Якщо А то В, або якщо С то D.
2. А або С.

Висновок: В або D.

Друга складна дилема має такий вигляд:

1. Якщо за угодою з Протагором першу справу в суді Евтал виграє, то він повинен сплатити за навчання Протагору. Якщо за угодою з Протагором першу справу у суді Евтал програє, то він не повинен сплачувати Протагору за своє навчання.

2. Евтал або виграє першу справу у суді, або програє першу справу у суді.

Висновок: Евтал або сплачує Протагору за їх угодою або не сплачує за їх з Протагором угодою.

1. Якщо К то L, або якщо М то N.
2. К або М.

Висновок: L або N.

Як побудував Протагор свою дилему? З помилкою:

Якщо А то В, або якщо К то L.

А або К

Висновок: В або L.

Як будує свою дилему Евтал? Також із помилкою, але всупереч попередній помилковій дилемі Протагора, немовби віддзеркалюючи її.

1. Якщо С то D, якщо М то N.
2. Або С, або М

Висновок: або D, або N.

Таким чином, замість побудови двох складних дилем і розмірковування, яка з них буде переважати — рішення суду без виступу Евтала у суді або угода Евтала з Протагором і, все ж таки, виступ Евтала у суді, який повинен впливати з укладеної угоди, — хитрі софісти просто будують дві помилкові дилеми, що перебувають у відношенні протиріччя одна до одної. Ситуація виглядає немовби тупиковою та невирішальною тільки на перший погляд.

Основна мета позову Протагора повинна бути: засудити Еватла до виступу у суді; він повинен взяти справу та вести цю справу у суді. І тоді після виступу Еватла вступає в силу його угода з учителем Протагором. Якщо ж Еватл відмовляється вести справу у суді, в такому випадку суд може призначити Еватла сплатити Протагору без його виступу, як такого, що відмовився від однієї з умов попередньої угоди з вчителем.

За схожою формою побудовані наступні міркування, але без помилки попереднього прикладу. Одного разу до Сократа прийшла жінка зі своїм горем. Вона жалілася на те, що її син має намір займатись політичною діяльністю. «Я забороняю йому навіть думати про це, — говорила вона, — бо якщо він буде займатись політичною діяльністю, то йому доведеться або брехати, або говорити правду».

Якщо він буде брехати, його зненавидять боги, якщо він буде говорити правду, його зненавидять люди.

Йому доведеться або брехати, або говорити правду.

Отже, його будуть ненавидіти або боги, або люди.

Сократ відповів жінці: «Ти не права. Твій син повинен займатись політичною діяльністю і йому доведеться або брехати, або говорити правду».

Якщо він буде брехати, то він стане улюбленцем людей, якщо він буде говорити правду, то він буде улюбленцем богів.

Йому доведеться або брехати, або говорити правду.

Отже, він буде улюбленцем або людей, або богів.

Парадокс — це міркування, яке приводить до двох протилежних висновків з одних і тих же засновків. Існує такий варіант парадоксів, коли міркування, що здається правильним, приводить до висновку, який суперечить життєвому досвіду і загально визнаним істинам.

У логіці королем парадоксів вважається парадокс «Брехун». Його відкриття пов'язують з ім'ям давньогрецького філософа (мегарської школи) Евбуліда (IV ст. до н. е.).

Уявимо ситуацію: людина каже «Я брешу». Як оцінити цю фразу: «Чи є висловлювання цієї людини «Я кажу неправду» істинним, чи воно є хибним?». Якщо це висловлювання («Я кажу неправду») є хибним, тоді людина говорить правду і, відповідно, її висловлювання

є істинним. Якщо ж це висловлювання («Я кажу неправду») є істинним, а той, хто виголошує його, стверджує, що воно хибне, тоді його висловлювання є хибним.

Отже, виявляється, якщо людина (стверджуючи «Я кажу брехню») говорить неправду, то вона говорить правду, і навпаки, якщо вона говорить правду, то вона говорить неправду.

3.5.4. Види вивертів у спорах

Саме в софістичних спорах застосовуються логічні виверти, введення співрозмовника в оману стосовно дійсного змісту суперечки.

Демагогія — тактика ведення дискусії, спрямована на досягнення перемоги (або створення ілюзії перемоги) шляхом використання некоректних дискусійних прийомів. *Демагогічні прийоми* можна розділити на три класи: спростування аргументації, ігнорування аргументації й дискредитація аргументації. Досконалий демагог зазвичай володіє всіма трьома і може навіть поєднувати прийоми різних класів у рамках однієї тези.

Виверт у суперечці називається будь-який прийом, за допомогою якого хочуть полегшити суперечку для себе і/або ускладнити суперечку для супротивника. Таких прийомів надзвичайно багато, вони бувають дуже різноманітними за своєю сутністю. Деякі з них є припустимими, інші — неприпустимими, в крайньому випадку зустрічаються й просто ганебні. Є виверти, які вважаються недозволеними, але в деяких випадках їх застосування розглядається як припустиме. Герасимова вважає, що коректність або некоректність прийомів визначається ситуативно [6, с. 123], однак є безумовно неприпустимі прийоми, а саме засновані на емоційному та вольовому тиску, провокуванні роздратування, використанні почуття сорому, особистісні нападки, гра на пихатості, співчутті й інших особливостях людини [6, с. 130; 7].

Перелічити всі хитрощі, мабуть, просто неможливо. Деякі логіки вважають, що «всі численні види софізмів недоречно наводити, бо кожному з законів логіки, правил визначення, поділу тощо належить його перекинування [22, с. 62]. Із точки зору науково-теоретичного дослідження можна стверджувати, що вони будуть спиратись на помилки, що вже були наведені у розд. 3.4.2.

Література: 1. Абрамс, Д. Логика догадок Шерлока Холмса и доктора Хауса [Електронний ресурс] / Джеральд Абрамс // Хаус и философия. Все врут! ; ред. Генри Джейкоби (пер. Вторникова). – Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/347965/read>. 2. Алексеева, О. С. Процесс эвфемизации в современных СМИ [Текст] / О. С. Алексеева // Журналистика и медиаобразование: сб. тр. III междунар. науч.-практ. конф. (Белгород, 25–27 сент. 2008 г.): в 2 т. Т. II / под ред. М. Ю. Казак, У. Перси, А. В. Полонского, Е. А. Кожемякина. – Белгород : БелГУ, 2008. – С. 178–181. 3. Аристотель. Сочинения [Текст] / Аристотель : в 4 т. (Серия «Философское наследие»). – М. : Мысль, 1978, 1975–1983. Т. 2. / ред. и вступ. ст. З. Н. Микеладзе. – 688 с. 4. Баскова, Ю. С. Эвфемизмы как средство манипулирования в языке СМИ: на материале русского и английского языков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Юлия Сергеевна Баскова ; Кубан. гос. ун-т. – Краснодар : [б. и.], 2006. – 23 с. 5. Бухарин, С. О приемах, используемых фальсификаторами истории [Електронний ресурс] / Сергей Бухарин. – Режим доступу: <http://www.sorokinfond.ru/index.php?id=891>. 6. Герасимова, И. А. Введение в теорию и практику аргументации [Текст]: учеб. пособие / И. А. Герасимова. – 2-е изд. – М. : Логос, 2010. – 312 с. – (Новая университетская библиотека). 7. Гетманова, А. Д. Учебник по логике [Текст] / А. Д. Гетманова. – М. : ТОО «ЧеРо», 2000. – 302 с. 8. Жданова, Н. Скандалом закончилась прес-конференция адвоката Анатолия Кучерени [Електронний ресурс] / Н. Жданова. 24.09.2009. – Режим доступу: <http://www.radioportal.ru/news/4040/skandalom-zakonchilas-press-konferentsiya-advokata-anatoliya-kuchereny>. 9. Ивин, А. А. Логика [Текст] : учеб. пособие / А. А. Ивин. – Изд. 2-е. – М. : Знание, 1998. – 234 с. 10. Ивин, А. А. Логика для журналистов [Текст] : учебник / А. А. Ивин. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 224 с. 11. Ивин, А. А. Теория аргументации [Текст] : учеб. пособие / А. А. Ивин. – М. : Гардарики, 2000. – 416 с. 12. Кириченко, М. С. Межі свободи наукового пізнання в філософії Ф. Бекона [Текст] / М. С. Кириченко // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія 105/2011 ; ред. А. Є. Конверський. – К. : Видав.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2011. – С. 63–67. 13. Кисельов прокоментував бійку Пояркова і Бузини [Електронний ресурс]. – 14 берез. 2011. – Режим доступу: <http://novyua.com.ua/politics/159040>. 14. Лисанюк, Е. Н. Обзор «круглого стола»: «Рассуждение и убеждение в современных социальных практиках» [Текст] / Е. Н. Лисанюк // Журн. РАЦИО.ru. – 2012. – № 7. – С. 160–168. 15. Лисанюк, Е. Н. Дело «Протагор versus Эватл» принять нельзя отклонить [Текст] / Е. Н. Лисанюк, И. Б. Микиртумов // Человек познающий, человек созидаящий, человек

веруючий : сб. ст. ; ред. кол. Ю. Н. Солонин (пред) и др. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2009. (Вестн. СПбГУ. М-во образования и науки РФ. Спец. вып.). – С. 85–97. 16. Логіка [Текст] : підручник / за ред. В. Д. Титова. – Х. : Право, 2005. – 208 с. 17. Невельська-Гордєєва, О. П. Логічна сутність лематичной помилки у спорі Протагора з Еватлом [Текст] / О. П. Невельська-Гордєєва // Логіка і право: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11 трав. 2012 р.) / наук. ред. О. М. Юркевич. – Х. : ФОП Корецька Л. О., 2012. – С. 178–180. 18. Невельская-Гордеева, Е. П. Логические ошибки в дедуктивных умозаключениях [Текст] / Е. П. Невельська-Гордєєва // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – Т. 24 (65). – 2012. – № 4. – С. 354–362. 19. Никифоров, А. Л. Книга по логике [Текст] / А. Л. Никифоров. – М. : Идея-Пресс, 1995. 20. Никифоров, А. Л. Логика [Текст] / А. Л. Никифоров. – М. : Весь мир, 2001. – 56 с. 21. О вреде огурцов. Упражнение в сравнительной логике и математической статистике [Электронный ресурс] // The Journal of Irreproducible Results. – Режим доступу: <http://n-t.ru/ri/fz/fz509.htm>. 22. Пасько, Я. І. Логіка [Текст] : навч.-метод. посіб. / Я. І. Пасько, В. В. Білецький, М. Є. Савенкова, В. В. Бурега / заг. ред. В. В. Бурега. – Донецьк : ДонДДУ, 2004. – 75 с. 23. Поварнин, С. И. Искусство спора. О теории и практике спора [Электронный ресурс] / Сергей Иннокентьевич Поварнин // Воспроизведено по второму изданию Культурно-просветительного кооперативного товарищества «Начатки знаний». – Петроград, 1923. – Режим доступу: <http://warraax.net/57/spor.htm>. 24. Розпутенко, І. Міфологізація економічних процесів як захисна функція державного управління [Електронний ресурс] / Іван Розпутенко // День. – № 147. – 4 верес. 2007. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/187220/>. 25. Светлов, В. А. О разрешимости одного неразрешимого спора, или Следовало ли Протагору подавать в суд на Еватла [Текст] / В. А. Светлов // Филос. науки. – 1992. – № 2. 26. Сенека, Л. А. Философские трактаты [Текст] / Луций Анней Сенека / пер. Т. Ю. Бородай (Серия «Античная библиотека». Разд. «Античная философия»). – 1-е изд. – 2-е изд. – СПб. : Алетей, 2001. – 400 с. (издание включает трактаты: «О блаженной жизни», «О скоротечности жизни», «О стойкости мудреца», «О провидении», «О гневе» в 3 кн., «О природе» в 7 кн.). 27. Сопера, П. Л. Основи мистецтва мови [Електронний ресурс] / П. Л. Сопера. – Режим доступу: http://master-slova.narod.ru/book/soper_osnovi_iskusstva_re4i.pdf. 28. Хоменко, І. В. Еристика: мистецтво полеміки [Текст] : навч. посіб. / І. В. Хоменко. – К. : Юрінком Інтер: ред. наук. та навч. л-ри, 2001. – С. 182–187.

29. Худиев, С. Непартийный хлеб [Електронний ресурс]. – 4 февр. 2012. – Режим доступу: http://www.religare.ru/2_92315.html. 30. Худиев, С. О плохих религиозных людях [Електронний ресурс] / С. Худиев // Фома. 21.12.2011. – Режим доступу: <http://www.radonezh.ru/monitoring/15595.html>. 31. Худиев, С. Л. «Уроки чужих ошибок» [Електронний ресурс] / С. Л. Худиев. – Радонеж, 12 серпня 2012 р. – Режим доступу: <http://www.radonezh.ru/analytic/14849.html>. 32. Челпанов, Г. И. Учебник логики [Текст] / Г. И. Челпанов. – М. : Эдиториал УРСС, 2011. – 264 с. 33. Шопенгауэр, А. Эристика или искусство побеждать в спорах [Текст] / А. Шопенгауэр ; [пер. с нем. Н. Л. д'Андре]. – СПб., 1900. – 71 с.

Наукове видання

Юркевич Олена Миколаївна,
Титов Володимир Данилович,
Куцепал Світлана Вікторівна та ін.

ЮРИДИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ

Логічні дослідження

Монографія

За загальною редакцією *О. М. Юркевич*

2-ге видання, перероблене та доповнене

Друкується в авторській редакції

Коректори *М. М. Поточняк, Ю. В. Статкевич*
Комп'ютерна верстка *О. І. Сенько*

Підписано до друку 23.01.2015.
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 17,5. Вид. № 1155.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80

Для нотаток

Для нотаток
